HOLMI

V. évfolyam 6. szám 1993. június

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (szépprózа),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.
Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

Tandori Dezső: Szakadj ki • 771
Szpérónak, párizsi • 772
Semmi magyarázat • 773
Jegyzetek, elsősorban
a versek elmondhatóságához • 773
Petri György: A lírai én meg amit zárójelbe tett • 775
Nádasdy Ádám: Tanúvallomás • 776
Háztűznézőben • 776
Akadozó este, belgákkal • 777
Szántó Piroska: Akt • 777
Gergely Ágnes: Apu • 784
Szuly Gyula: Foga neki se maradt • 785
Az őrbódé még ugyanaz • 786
Dávidházi Péter: Teve, menyét, cethal • 787
Kornis Mihály: Napkönyv (VII) • 797
Mészöly Dezső: Levél Petőfinek – 1956 decemberében • 809
Foszló emlék • 810
Exitus • 810
Gábor György: „A hatalom mutatja meg az embert" • 811
Deák Ágnes: Bibó István politikatudományi előadásai
a szegedi egyetemen – 1946–47 • 818
Nagy Endre: Az úri középosztálytól
a polgári radikalizmusig (Horváth Barna
levele Jászi Oszkárhoz) • 827
Engel Pál: Vázlat Szűcs Jenőről • 833

Komoróczy Géza: Szűcs Jenő egyetem nélküli tanár • 838
Péter László: A nemzeti közösség és múltja
(Rakovszky Zsuzsa fordítása) • 841
Vörös István: Fogadtatás • 850
Juhász Anikó: Őrjárat • 850
Lukácsy Sándor: A templomrabló imádsága • 851
Villányi László: Bolond • 869
Korszerűtlen • 870
Marno János: (fonográfia) • 870
(pikareszk) • 871
(expoézis) • 871
(kertmozi) • 872
(echográfia) • 872
(fej és írás) • 873

FIGYELŐ

Radics Viktória: Vers akt (Marno János: a cselekmény – isten ha egyszer lábra kap) • 874
Ambrus Judit: Négy illusztráció Keresztury Tibor „Félterpeszben" című kötetéhez) • 883
Hajdú Gergely: Fiatalság, aggodalom
(Solymosi Bálint: A műnéger.
Schein Gábor: Szavak emlékezete.
Simon Balázs:
Minerva baglyát faggatom mégis) • 890
Miskolczy Ambrus: „A távoli barát"
(E. M. Cioran–Constantin Noica:
L'Ami lointain. Paris–Bucarest) • 894
Radnóti Sándor: A test kifejezőképessége
(Tim Marlow: Schiele) • 898

A HOLMI postájából • 906

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Előfizetési díj fél évre 360, egy évre 720 forint, külföldön $25.00, illetve $50.00
Terjeszti a Magyar Posta és a Szíget Rehabilitációs Kisszövetkezet
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a Zeneműi Nyomda Kft.
Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

ISSN 0865-2864

Tandori Dezső

SZAKADJ KI

Bármit megmagyarázhatsz, így se mérsz el
addig, míg úgysem érsz el az egésszel,
a magyarázó jel tört töredék jel. – – –

Átkelve a Torony után a Szajnán,
a korláton túl a vízre hajolván,
valami víz-fedője-árny borul rám.

Mintha ők kirándulnának, e tűntek,
és én: próbálnám szólítani őket,
de félek, összetörnek, ködbe hűlnek.

Szpéró sosem élt kinn téli hidegben,
mégis ő nyugtat most szárny-vetve engem,
lehetne tovább nyugton bármi mentem.

Auteuil-be igyekszem, az akadályra.
Kanyart a verebeké ott a pálya,
velem kenyér, mag; tűntük ár-apálya;

meglétük árnya. Ezzel a halottak,
kik víg pillényi hajón tovafutnak,
nem kezdenek már semmit, eljutottak

arrafelé, hol semmit odahagyni
nem lehet, nem kell, fölötti-alatti
intelem nem int szárny-kézzel: „Szakadj ki..." – – –

Honnét és mire? Hagynak türelemmel,
maradjak, ami voltam, amit ember
szabása tűr ama szürke szinekkel,

mik magyarázhatók, de el nem éred
szárny-alól-jelenésük, eme lények
semmiként jelenítik az egészet,

mely töredék jel, átjutva a Szajna
hídján, fázottan betérve a parkba,
intést hallva, épp visszanézni arra,

hol ez nekik már csak kirándulásuk,
és akik neked ők még: szürke másuk,
előtted járó képzelt rándulásuk;

hogy mintha volna olyas lehetőség,
mely készséggel kihagyja eszelősét,
hagyja, képzelt dolgával bíbelődjék,

képzelt dolgával, amely a világ ma,
a világ tegnap s holnap, s oly irányba
nézzen, hol mégis: visszazár a szárnya...

Kinek és mit? Semmire és sehogy,
és nem gyarapszik, hazugul, mi fogy.

SZPÉRÓNAK, PÁRIZSI

Ha majd halott lesz Ön, és én, úton Auteuil-be,
Megyek az Egyesült Nemzetek fél-körútján,
Megyünk, ki-melyik-út, mert Önnek kedve szottyan,
Hogy egy pille-hajós programját ne törölje,

Mondom, de hát kinek, hajóznak egybegyűlve,
Mind, kikhez szólhatok, de csupán a borostyán
Rezdül a parkban itt, ahogy – muszáj! – hugyozván
Nézek, nem látja-e akárki, egyre, körbe:

Akkor, Ön tudja jól, ugyanúgy semmi nem lesz,
Nem lesz több, mint ami szóként elmúlhat ilyképp,
Csak nem ragaszkodom kivételes helyemhez,

Nem ahhoz, hogy az élőt még oda visszaintsék,
Ahol se hol, se merre nincs már, és nincs ahonnét;
Nicsak, mit ad nekem? Nincs. És az sincs, amit elvesz.

SEMMI MAGYARÁZAT

Ti eltűntetek – semmi magyarázat
nem veri föl a házat.

Akik utánatok még itt maradtak,
reátok nem mutatnak.

Akármi jel kél, csak a képzelettel,
mint önkény tévelyeg fel.

De nincs lent és fönt, nem mutat semerre,
fonjatok bármi jelbe.

Tárjam szét bár karom, vágjam hanyattom,
nincs mit így odahagynom.

veletek nincs mit, merő jelbeszéd csak,
kakas, mibe a szél kap,

és a tetőn nem szól kiáltozástok,
némák válaszra mások,

forog a fű, kóróvá hull a száraz
évszakban, íme, már az

fog teret, ami azon túl-lazul,
mi megvolt igazul.

JEGYZETEK, ELSŐSORBAN A VERSEK ELMONDHATÓSÁGÁHOZ

A SZAKADJ KI a három darab közül másodikként keletkezett, mintegy a SZPÉRÓNAK, PÁRIZSI magyarázatául. Ezért az 1. és a 2. sorban a magyarázatelem. *Elmérni valameddig* – kb. mérőeszközzel, mérési lehetőséggel, felfogással eljutni valameddig. A három vonal után új, cselekményes rész kezdődik. Felfokozódik, de ez hanggal nem érzékeltetendő, a következő három vonalig. Az 5. és a 6. sor természetesen fordít a valóságon. A vízen sikló hajó nem vethet a fent álldogálóra árnyat. Alapképzetem, hogy halottaim – Szpéróék, tehát a meghalt madarak – Párizsban jártomkor mindig hajókáznak a

Szajnán, ez a pille-hajó motívum etc. *Szárny-vetve:* a madár hirtelen kilöki oldalt a szárnyát. *Mentem:* menni, az, hogy valahova megyek. *Auteuil:* a párizsi akadálypálya, vagyis lóversenytér. *Kanyart:* lásd Pécsett stb. A kanyarban. Az egyik távoli kanyarban szoktam etetni ezt a népet, ha korábban érkezem, s az aluljáróból, a pálya hátsó bejáratának alagútjából bukkanok ki. Az emberek elücsörögnek, piknikeznek a füvön etc. A pontosvesszők kurta szakaszokat tagolnak, az ismétlés, mely rímet lop a sor belsejébe: eltávolítást céloz. *Tűr ember szabása:* amit ember felfoghat. A *szürke színek:* igen változatos árnyalatok. A madár szárnytollai alól bukkannak elő, kromatikus együttes, előbukkanásuk azt jelzi, a madár jól, biztonságban érzi magát. Pl. ha kezemben ül, fireg-forog, alszik. *Rándulásuk:* halálukkor kb.

A SZPÉRÓNAK, PÁRIZSI természetesen Ronsard Heléna-szonettjének köszönheti létét. Sokára ugrott be a *halott* szó az *öreg* helyett. Szpéró természetesen *már* rég halott (1988. június 6.). Az első vers valóban semmiféle magyarázandót nem hagy itt.

A SEMMI MAGYARÁZAT logikus záradék. Nem veri föl a házat: groteszk, lezser, de nem vicces. Rejtendők ezek a lényegi elemei. Inkább csöndes megrendüléssel mondandó. A 3. és 4. sor: a még élők léte nem „utal", nem „foglalkozik" a holtakéval. Persze mi, emberi lények egybelátjuk őket. Ők nem egyek a tűnt társakkal ma. *Az fog teret:* az teresedik, annak lesz kiterjedése. Az utolsó két sor ritmust vált, visszautal Kálnoky László FÉRFIKOR című versére.

TD 1993. I. 2.

Megj.: Figyelemre méltó szempont a kétszer is előforduló *és én* értelmezése. Egyértelmű – tartalmilag, logikai mód. De többletet sugall, akképp, hogy *ha majd halott lesz Ön* is, *és én is*. Persze, a vers akkor értelmetlen volna. Ám a vers egy valósághelyzetet fejez ki – melyről így az gyanítható, hogy (a kommentátor – „a költő" – szerint) szintígy jócskán értelmetlen. Az első versben szereplő *és én* után azért került – utólag – kettőspont, hogy ugyanezt a visszazárást adja, leheletnyit. Kibontani e többletértelmet itt sem szabad, de az elbizonytalanítás beleérzendő (általa, a verstartalomba etc.), hanghatássá is tehető. Kétszerkettős értelemig itt sem bontható le azonban. Mondani sem kell, hogy a kommentátor – „a költő" – azonosságát kívánja kifejezni ez az elem, olyas önazonosságát, mely csak a halottaival elemien meglévő azonosság révén lehet az ő számára hiteles. Mivel pedig e kifejezés érdekében alighanem a hétköznapi állagúnál nagyobb erőfeszítések tétetnek, a kommentátor – „a költő" – *ezt* tartja hitelesen annak, ami ő; azt az egyben-létet, amit ez a sugallt összemosás sejtet.

Petri György

A LÍRAI ÉN MEG AMIT ZÁRÓJELBE TETT

Az újságokból már csak az
időjárás-jelentést.
(A sporthíreket régebben sem.)

Egy pohár vizet kér.
Mindennek már csak
utóíze van.
Az se legyen.

Tükörbe néz,
olyan szögből mégpedig,
ahonnan ő nem látszik.

Okafogytáni lét.
Nem vet véget neki
– hisz vége van.

(A tükörben egyébként
másfél törülköző, egy nikkelezett fémrúd
s egy bojler széle látszik.

A szomszéd szobában
egy nő számítógépel,
akit szeret.

Este valószínűleg
vagy inkább majdnem biztos:
még elmennek valahová,
beülnek egy [vagy több] valamire

ő meg ő,
vagyis ők.
Egy nő, egy férfi.)

Nádasdy Ádám

TANÚVALLOMÁS

Nem tudom, hogy a másik mit akart,
miért üldögélt egész este
a nyakunkon, azt mondta, zenész.
Meg azt is mondta: zeneelmélet szakos.
(Apám azt mondta volna: á! ezek szerint
semmilyen hangszeren se tud játszani.)
Két nagy kövér cselló is állt ott,
az egyik feketés, a másik inkább sárgás,
most jut eszembe: talán nem is csellók
voltak, hanem nagybőgők, azért lehettek
olyan irdatlanul nagyok. És kettő volt.
Gondolom, játszott rajtuk, és akár
meg is kérhettem volna (létezik
olyan, hogy valaki egyszerre két
nagybőgőn játsszon? ugye nem? és ha
zeneelmélet szakos?), de óvakodtam,
nehogy kedvet csináljak neki
a maradáshoz, nem zenebohóc
vagyok, a szándékaim halálos komolyak.
Cingár emberke volt, stuccolt bajusszal,
és biztos elmondta a véleményét rólam,
azért nem hívtak többször.

HÁZTŰZNÉZŐBEN

Már ahogy befordultunk, exkuzált,
hogy milyen ronda egy helyen lakik,
bár meg kell jegyeznie: itt alig
tartózkodik, már akkor is utált

itt lenni, mikor szegény Anyukát
(a Dédit) ápolta egy darabig,
itt mindenki a lépcsőre szarik,
mondta, és beljebb lökte a kukát.

Önmagát felzabáló étterem.
Szennyvízlevezető, örvénylő körrel
A boncnok hümmög, valamit kivesz.

Úgy volt, hogy stramm leszek és féktelen –
de csak azt néztem, hogy a könyökömmel
véletlenül se érjek semmihez.

AKADOZÓ ESTE, BELGÁKKAL

A halál is ott volt velük, beült
közéjük, a fel-felcsapó nevetés közé,
a ragadós műbőr sarokülésre,
a hamutartón való folytonos
huzakodás közé (csak egy jutott
a három összetolt asztalra – itt
kivételszámba megy már a dohányos).
Nem vették észre. Csontkezét
pedig néha a márványlapra tette,
olyankor a sósmogyoró-szemek
ijedten átrendeződtek tálkájukban.

Szántó Piroska

AKT

Állt a fürdőszobatükör előtt a Fő utcai parányi „garzon"-lakásomban, nem csukta be az ajtót, valami neccféle hajlekötő volt rajta, és borotválkozott, meztelenül, fürdés után.

Megint elcsodálkoztam azon, hogy a férfiak nem szégyellik magukat a nők előtt, pedig igazán szégyellhetnék, mert nem szépek. Mármint attól nem szépek, hogy férfiak. Minden embernek van keze, lába, háta, hasa, melle, de a férfiak közepén felesleges részletezéssel egységbontó formák szerepelnek, zavarók, a fügefalevél a szobrokon pedig egyszerűen marhaság. Akkor még nem láttam fügét, csak szárított koszorúit a boltokban, aztán a badacsonyi élő fügebokor rózsáslila terméstől roskadozó ágai alatt lelkemben bocsánatot kértem a fügefalevél első alkalmazóitól – az egyik főforma tökéletesen indokolja, persze, már látom.

Tizennyolc éves koromig nem láttam ilyesmit – csak egyszer, s akkor sem igazán. Zárdista koromban, mikor hosszú sorban párosával vittek sétálni, a városi kiserdő alacsony bokrai közül hirtelen előbukkant egy eszelősen vigyorgó tüskés arc, ingfoszlány s valami ugráló barnaságot rázó mocskos kéz, az ember egyéb részét eltakarták a fűzfabokor lebegő, rázkódó ágai. Az előttünk járó két vezető apáca persze tüstént hátraarcot vezényelt, és soha többé nem sétáltunk arra, csak egymásnak suttogtuk, azaz súgta nekem Ica, a párom: szatír! Annyira nem hasonlított a bennem élő mitológiaian fiatal erdőben, vékony fehér lánytest után bakugrásokkal futó patás és szakállas figurához, hogy csak halkan csuklottam egy nevetést Ica fülébe: „Hülye!"

Mikor a főiskolán kezdtünk aktot rajzolni, a modell tökéletes izomemberminta volt, s a póz sablonos, jobb lábára nehezedő, csípőre tett kezű, barna, éles arcú férfi, teljesen tárgyszerű, szoborszerű, észre se vettem, hogy nem táj, csendélet vagy enteriőr, s csak otthon kérdeztem meg Pannit, mindentudó és mindenért felelős testvéremet:

– Minden férfi ilyen?

Pannit fekete humora s az elve, hogy „gyereknek nem szabad hazudni", igazán reális feleletre kényszerítette.

– Ilyen. Valamennyi eddigi éteri ideálod és szerelmed ott viseli ezt a szerszámot.

Kínos, gondoltam, és ami a legfurcsább, egyszerűen képtelenségnek éreztem, hogy összefügg a szerelemmel, pedig vidéken éltem addig, s gyönyörködve néztem a párzó állatokat, a lovak voltak a legszebbek, de a taréját rázó kakas és a fel-felugráló kecske is, csak az elválni nem tudó kutyák arca igazolta, amit latinból tanultam: *post coitum omnis animal tristis*.

Ez az akt, a fürdőszoba nyitott ajtajába keretezve, profilban, feltűnően világos és teljesen szabálytalan fiatal test. Nem érdektelen, modern szobor. A felső harmada, a koponya s a has között valahogy negatív. A szobrász kivájta a mellét, ahelyett hogy kidomborította volna, pedig a váll izmosan, gömbölyűen erős, hosszú karja is erős, és a borotválkozó keze, nohát, ilyen kezet még sosem láttam. Hosszú ujjak, letompítva a végükön, mintha levágták volna egyenesre, pedig az ilyen hosszú ujjak hegyesek szoktak lenni, ez nem az, nagyon fehér, s ahol átvillan köztük a tenyere, az kifejezetten rózsaszínű. Az egész test színhatása is fehér-rózsaszín, a fehérbe egyetlen csöpp nápolyi sárgát kevernék, ha festeném, de, mondom, inkább szobrásznak való. Nagyon hosszú a lába, és inkább vastag, mint vékony, de szép formájú, és nagyon szilárd posztamense a törzsnek – az egészen keskenynek érződik mellette. Hasa nincs egy csöpp sem, tompora is alig, s a comb szép íve csak valami vörösessárgán csillogó hajzatot enged látni. A lábfeje tökéletes gyerekláb, a hibátlan, sima ujjak hintázva érintik a gyékényt, amire nagyon büszke vagyok – otthon az Alföldön a tápéiak árulják kötegekben a hetipiacon –, Pesten nem láttam még fürdőszobában. Fölfelé? Háta, sajnos, hajlik a hajlásra, s a nyaka is. No de ekkora koponya és ekkora orr! Nem, nem sasorr. Kétszer görbe, de szerencsére nem konyul le, előreugrik, kihívóan, most a fehér szappanszakállból különösen. A füle nagy, csaknem lengedező, a hajszorító háló sisakja is hozzájárul a jelentőségéhez. Az arcról már az este kiderült, hogy egyszerűen gyönyörű, vonzó és bájos. Hogy lehet egy csúnya férfiarc ilyen szép. Persze a kutyabarna forró két szem világítja be leginkább, de a két szem nem egyforma, a bal hunyoribb, kisebb, a jobb nagyobb és komoly. Iszonyú szerencse, hogy a szemöldöke sötétebb, mint az a – nem sok, göndörödésre hajlamos s épp ezért hajlekötő hálóval fegyelmezendő – haj, az háromféle színű szőke, van közte sárgás is, vöröses is, szalmaszín fakó is, vonul az

íve fölfelé, ha megéri, kopasz lesz. Az arc nagyjából háromszögletű, egyeduralkodó a homlok, s a szemöldökcsont kiugorva zárja le. Szépen megrajzolt íves szája aránylag kicsi, buggyant az alsó ajka, s keményen kétfelé osztottan gömbölyű az áll, innen indul az egyenlő szárú háromszög, ami a kevéssé kiugró járomcsontig szalad. Itt a legszebb az arcbőre, puha, sima kis terület a száj két oldalán, különben egyenetlen, rücskös, valaha pattanásos lehetett. Csillogó, figyelő, csöpp huncutsággal – vagy kételkedéssel – borított arc, ha a párnámra hajlik, gyerekesen szelíd nyugalom terül rá, éppen csak jelzi a belső mosoly jelenlétét. Pedig a fej az egyetlen, ahol nem érződik, milyen sima, tiszta és fehér a bőre, ami nyáron hólyagos pecsenyepirosra sül, az arcbőre viharvert, szeles kapitánybőrű, de csak szemre az, érintésre puha és jó szagú, mindenütt.

*

Lehet, hogy szobrász lettem volna, ha tudom, mi az a „gerüszt". Az én mesterségem, mint minden kézművesé, tele van romlott idegen szavakkal – spakli, stafli, blindráma, kremzi, pemzli –, a gerüszt, az az agyagszobor drótváza, ami a puha, mintázható agyagot megtartja, védi a rátapasztott agyagcsomókat a lehullástól, a szobor agyagmintáját az összeroskadástól. Nem tudtam azt tizennégy éves koromban, mikor a kubikgödrökből kiásott, alig átgyúrt agyagot használni kezdtem, sorra leszakadt a kis figura keze-lába – csak piszkot csinálsz vele, az ablakpárkány már csak úgy ragad – dobta ki kevéssé művészetbarát akkori családom a műveimet, ahogy a napos párkányon szárítottam őket, és törött késfokkal próbáltam csiszolgatni az agyag egyenetlenségeit – hát visszatértem a nem annyira piszokteremtő rajzhoz és festéshez. Aztán persze a főiskolán megláttam, hogy hogyan csinálják a szobrászok, de azoknak a régi, ablakon kidobott, széttottyanó agyagdaraboknak az emléke nem volt éppen szoborformálásra ingerlő. És az agyag úgysem volt a végleges megoldás, kikaparták a ráöntött gipszformából, s maradt a „gerüszt". Mert azt is felhasználta a szobrásznövendék, dehogyis dobta ki, sokszor áthajlítgatta, talapzatot csinált neki (posztamens!), s új agyagréteget rakott rá, új szobornak.

Ez a fürdőszoba ajtókeretébe komponált akt lett énbennem a „gerüszt", a harminc-éves Pista akkori aktja, csinálhatott vele az idő, amit akart, nekem az maradt, aki akkor volt, mint az orosz szétcsavarható fababák egymásba rejtett darabjai, a kicsi legutolsó azonos a legnagyobbal. El is követett az idő mindent, ami csak kitelt tőle, ezzel az akttal, nem sajnálta a fáradságot. Az az ostrom utáni törmelékhalmokat kerülgető, botra támaszkodó, hajlott hátú, hetvenévesnek látszó csontsovány vénember maga volt a gerüszt, a bordái kiálltak, a tompora megszűnt, a csípőcsont éppen hogy át nem ütötte a bőrt, a furcsán megmaradt lábfejet és kezeket jóformán csak a síp- és karcsont tartotta, meg a kipúposodó térdkalács s a szúrós bokacsont – teljes erővel nekitámadt és átformálta az éhezés, az életveszély és a bujkálás. De már az első darab kenyér átszínesítette az arcot, az óriásivá nőtt szemet is megmelegítette, a test átütött szerkezetét lassan építgetni tudta a mégoly kevés táplálék is, a bőre már – vagy még egyfolytában? – a régi volt, amint elkezdhette azokat a véget nem érő mosakodásokat – szappanozást, hideg-forró tusolást, amire még Eti tanította. Sokszor elmesélte, hogyan állt mellette, mint egy óvónő a kisgyerek mellett, s vezényelte: külön beszappanozni orrod, füled, karod, melled, elöl, hátul, középen! Most le. A combot, lábszárat, lábat, most a forró tus, most a hideg! Mert addig ő csak belefeküdt a kádba, gyorsan végigszappanozta és eleresztette magát a forró vízben, római ábrándokat ringatva pocskolt és nyújtózott,

míg meg nem tanulta a spártai Eti módszerét, s úgy megszokta, mint az esti-reggeli fogmosást. Lassan, és hogy idézzek is szemtelenül a „Kiválasztott"-ból, „minden különösebb teketória nélkül, csak emberi táplálék segítségével" újra előttem állt a harminchat éves férfiakt, s a járása is a régi, oldalazó, sietős, félrehajolt fejjel elmélázva ügető mozgása is visszatért, amit az én gyors, hosszú lépteim alig bírtak követni a város utcáin, mert már az az idő is elkövetkezett, amikor egymásba karolva járhattunk. Az arc azért, ahogy úgy oldalról pillantottam fel rá, mégis viselte az elmúlt évek vésőjének nyomait, de a vélt szabadság már húzott egyet az előrehajló nyakvonalon: egyenesebben emelkedett ki a kulcscsontok közül. A következő években – ne említsek évszámokat – a mindennel dacoló elszántság állandósította ezt a fejtartást, csak egy-egy külön csapás ütötte le időnként az állát mélyen a nyakgödör felé.

Magyarország fogta magát és elkezdett hízni, ez az én saját tulajdonommá lett külön aktom is egy testesedő, majd kövér férfi mögé húzódott: maga típust változtatott – nevetett rá egy régi barátnője. Nagy, szabálytalan agyagcsomókat rakott rá a férfikor, hasa lett és háta, még a lába, karja is megvastagodott. Az én – szerinte – libatömő ösztönöm, ennek is örült. Legalább lesz miből lefogynia, gondoltam, úgy is lett, nemcsak miből, hanem mitől is. Mintha csak ellene óhajtott volna dolgozni, és ki akarta volna próbálni a lehetőségét a Rombolás és az idő, alattomosan kerülgette, hogy hol, melyik testrészén essen neki és változtassa meg azt. Eleve biztos győzelemre lovagló ellenség létére, már fiatalkorában nekiugrott a gyomrának, jelezve, hogy kíméletlenül belülről kezdi – de ezzel csak annyit ért el, hogy az „Ötven felé" verset megírassa vele – hát hozzáfogott külsőleg is vágni-ütni. A gyönyörű koponyán kezdve.

„Jöjjön le, a férjét elütötte egy autó!" – visította fel a keskeny udvar mélyéből egy kislány hozzám, az éppen a porrongyot rázó nénihez, a negyedik emeletre. Csakugyan, a fodrászat előtt ült a férjem, csurom vér arccal, szakasztott, mint Banquo kísértete a lakomán, a Papnevelde utcai szájtátók és a félig fodrászolt hölgyek karéjában, ahol is sikerült kiérdemelnem a „közönyös egy dög" címet. „Más asszony, ha így látja a férjét!" – „micsoda egy undok!", „hozzá se mer nyúlni, pfuj!", „itt hal meg a szeme előtt" – igaz, én csak annyit mondtam: „Hívták a mentőket?" Sajnálatos módon megfosztottam a Papnevelde utcát egy látványos „sírva borult rá"-tól – viszont erre tüstént telefonáltak a mentőkért, s fél óra múlva már a drága Marton Tibor doktor üvöltötte: ezt a Vas Pistát én varrom össze, ne féljen, drágám, kifoltozom! Nem is maradt csak egy vékony fehér csík a bal szemöldöke fölött, s csak egy hétig volt kalózarca a két járomcsontot s a szemöldökcsontot egybefoglaló szénfekete monoklitól, s tépett lett a szemöldöke is – olyan leszel, mint Mynheer Peeperkorn, vigasztaltam, mikor kiderült, hogy egyik metszőfogát is ki kell szedni – azt, persze, ami legjobban tetszett nekem, mert egy teljesen indokolatlan fehér folt volt rajta. Azt a söprűkészítő kisiparost, aki a mentőkocsiból átalakított, széles sárhányójú tragacsával felszaladt az Egyetem utca járdájára, s elütötte a járda szélén szokása szerint elveszetten bámészkodó Pistát, s aki folyton bemászkált a kórházba, elképesztően ronda virágcsokrokkal próbálva kiengesztelni bennünket, s könyörögve, hogy ne jelentsük fel, sajnos, durván ki kellett dobnom – képtelen volt elhinni, hogy nem szokásunk az ilyesmi – meg minek is? Nem, a koponyától nem nyughatott a Rombolás, még kétszer megpróbálta elcsúfítani azt a fejet, amit nemcsak az akttal együtt, de külön, magát a fejet is irtózatosan szerettem. Egy húsvétra hazaigyekvő ifjú egyetemista első autóútja közben az Erzsébet híd alatti pesti zebrán ütötte el, és ahelyett hogy mentőket hívott volna, a Trabantjába szuszakolta félájult áldozatát, úgy vitte be a kórházba, s már Marton elsősegélye után tele-

fonálta meg nekem, hogy hol keressem, úgy látszott, Pista még meg tudta mondani, hová vigye – csak a bal fülét kellett felvarrni, a heg szép simán elfeküdt a haj alatt, a többi zúzódás volt, a bal vállán kiugró csontcsomó maradt. A Rombolás röhögött a markába: ha keveslenéd a külső jeleket, akkor légy nyugodt, azért történt valami belül is – majd meglátod, mi. Csak várj! Csak várj!

1961 őszén hat hétig bújtuk és élveztük Rómát, éjjel-nappal, boldogan, s aztán egy hirtelen lezúduló tramontana elől lefutottunk délre, s meg sem álltunk Amalfiig. András-napra olyan forróság fogadott bennünket, hogy lemart rólunk minden göncöt, s a helybeliek szörnyülködő üvöltözése között belerohantunk a tengerbe. – Nézd, az a part ott szemben már Afrika – álltunk a kikötő büszke és gyönyörű mozaikja előtt: *„Contra hostes fidei semper pugnavit Amalfi"*, az olasz nap kegyesebb volt az akthoz, mint a szentendrei Duna tükrén csillogó – bronzzá pörkölte. – Le kell tusolni, ragadok a sótól – mondta, s állt a tus alatt a hellenisztikus testes császárszobor, még a tógakezdemény is ott volt, ahogy stílusossá próbáltam rendezni rajta a fürdőlepedőt. Belement a játékba, összefogta a vállán, de hiába, a hasán voltak legszebbek a redők, utóvégre Szophoklésznak is volt hasa, ha szimmetrikusabb is, mint az övé. Kár volt ezt észrevennem, alighogy hazaértünk, egy köldökséry-operáció hege keresztben kettéhasította a hasat – a köldöke eltűnt.

Tündöklő kora nyári reggelen Szentendrén érte el a koponyára irányzott újabb csapás, az agyérgörcs. Lángoltak a rózsák, szikrázó zöld-piros-arany volt a világ, Cicelle, a macskánk boldogan hemperegve az üvegzöld fűben, játékos kedvvel kapott a lecsüngő mozdulatlan jobb keze felé, ahogy a járni már alig tudó testet iszonyú erőfeszítéssel vonszoltam a kapu felé, s az isten irgalmára hivatkozva kértem egy arra tévedő idegen autóst, hogy vigyen be bennünket.

– Nem lesz nagy baj, csak jöjjön be Szentendréről, mert hetekig eltart – nyugtatott meg az orvosunk, régi barátunk –, s csakugyan: „remekül van!", kiáltotta másnap reggel, már a folyosó végéről, ahogy rohantam a szobája felé. Hat hétig feküdt bent – soha ilyen forró nyarat, külön szenvedett tőle –, a szép lábát elintézte az érgörcs, a jobb vékonyabb maradt, mint a bal, most lett csak modern szobor belőle! S a jobb keze ugyan már az első nap meggyógyult, de az ijedség kiütötte belőle a cigarettát, ami úgy hozzátartozott, mint a saját teste, mintha a keze folytatása lett volna, csak elkaptam a szememet a kezéről, amit mindig úgy szerettem nézni – csonkának éreztem –, és verset írni sem bírt cigaretta nélkül.

– Mielőtt megbolondultok, szokj rá a pipára – tanácsolta az orvosunk, minden fényképészek örömére: „öreg költő pipával". Csinálhattak, amit akartak, nekem ott állt a szentendrei kertben a kis őszibarackfa előtt féloldalra billent fejjel, úgy szorította az ajkához jobb kezével a cigarettát, mintha egy szomjazó inna.

Negyedszer jártunk már Angliában, mikor a Nemes Sziget is besorolt abba a sávba, ahol a koponyára törő erők rohantak. Angliában minden másképpen van, helyesebben a kontinensen van másképp, mondják ők, persze. Álmából ébredt, s a fürdőszobába igyekezve megfeledkezett arról, hogy Angliában az ablakot nem kinyitják, hanem feltolják, s az ajtó nem befelé, hanem kifelé nyílik. Úgy zuhant hátra, hogy a rézpántos szekrény sarka hold formájú vágást szelt a koponya hátsó dombjába *(protuberancia ocipitalis externa)*. Zuhogott belőle a vér, elnyelte egy pillanat alatt az én úti kötözőcsomagom vatta- és gézkészletét.

Élete utolsó napjáig, ahányszor csak végigsimítottam a lassan hófehérré változó tonzúrája feletti pilisen, mindig átvillant bennem az a londoni reggel s az angol orvos

– mellesleg a magyar követség állandó orvosa volt – mélységes felháborodást leplező közönye, ahogy – vasárnap!!! – hat öltéssel összevarrta a sebet – csontja nem törött, hála istennek –, de a vért már velem töröltette le – csinálja csak, mordult rám, vasárnap természetesen nem jött be az alkalmazottam, maga persze nem fél a vértől? Ó, dehogy – vigyorogtam rá –, tudja, ugye, hogy mi, akiket maguk hunoknak hívnak, rendszeresen isszuk a vért. Talán még el is hitte a hivatása magaslatán álló szigetfi.

Ez már az utolsó nagy kanyar volt. Ha jobban figyelek a jelzőtáblákra, hiszen kétségkívül jelzőtáblák voltak az út mentén, s mind egy irányba mutatott, akkor sem tudom megváltoztatni a célirányt. Volt még egy utolsó jelzőtábla, mikor Izraelben sikerült még egyet igazítani az orrcsonton, hogy újabb görbületet formáljon rajta. Én csak zokogtam a Jad Vasemben, de ő szégyellte s fekete szemüveg mögé próbálta rejteni a könnyeit, el is zuhant az alacsony, széles lépcsőkön, egyenesen az orrára. Pedig akkoriban már gyakran járt bottal, Szentendrén a köveken, játékosan kopogva, nem szégyellte, szerette – az édesapja régimódi, bambuszfejes botját jobban, mint azt a népművészeti csodát, amit a szigligeti juhász barátom egyenesen neki faragott. Pedig annak az égett somfa feje még hasonlított is rá. Csak éppen erre az utazásra nem vitte magával, úgyis ott felejtettük volna.

– Az orrcsonttal nem lehet semmit sem csinálni – közölte vidáman az összecsődült népek közül kiszaladó francia orvos, miközben egy nő, ugyancsak franciául, ótestamentumi átkokat szórt vijjogó sikoltozással azokra, akik a háború után negyvenöt évvel a puszta látvánnyal is gyilkolni képesek. Mögöttünk Jeruzsálem ragyogott hófehér házaival a zöld hegyen, s én azt gondoltam, hányszor fogom még vérbe fagyva látni, istenem.

Így nem láttam többé. De az utolsó, a fogfájás báránybőrébe bújt gyilkos betegség is az arcára tört. A trigeminus mandibularis ágát kapta el a herpes zoster, elviselhetetlenül fájdalmas sebek és kiütések próbálták tönkretenni a nekem olyan szépséges arcot. Az első héten, ahogy az ütköző szakáll vörös-ősz tüskéi közé furakodva és lassan elfeketedve, darabokra törve hullottak le, már nem is kalózkapitány, hanem egy álarcosbáli briganti-félmaszk mögül nézett ki, mintha a színpadi velencei álarcosok nyeles arctakaróját tartaná maga elé kissé balra, csak a jobb arcfele maradt érintetlen. De a fülét, torkát is megtámadta, s húzódott a nyálkahártyán egyre lejjebb.

Nem szabad ennyire szeretni egy másik embert, egy másik ember testét, a másik ember lényét tároló végül is csak *tok*ot. Nem illik, nem szabad, nem is szokás már öregkorban, amikor foltok és ráncok és felesleges bőrredők hatalmaskodnak, és minden elképzelésnek és lehetőségnek fittyet hányva tűnnek el és ütköznek ki újra vagy másfelé. Nem volna szabad, de lehet. Amint az utolsó vendég is eltűnik Szentendrén, meg se tesszük azt a húsz lépést a kicsi házig, ahol úgyis egymáshoz ér az ágyunk, már kétségbeesetten kapaszkodunk egymásba, csak azért, hogy „megvagy még".

– Van még férjem? – kaptam el egy arra futó sebész barátunk köpenyét, azon a folyosón, azon az őszön csak futottak előlem az orvosok.

– Még egy darab megvan belőle – mondta Izinger, és futott tovább – ő is szerette.

Csak egy darab? Nem, megvolt az akt egészen, csövek és tűk és ragtapaszok fogságában az ágyhoz kötve. Mégis többet érinthettem, mint valaha is – forgatni és emelni kellett; két angyal állt mellettem, és segített minden áldott nap – egyedül nem bírtam volna, a test nehéz volt. Anikó és Tamás. Tőlük nem szégyellte elfogadni a legtestibb testi segítséget, amit a kóros ápolószemélyzet-hiányban szenvedő kórház nem bírt megadni, s a nyomorult betegségtől megtámadott központi vezérlése sem tudott ko-

ordinálni. A két angyal és közöttem rokoninál rokonibb kapcsolat fűződött, és – talán őket is egybefűzte egymással. Valira természetesen rábízhattam nyugodtan, örült is neki, de Valinak ezer dolga volt, családja is, s ritkán mertem csak igénybe venni. Mert szó szerint az ágyhoz kötötte az infúzió csaknem egész nap benne csorgó folyadékot vezető tűje, ha nem fogta valamelyikünk a kezét, féleszméletlenül ki-kiforogta vagy egyszerűen kihúzta magából, mert hála istennek órákig félálomban, féleszméletlenségben úszott, s ha beszélt is, csak ennyit: ó, istenem. Istenem. Nem felkiáltójellel. Ponttal.

– Bezzeg éjjel ordít, kiabál, meg magát hívja, hogy szöktesse meg, nem lehet tőle aludni – morgott velem az ágyszomszédja.

– Bizony, én se tudok – sipogta az ablak melletti Sanyi bácsi.

Nem, nem kaphatott különszobát azon az osztályon. A szomszédok zajosan örvendező vagy rémülten suttogó látogatói és tág szemmel bámuló unokái előtt kellett elviselnie a kitárulkozást, forgatást, kezelést, valamennyi szégyenét. Éjszakára ott kellett hagynom, csak az éjszakás nővért várhattam meg.

A hatvanegy napig tartó kórház nem bántotta az arcot. A testet annál inkább. Sebek, dagadások, elszíneződések követték egymást, időnként vérvörösre marta s hevesre rángatta a láz, és pusztította, pusztította. Ha „kiültettük" az ágyától alig félméternyire lévő székbe, csak roskadt össze, az olyan nagyon vágyott helyzetváltozást csak igen rövid ideig bírta, még egy-egy szó, de még egy fejbólintás is fárasztotta a rohamosan apadó testet s az ültében hófehérré vált vonagló arcot.

De ha feküdt, magasra felcsavart ágyon, a kegyelmes eszméletlenséget egymáson átvonuló, egymást keresztező idősávok váltották fel, sőt órákig tartó „tiszta" periódusok is, a segítő angyalok ilyenkor bizakodtak, én nem, csak vártam ezeket az időközöket, amikor beszélt hozzám, vagy csak nézett rám szeretettel, az igazi szemével, s érezte, hogy fogom a kezét.

Vasárnap délután, mikor végre kihúzták – már a keze fejéből, mert a vénája helyén csak egy kék-lila daganat volt – az infúziós tűt, megint tiszta és világos lett a szeme. Ó, istenem – mondta –, és a bal kezével átkulcsolta az én jobb kezemet. Imádkozunk? – kérdeztem, és egyszerre kezdtük mondani, latinul, a miatyánkot. A „ne nos inducat"-nál egy percre megdöccent a hangja, majd halkan és világosan mondta tovább. Etire gondoltam, persze. Aztán elaludt, és csaknem vidáman ébredt, ivott, mosolygott – meggyógyul! – szaladt ki a folyosón várakozó látogatók közé Anikó. De az ugyancsak látogatóba jött orvosnő barátnőnk, Judit, csak lehajtotta a fejét, keze és szőke haja eltakarta az arcát.

– Már nem tart soká – fogta át másnap reggel a vállamat az orvosunk, s „ne itassa", futott tovább.

A szoba épp aznapra ürült ki. Nyugodtan ülhettem mellette, néztem. Laza „vigyázz"-ban feküdt a hátán, a lepedő csak a mellétől lefelé takarta, a két karja kinyújtva pihent, a mellén kilátszott a klasszikus kis szürke-fehér szőrcsomó, ami valamikor vörösesszőke volt. Szimmetrikusan emelte a két lábfej a vékony takarót, ami pontosan követte a test formáját, ahogy a két nyugvó kar az oldalához szorította. Meztelen válla szép és izmos, hátrahajló feje, arca nyugodt, kisimuló. Orvos, ápolónő nem látható. Tamás és Anikó nem mozdul a folyosóról, váltjuk egymást, a kinti kényelmes fotelban majdnem elalszom. Délutánig nem változik a tartása, de észreveszem, hogy akármilyen halkan nyílik az ajtó, néha azért végigfut az arcon valami. Hát félig nyitva hagyom, hogy folyton be-be lehessen nézni. Most Anikó hangja: tessék megnézni, nem

látom, lélegzik-e – s üveggolyó nagyságú könnyek kezdenek gurulni a szép kis arcán. Tükröt tartok a félig elnyílt szája elé, a tükör nem homályosodik, bal kezem a mellkasán, alatta nem mozdul a szíve. Menjetek ki, mondom Anikóéknak s a közben isten tudja, milyen égi-földi távírón hírt kapott, váratlanul megjelenő Görgeynek. A szemét nem kell lezárni, csukva van, az arca olyan szép és békés, mint a szerelemben, szobor. Két hónap óta először vagyunk ketten, egyedül.

Aztán kilépek a folyosóra, és becsukom az ajtót. Hála istennek nem kellett megvárnia, míg megvakul vagy megbénul, és isten tudja, milyen agyi károsodás tépi szét. Különben is most alszik. Reggelre kialussza magát, s odaáll a mosdó feletti lámpafényes tükörhöz, és rendesen megborotválkozik. Nagy úrhoz hivatalos, csak nem fog borostásan megjelenni előtte.

Gergely Ágnes

APU

Emléke mézszínű falakban.
A falak hűlt helye a Napban.
Növekszik, nincs mért meghúzódnia.
A temető nem szerves kémia.

A levegő megüvegesedik.
A nyirok és a köd
nem vár novemberig.
Ablakok mögött fuldoklik, kinek
nem vált vérévé, hogy azokat a falakat
többé senki nem építi meg.
Csak a csontok közt lakozó tudja, hogy
nem az a tünemény, ami délibábként elforog,
ha kiégett torokból öklendezik a szív.
Az emlékezés nem vegetatív.

Az a katonaszínű hátizsák
az egyszerű asztallapban kitapintható.
Ha nincs a fában diófagörcs,
épp csak elszíneződés:
jól látható, hogy a termoszból
kiömlött a tea.
Pedig a termoszban kellett volna maradnia.
A melegnek az alsóneműben, a szónak benn,
az imakönyvben.
Semmi sem illanhat el.
Kilép, elindul, mindent magával cipel.

Legsúlyosabb a harmincnyolc év.
Mert körülhatárolható.
A tárgyak: csupa toll.
Az idő: konyhasó.
Tárgyak közt meghemperedhet
kecskebak, oroszlán.
A só azt őrzi meg mindenből,
mindenkiből,
amivé lefokozták.

Pária. Így van igazán közel.
Az ajtófélfán elbarnult a jel.
A rács a gyenge fűvön felvilláglik,
az Élmunkás híd újra Ferdinánd híd,
rossz és rosszabb közt, mint erős gerenda,
átparázslik egy Memphis cigaretta,
a Felsőbb Ennek nincs több, ami fáj –
a falak hűlt helyén Dávid király.

Szuly Gyula

FOGA NEKI SE MARADT

Békejobb. Rázzuk egymását. Kivel?
A tenyeremben hadicsel.
Történelmi pillanat.
Ne adjon szemmel vert szemet!
Foga neki se maradt.

Csapott célgömbbel úgy célzunk...
Melyik az a célfekete?
Keresgélem, hol lehet
az alsó széle közepe,
elfelejtettem, merre van
a célfekete és a cél,
amint meglátom, elsuhan,
hírét költi, hogy nem él.
Tudom, hogy ez álhalál,
nevet a bajusza alatt,
még rátalálok, bárha most
holtat játszik és nem fogad.
Filippinél találkozunk

és Dob utcán megütközünk,
és megütköznek emberek,
hogy a béke napja így letűnt,
hogy Cannae alá készülünk
és Waterloora indulunk,
bár csak a Könyök utca vár,
s hogy a célgömbünk csapott
s a zárócsapónk mit se zár,
és ha ő meghalt is, elém
kerül, egész alakot ad,
de alsó széle közepén
– bár úgy látszott, már benne van –
a célgömb színüres marad

AZ ŐRBÓDÉ MÉG UGYANAZ

Akit őrül állítottak egyszer,
ezt a bódét lakta még,
keresi a berendezést,
itt volt a függöny, ott a kép.
Cicázó békegalamb-tollak
közé szorulva, megmaradt
árnyékok lebbentik elébe
a tépett turulmadarat.
Járókelő díszlépést vág ki,
döngjön alatta Budavár!
(Aknázott békeövezetbe
kísértő lélek hazajár.)
Fegyverrel tiszteleg az őrség,
a díszlépés csak támolyog.
Kezét a civilkalapjához
illesztve kíván jó napot.
Véletlenül élesre töltött
díszlövés sortüze dörög.
„Lőtt rám különb is – mondja –, folytasd,
amíg csak el nem terülök,
de addig itt az őrbódéban
szeretnék körülnézni még
– ez volt a legmeghittebb sarka.
Itt állt egy japán váza. Arra
függött a függöny. Ott a kép!"

Dávidházi Péter

TEVE, MENYÉT, CETHAL

Egy perc, alig néhány szó, mindössze hat rövidke sor, az is szinte csak úgy futólag odavetve. Először hallván vagy olvasván talán humoros, de jelentéktelen közjátéknak tűnhet az egész párbeszéd a HAMLET harmadik felvonásának vészterhes második színében, megbújva a jól ismert és előre várt, fényesre idézett nagymonológok árnyékában. Épp lezajlott a vándorszínészek idegfeszítő előadása, darab a darabban, melytől a bűnösök lelepleződését vártuk; a felzaklatott királyné előbb Rosencrantzot és Guildensternt szalajtotta fiáért, eredménytelenül, s most immár másodszor hívatja őt magához, ezúttal Poloniusszal, sürgetőbben. Hamletnek tehát indulnia kell. Készülődik is, hogyne, csak még váratlanul, látszólag merő szeszélyből, felmutat az égre: *„Látja-e azt a felhőt, majdnem olyan, mint egy teve?"* Polonius odapillant, majd készségesen rábólint: *„Isten engem, valóságos teve alakú."* Hamlet azonban nem hagyja annyiban. *„Nekem úgy tetszik, menyéthez hasonlít."* A főkamarás ezzel sem száll vitába. *„A háta olyan, mint a menyétnek."* Csakhogy a királyfinak már ez sem elég. *„Vagy inkább cethalforma?"* Az öreg udvaroncnak szeme se rebben. *„Nagyon hasonló cethalhoz."* Ennyi az egész. Hamlet még megüzeni anyjának, hogy azonnal fölkeresi, s mindenkit elbocsátván végre csakugyan elindul hozzá, szörnyű felháborodásában lelkierőért fohászkodva, hogy csak beszéddel bántsa meg, ha kell, s ne törjön életére. Ezzel ér véget a szín, megigézve várjuk tehát a bontakozó sorstragédia nagyszabású fejleményeit, s nemigen érünk rá elidőzni a felhők alakjának találgatásánál. A nagy eseményekhez s a lenni vagy nem lenni kérdéséhez mérve a furcsa szóváltás tétje látszólag annyira eltörpül, hogy nem tulajdoníthatunk neki különösebb jelentőséget, s mivel Polonius még ugyanebben a felvonásban meghal, talán el is felejtjük az egészet.

Szoros drámabeli funkcióját tekintve e kis jelenet megtévesztően egyszerű, s nem ígér túlságosan mély értelmet. Ha ugyanis a szerkezeti helyénvalóság strukturalista elve alapján próbáljuk értelmezni, tehát nem elszigetelten, hanem számításba véve a jelentését meghatározó kontextust s a benne szereplők, főként a kezdeményező személy szándékait és dramaturgiai hivatását, amint azt már Arany János módszerként ajánlotta AZ EMBER TRAGÉDIÁJA értelmezéséhez, akkor Hamlet nyilván saját kiismerhetetlenségére akar célozni e kis példázattal. Hiszen közvetlenül előtte ugyanezért kérte meg Guildensternt, Rosencrantz jelenlétében, hogy játsszon egy fuvolán, s amikor az szakértelem híján képtelennek bizonyult rá, a királyfi maga vonta le a mindkettőjüknek szóló tanulságot: ha egy hitvány sípot nem tudtok megszólaltatni, ugyan miként képzelhetitek, hogy rajtam fogtok játszani? A két besúgó még mellette téblábol, amikor Poloniust kérdezgeti a felhőről, s a párbeszéd végén, ha nem is hármuknak címezve, de rájuk utalva jegyzi meg, félre: *„Csak addig tesztek engem bolonddá, a meddig kedvemtartja."* Ezek szerint tehát a felhő-párbeszédet azért kezdeményezi, hogy a megfigyelésével megbízott Poloniusnak s közvetve mindhármuknak madárnyelven értésére adja: a változékony felhők alakja is megfoghatatlan, de őrajta még kevésbé fognak eligazodni. Innen nézve a minden átmenet nélküli témafelvetés, valamint az éles és önkényes, indoklás nélküli váltások csupán a színlelt őrültség ismérvei akarnak lenni,

hogy Polonius ezektől félrevezetve jelentsen majd Claudiusnak, elaltatandó annak gyanúját, s lehetőleg meggyőzvén róla, hogy az ifjú herceg tán hóbortos, de ártalmatlan. Poloniust valamennyire, talán, sikerül is megtévesztenie, a rossz lelkiismeretű Claudius veszélyérzete azonban éberebb: már a következő jelenet elején utasítja Guildensternt és Rosencrantzot, hogy szabadítsák meg őt és országát a herceg kockázatos és aggasztó jelenlététől.

Ez az értelmezés egyetlen mozzanatára szűkíti a párbeszéd jelentéstartományát, s mind a fuvolázás, mind a felhőnézés metaforájának csupán legelvontabb közös célzatára figyel, eltekintvén sokatmondó különbségeiktől, de amit pedz, az a felhő-dialógus résztvevőinek fontos problémája, sőt az egész jelenet egyik legizgalmasabb alapmotívuma: a kiismerhetetlenség. Hiszen nemcsak Hamlet próbál mímelt őrültségével megfoghatatlanná válni, hanem Polonius is alakoskodik, s amit egymásnak mondanak valamiről, itt és másutt, abból sohasem tudhatjuk biztosan, mennyire gondolják komolyan, s mi az igazi véleményük. Mindkettejüknél számolnunk kell mögöttes szándékokkal és taktikai megfontolásokkal; ha mondanak valamit, állításaikban mindig valami más is kifejeződik. A főkamarásról, akit túlságosan hajlamosak vagyunk eleve Hamlet szemével látni és aszerint megítélni, Samuel Johnson kommentárja óta általában azt tartják, hogy szenilitása miatt kényszerül az együgyűen tudálékoskodó vén bolond szerepébe, tehát akaratlanul, valószínűbb azonban, hogy rá is játszik erre, többek közt éppen azért, hogy informátorként könnyebben bizalmába férkőzzön a megfigyelni kívánt áldozatnak. Ha eleve olyan bárgyú volna, mint amilyennek olykor mutatkozik, akkor hogyan taníthatná például a második felvonás elején Rajnáldot annyi aprólékos szakértelemmel a körmönfont puhatolózás fortélyaira, köztük éppen a csetlő-botló mondatfűzés és színlelt feledékenység hasznára? Nem, amit ő a felhőkről mond, azt éppúgy nem tekinthetjük jóhiszemű meggyőződésének, ahogy Hamlet állathasonlatait sem a magáénak. Szerepjátszásuk miatt nem derülhet ki párbeszédükből, hogy milyennek látják az égi formákat, egyetértésük semmit sem szavatol, s talán még abban sem lehetünk teljesen biztosak, vannak-e odafent felhők egyáltalán. Itt válik el élesen a két metafora: a fuvolát láthattuk Hamlet kezében, s megszólaltatása határozott szakértelmet kívánt volna Guildensterntől, az eredményt a közönség meg tudta volna ítélni; a felhők eleve változékonyak, értelmezésük az egyéni képzelet függvénye, a megegyezés tárgyi alapja kétes, s a néző vagy olvasó látni amúgy sem láthatja, hogy a szereplők mire mutatnak föl. Két színlelőt hallunk beszélni valamiről, amit nincs módunk ellenőrizni. Ha akarnánk se tudnánk megállapítani, mi itt az igazság. Ismeretszerzési példázatként a jelenet semmi bizonyossal nem kecsegtet; sugallt filozófiája, ha van, mélységesen agnosztikus.

De bármennyi itt a bizonytalansági tényező, s bármilyen titkos ügyről szól még ez a kis dialógus, alaphelyzete ismerős: egy látvány *értelmezése* zajlik. Merőben vizuális alakzatok értelmezése persze csak részben hasonlít szövegek értelmezéséhez, s a kétféle feladat közt nem elhanyagolható a különbség, az irodalmi művek értelmezője mégis önnön sorsára ismerhet a felhőolvasásban. Mikor Arany János, kritikusként, a korabeli átlagköltészet határozatlan jelentésű verselményeivel küszködött, önkéntelen képzettársítással talált szemléltető analógiát Hamlet és Polonius jelenetében. *„A versolvasó [...] gyakran érzi magát Polonius helyzetében"*, panaszolja Fejes István 1861-ben megjelent, szétfolyó költeményein borongva. *„Az író-Hamlet csak mutogatja neki felhődarabjait, ő meg jó hiszemmel, fogékony várakozással törli szemét s oculárját, biztatja csökönyös képzeletét, ha valahogy oda tudná sarkalni, hogy* azt *lássa, mit Hamlet látni vél; de a mi nem*

sikerűlvén, vagy rámondja Poloniussal: jó, legyen cethal, mit én bánom! – vagy, ha kevésbbé udvarias avagy tiszte kényszeríti igazmondásra, kereken odatálalja, hogy biz az se hal, se menyét, se teve, hanem felhólyagzott vízpára." A hamleti felhőjelenet azonban Arany szerint főként a határozatlan s ezért elhibázott költemények értelmezőjének képtelen feladatát szemlélteti; ide tartozik minden olyan túlidealizált mű, amelynek szerzője *„az eszmét test nélkül akarná érzékeink elé állítani"*, azaz *„felhő után kapdos"*, persze hasztalanul, úgyhogy bizonytalan szövegét mindenki máshogy érti. (A felhőszerűséget Arany nemcsak lírai költeményekben tekinti hibának: az epikus Zrínyit azért is becsüli, mert nála az egyes személyek, csoportok, valamint a helyszín *„nem zavart bizonytalanságban felhőznek az olvasó előtt".*) Ellenben a sikerült mű szerinte képes arra, hogy a szerző lelkében történteket pontosan és egyöntetűen felidézze minden olvasójában, azaz híven célba juttassa a szerzői jelentést, azt és csakis azt, nem többet, nem kevesebbet. Kritikáiban többször elmarasztal egy-egy költeményt, melynek olvasója nem tudja erőlködés nélkül (Polonius feladatára is illenék a szó:) *„utánképzelni"* a szerző látomását. Arany időnként maga is érezte, hogy amit a rossz művek értelmezési problémájáról mond, az valamennyire minden műére érvényes, s a különbség inkább viszonylagos, mint abszolút, a felhőjelenetet mégsem a műértelmezés egyetemes szimbólumának szánta, hanem gyakori kudarcait akarta vele megvilágítani.

A jelenet, amelynek itt csak egyetlen vonatkozását sajátította ki egy irodalomkritikai tételének példázatául, mélyebb és személyesebb, sőt bensőséges húrokat is érinthetett a költő-kritikus lelkében. Amikor arról tűnődött, saját egykori hányattatásaira emlékezvén megkönnyebbülten és mégis szorongva, hogy aki költőnek született, az milyen könnyen elkallódhat a mostoha körülmények között, s az ügyes navigálás rátermettsége híján mennyire hasznavehetetlen hajótöröttjévé válhat az élet sodrának, akkor ugyanazzal a megindító képpel szemlélteti a veszendő népi tehetséget: a felhők játékán fantáziáló pásztorfiú képével. Szegény, kibukott, élhetetlen Kósza Bandi, A FALU BOLONDJA jobb sorsot érdemelt címszereplője többek közt éppen így marad meg emlékezetünkben. *„Óra-hosszan nézte a felhőket, / Toldva-foldva képzeletben őket: / Majd bikának, majd toronynak látván, / Majd betyárnak szilaj lova hátán. / Majd nagy fának képzele egy foltot / Ez alakult, amaz elmosódott, / És mikor így elmosak a szellők, / Megsohajtá az eloszló felhőt."* A költő-kritikus egységes problémavilágára és osztatlan fogékonyságára vall, hogy a TÖREDÉKES GONDOLATOK eszmefuttatása is ezzel kezdi a hamvába holt őstehetségre való viselkedésmódok sorát. *„Ama bojtár fiú, ki oly keservesen rikatja furulyáját, s órákig elnézi a felhők játékát vagy a folyam siető vizét, szerencsésebb viszonyok közt hírneves költő fogott lenni."* A felhőket átlelkesítő képzeletgazdagság nyilván egyik legfontosabb ismérve annak az érzékeny *„poétai kedély"*-nek is, amelyet Tompához írott egyik levele szerint Arany mindkettejükben fölismert: akinek ilyen hajlam adatott, az *„minden érintkezést fájdalmas ütésnek érez"*, és *„versírás nélkül is* poéta *maradt volna"*. A HAMLET felhőjelenete tehát pozitívabb képzettársításokat is ébreszthetett volna Aranyban, mégpedig talán éppen a herceg költői szenzibilitásával összefüggésben, ám Fejes István verseinek jellegzetes hibája, a szétomló alaktalanság, erre nem adott, nem erre adott alkalmat.

Egy kicsit, szerencsénkre, így is többet kapunk itt a párbeszéd értelmezéséből, mint amennyire az alaktalan költészet megrovásához okvetlenül szükség volna. Megvilágítandó ugyanis, hogy miként osztozik a rossz mű értelmezője Polonius gyötrelmeiben, Arany hangulatfestő nyitóbekezdése önkéntelenül abból is elárul valamicskét, hogy mit gondolt ő a szóban forgó jelenetről. *„A jó öreg Polonius, midőn egy darab felhőt a dán*

királyfi kedvéért hol tevének, hol menyétnek, hol cethalnak képzel, nem oly vadat tesz, a milyet tesz valósággal", fejtegeti mindjárt az elején. *„Igazán ki is tudna oly üres, határozatlan, szétfolyó, elmosódó valamihez, mint egy felhőfoszlány, határozott, tömör, állandó képet csatolni; vagy ki volna biztos a felől, hogy a mit ő zarándoknak néz, egy másik szemlélő nem pálmának, szirtnek, szökőkútnak képzeli-e, ki arról, hogy mire felkiált: »ím! árbocos hajó!« a látvány nem változik-e öblös szájú krokodillá?"* S a magyarázat, mely ha a költészetértelmezésnek nem is, a felhőnézésnek mindenkori hermeneutikája akar lenni: *„Minden egyes néző a saját magáéból tesz hozzá egy darab phantasiát, míg az űr betelik, az alak kidomborúl, s a kép, egy percig legalább, késik visszafolyni az eredeti semmiségbe."*

Bár e Shakespeare ihlette hasonlattal s a belőle levont következtetéseivel Arany itt elsősorban a gyönge költemények értelmezési bonyodalmait kívánja szemléltetni, gondolatmenetének általános hermeneutikai iránya modern irodalomelméleti, lélektani és bölcseleti tételek felé mutat. Hasonló gondolatot fogalmaz meg nagy hatású alapművében (1931) Roman Ingarden, amikor a műalkotásban *„ábrázolt tárgyiasságok"* egyes *„meghatározatlan helyeiről"* azt állítja, hogy ezeket elvileg nem lehet hitelesen kitölteni, s vagy mindvégig észrevétlenek maradnak, vagy űrjeiket az olvasói fantázia önkéntelenül *„kiegészíti"*, esetleg *„opalizáló"* két- vagy többértelműségüknek megfelelően ingadozva a lehetséges megoldások közt. A századelő alaklélektani irányzata vizuális kísérletekkel, például kétféle tárgyként felfogható ábrák szemléltetésével próbálta felszínre hozni a rejtett érzékelési folyamatot, amelynek során a külvilágból érkező ingereket egységekbe rendezzük, s ennek érdekében szükség szerint bezárunk, hosszabbítunk, csoportosítunk, lehetőleg kitöltvén minden olyan hiányt, mely az alak egészét zavarná. (Ebből a szempontból is elemezhető kritikatörténeti lelet, hogy az „idomteljesség" eszménye jegyében Arany minél zártabb képi, formai és jelentésbeli egységeket kívánt, amelyek könnyen, úgyszólván maguktól összeállnak, és mintegy befogadói erőfeszítés nélkül felismerhetők.) Ilyen alaklélektani kísérletábrákat, köztük egy kacsának vagy nyúlnak egyaránt tekinthető állatrajzot használt idevágó filozófiai vizsgálódásai segédeszközéül Wittgenstein is az 1940-es évek második felében, a *„valaminek látás"* problémáin töprengve, elégedetlenül Wolfgang Köhler eredményeivel s általában a korabeli pszichológia tisztázatlan fogalomhasználatával. Ami előttünk van, s nem konvencionálisan egyértelmű, azt önkéntelenül egy hallgatólagos *értelmezésünk* szerint *látjuk valaminek*, fejtegette, s ez erőltetés nélkül, a képzelet segítségével szokott történni, de bekövetkezhet az *„aspektusváltás"*, azaz egyszer csak valami másnak kezdjük látni. A filozófus ugyanakkor többször hangsúlyozta a finom különbséget aközött, hogy valaki csak tudja, milyennek kell értelmeznie egy képet, illetve hogy olyannak is látja; továbbá hozzátette, elő lehet írni valaki számára, hogy akarattal minek igyekezzék látni egy ábrát; sőt kitért az esztétikai témájú beszélgetések olyan felszólító mondataira, mint például *„Így kell látnod, mert a szerző szándéka szerint ez akar lenni"*, ami hasonló műértelmezési helyzetre utal, mint amelyet Arany illusztrált a felhő-párbeszéddel.

Arany idézett nyitóbekezdése mindehhez közel jut a felhőjelenet továbbgondolásával, de egy olyan kritikusi problémáját szemlélteti vele, mely őt a HAMLET-től függetlenül, esztétikai töprengései kezdetétől foglalkoztatta, itt kifejtett gondolatait tehát nem tekinthetjük úgy, mintha a jelenet önálló és teljes értelmezésének szánta volna őket. Mégis elgondolkodtató, hogy e szemléltetés közben mit tekint problémamentesnek és mit problematikusnak a párbeszédből. Milyen magától értetődően elhiszi és mennyire komolyan veszi, hogy Hamlet és Polonius a felhők formáját akarják azono-

sítani, hogy csakugyan erről van szó, hogy csakis erre megy ki a játék, s hogy e próbálkozásaikat legföljebb a közös tárgy illékony természete akadályozza! Nem mulasztja el észrevenni, hogy Polonius a herceg *„kedvéért"* képzeli állatformáknak, amit lát, de eközben őszinte igyekezetet tételez föl róla, amiként láthatólag Hamlet jóhiszeműségét sem vonja kétségbe. Maga a herceg nála tevének, majd menyétnek, végül cethalnak *látja* a felhőt, s nem csak így nevezi; az udvaronc is valóban ezeket igyekszik *felismerni* odafönt, s nem csupán utánamondja. Eszerint mindkét szereplő a világ egy jelenségét próbálja itt jellemezni, tárgyi megismerésre törekednek, problémájuk tisztán ismeretelméleti, sőt annak is esetleges, hiszen egy állandó formájú szilárd test eleve kizárta volna. Arany bizonyosan érezte, hogy ennél többről van szó, s valami más is forog itt kockán, de a határozatlan költészet bírálatát írva nem bocsátkozhatott a shakespeare-i jelenet további boncolásába. Hiszen mit válaszolhatnánk a kérdésre, hogy diákos tudásszomj ide vagy oda, a királyfit miért érdekelte volna egyszer csak, s oly kitartóan, az udvar fölött elhúzó fellegek alakja?

Másról vagy legalább másról *is* szól ez a párbeszéd, mégpedig olyasmiről, ami rejtett dimenzióként ott lappang minden értelmezés hátterében: a hatalmi viszonyok tudatosításáról. A jelenet sokatmondóan példázza hatalom és értelmezés kölcsönhatását, cél és eszköz állandó szerepcseréjét: az értelmezés célját a hatalmi viszonyok kényszerpályáin, vagy legalábbis azokat számításba véve (legjobb esetben: áttörve) lehet megközelíteni, de az értelmezés egyúttal a hatalmi viszonyok felmérésének eszköze. A királyfi, emlékezzünk, nem azt kérdi Poloniustól, hogy *milyennek* találja a felhőket, hanem hogy ugye ő is tevének, menyétnek, cethalnak látja őket, azaz ugye elfogadja az ő mindenkori értelmezését, s ugye nem mer, mert nincs módjában, nyíltan szembeszegülni vele? Nem felhőnézés, aminek tanúi vagyunk, hanem sugallt, előírt, számon kérő felhő*láttatás*. A főkamarás sem hiheti annyira őrültnek őt, hogy ne sejtené már az első kérdésnél: többről van szó, mint értelmetlen szeszélyről; a második kérdés megerősítheti, a harmadik végképp meggyőzheti arról, hogy ezúttal miben is áll a *„rendszer"*, ami Hamlet esztelenségként hangzó beszédének nyitja. Turgenyev 1860-ban írott (Aranyéval körülbelül egykorú) esszéjében úgy véli, hogy a felhőjelenet során az udvaronc mint felnőtt igyekszik bölcsen engedni egy beteges, haszontalan és használhatatlan királyi gyermek szeszélyének; ám ez az értelmezés nem számol azzal, hogy a hercegnek bármi komolyabb célja lehet a kérdezgetéssel. Pedig valószínű, hogy van: a kettejük közti hatalmi viszony bonyolult, de minden ízében kitapogatható, s Hamlet alighanem éppen ennek egy döntő pontját, a Poloniustól várható szembenállás lehetőségeit és mértékét akarja meghatározni s mindkettőjükben tudatosítani. Persze nincsenek illúziói a másikkal kapcsolatban; tudja, hogy az Claudiusnak dolgozik, gyanítja, hogy titkon az öreg intrikus továbbra is jelentéseket fog tenni róla, tehát eleve nem reméli, hogy megtörheti és saját szolgálatába kényszerítheti. Csak megalázkodásra akarja bírni és kigúnyolni megalázkodását, figyelmeztetvén ezáltal a nyílt szembeszegülés lehetetlenségére, s hogy mintegy közösen meggyőződjenek arról, hol húzódnak köztük a felszíni erővonalak. A mélyben úgyis minden marad a régiben: Hamlet egyelőre nyíltan maga sem szállhat szembe Claudiusszal, ezért hallgatólagosan tűrnie kell, hogy Polonius annak szolgálatában kémkedjék őutána; Poloniusnak meg már csak megbízatása érdekében sem szabad nyíltan összeütközésbe kerülnie a herceggel, aki rangban amúgy is fölötte áll, s akit valódi vagy színlelt őrültsége, valamint Ophelia iránti vonzalma még veszélyesebbé tesz. Hamletet óvatosságra inti a szellemtől kapott nagy feladat: bosszút állni apja meggyilkolásáért egy ellenségektől nyüzsgő terepen;

az udvaroncnak is van féltenivalója, két gyermekéről kell gondoskodnia egy félelmetes udvarban, ahol bármi megtörténhet. Csínján kell hát bánniuk egymással; különböző módon és mértékben, de mindketten kiszolgáltatottak, egyikük sem engedheti meg magának, hogy rosszul mérje fel a helyzetet.

Párbeszédük történetesen a felhők alakjáról szól, de nem csupán s nem is elsősorban az érdekli őket. Az égi látvány értelmezése inkább alkalmul, jóformán csak ürügyként szolgál egy Hamlet által kezdeményezett, de mindkettőjüknek fontos hatalmi próbatétel lefolytatására, melynek során mintegy tisztázhatják, hogyan is állnak éppen egymással, és mire számíthatnak a közeljövőben. Éppen azért, mert a felhőformák azonosítása lehetetlennek és céltalannak tűnik, s az értelmező párbeszéd hangoztatott tárgyát mondvacsinálтnak találjuk, a dialógus már-már komolytalan szóváltássá súlytalanodnék, ha jelentőségét nem kezdenénk azonnal másutt keresni, s föl nem ismernénk, hogy csupán áttevődött a súlypontja; e felismerés fényében az imént még céltalannak látszott *nyelvi játék* átlényegül, mégpedig egy nagyon is céltudatos *hatalmi játszma* eszközévé. Az értelmezés itt egyfajta teszt, vizsga, kísérlet, sőt rituálé, melyet a rangban feljebb álló ír elő az alacsonyabb sorsúnak: hacsak színleg is, jelképes hűségnyilatkozatot kell tenned. Látszólag persze csekélység, amit a herceg Poloniustól kér, azt is csak úgy szedelődzködés közben veti föl, s már-már megtévesztően udvarias modorban. A helyzet mégis lidérces álmainkat idézheti. Tenned semmit nem kell, még aláírnod sem, csak mondj igent, sőt elég, ha bólintasz, s mehetsz tovább békével, az aktus teljesen fájdalommentes, különben is pusztán a felhők alakjáról van szó, mit számít az neked, épeszű ember úgysem hiheti, hogy ennyire változékony jelenségekről érdemes komolyan vitatkozni. Hamlet azt sem firtatja, hogy Polonius mit gondol válaszadás közben: nem kér meggyőződéses behódolást, beéri névlegessel. Olyan beszédaktusra ösztökéli a másikat, mely látszólag semmire sem kötelez. Ha azonban az értelmezés hatalmi meghatározottságának szimbólumaként fogjuk fel a jelenetet, akkor hallatlanul nagy a tét: a kérés teljesítésével az értelmező lemond saját véleményéről vagy legalábbis annak hangoztatásáról, szellemi illegalitásba vonul, sőt félő, hogy mindörökre eladja lelkét az ördögnek. Honnan is oly ismerős mindez?

Idevágó történelmi tapasztalatainkat Shakespeare, úgy látszik, a maga korából bőségesen ismerte, hiszen a téma alakváltozataival különféle műfajok más-más hangvételében el-eljátszott. Bár a HAMLET tragikus eseményláncolatában üde közjátékként hat a felhőepizód, a belerejtett hatalmi játszma életre-halálra szól, s önkéntelen derűnket máris feszélyezi valami, nevetésünkbe rossz előérzet vegyül. A MAKRANCOS HÖLGY hasonló jelenetei, amelyekben Katának újdonsült férje kénye-kedve szerint kell át- meg átértelmeznie a felhőknél sokkal maradandóbb jelenségeket, szélesebb és vaskosabb komédiázással, bár (nekünk, ma már) nemegyszer torokszorító humorral elevenítik meg az asszonyszelídítés módozatait, miközben a néző tudja, hogy a szerelmi hadviselés legkíméletlenebb csatája sem vérre megy. Ha azonban egy pillanatra eltekintünk e *„szelídítő iskola" („taming school")* komikusnak szánt jelenetezéseitől, ami bennük tulajdonképpen zajlik, az kísértetiesen emlékeztet a totalitárius rendszerek egyes kínzási módszereire, sőt egyik jellegzetes összefüggő koreográfiájára: Petruchio éhezteti Katát, nem hagyja aludni, megalázó cselekedetekre kényszeríti, nyilvánvaló képtelenségek elismerésére bírja, míg végül a nyilvános vizsgaelőadáson, akár a koncepciós perek végső tárgyalásán, az asszony látszólag önként és szabad akaratából eljátssza, amit ura elvár tőle. Mielőtt apját viszontláthatná, Katának déli tizenkettőkor azt kell mondania, hogy reggel hét óra van; a napot előbb holdnak kell neveznie, majd

újra napnak, s megint holdnak, míg csak föl nem adja önálló véleményének hangoztatását (*„Legyen hát hold – vagy nap – ha jól esik. / S ha kedved szottyan mécslángnak nevezned, / Szavamra az lesz nékem is!”*); egy idős férfit bimbózó hajadonnak kell szólítania, hogy nyomban bocsánatot is kérjen tőle tévedéséért; mások előtt le kell tépnie főkötőjét, és rá kell taposnia stb. Rendezői felfogáson múlik, hogy Kata így kicsikart engedelmességét igazi átnevelődésének vagy a túlerő felismeréséből származó színlelésének tulajdonítjuk (az 1970-es évek egyik magyar előadásában még utolsó nagymonológját is keserű iróniával fordította visszájára), de a darab végén mindenképpen olyasmit mond és tesz, amire az elején még színleg sem lett volna hajlandó. A komédiaváltozatban tehát a sorozatos átértelmeztetés (sőt pusztán átneveztetés), az erőviszonyok tudatosításának más eszközeivel váltogatva, valóban megtöri az áldozat akaratát. Kata egy pillanatra sem hiheti a delet reggelnek, a napot holdnak, a vént ifjúnak, de éppen a tőle elvárt nyilatkozatok nyilvánvaló képtelensége ismerteti föl vele, s velünk nézőkkel is, hogy férjura sem az igazság keresését veszi komolyan, hanem valami egészen mást. A HAMLET felhő-párbeszédének lappangó szellemét A MAKRANCOS HÖLGY könnyed vígjátéki mozdulattal engedi ki a palackból, de amit megpillantunk, az minden groteszk bája ellenére baljós képzettársításokat vált ki, elfeledni vágyott emlékeket ébreszt, s a mosoly arcunkra fagy. Be kell látnunk, ha eddig nem tudtuk volna, hogy újabb keletű tapasztalataink legföljebb nekünk újak; alaptémájuk az a kiszámíthatóan, mondhatni kedélyesen állandó történelmi banalitás, miszerint a meg- és átnevezés, úgyszólván bármié, sosem pusztán a tárgyhoz igazodik, hanem a hatalmi küzdelem szimbolikus eszköze.

Hogy a HAMLET talányos felhővitájának a mai néző vagy olvasó miért erre a jelentésére emlékszik jobban, s a drámát oly tüzetesen ismerő Arany János miért inkább egy másikra, azt hiába igyekeznénk történelmi korélmények eltéréseivel magyarázni. Hiszen Aranynak is bőven kijutott a megpróbáltatásokból, éppen az 1849 utáni önkényuralom közepette, amelyek a felhőjelenet lappangó hatalmi tétjére fogékonyabbá tehették volna, mint hermeneutikai példázatként kibontható jelentésére. Mint 1854-ben, az elmúlt három évre visszatekintve írja egy levelében, a hatóságok őt is igyekeztek kezessé szelíditeni. *„Majd ezzel, majd azzal ijesztgettek; idomítottak, dressíroztak, abrichtoltak. De még most sem vagyok egészen hámbavaló.”* Nagykőrösi tanári állása megtartásának 1851-ben az volt a feltétele, hogy önéletrajzot írjon a Cs. Kir. Tanhatósághoz, benne a forradalom alatti viselt dolgaival. Egyetemi oklevele és tanári képesítése nem lévén, fokozottan kiszolgáltatott helyzetben szánta rá magát az irat elkészítésére és a hozzá mellékelt bizonyító okmányok összegyűjtésére. Amit ebben olvashatunk, az a mentegetőzésre kényszerített ember gyötrelmes dokumentuma, melynek már szokatlanul körülményes mondatfűzése sejteti, micsoda megaláztatás lehetett megfogalmazni: *„épen nem politikai célokból, hanem [...] csupán azért, mivel [...] hivatali fizetésemet másfél évig meg nem kaphattam, s ez által megszorult helyzetbe jutottam, kénytelen valék családom eltartása tekintetéből a forradalmi kormánytól egy alárendelt irodai hivatalt elfogadni. Így történt, hogy 1849-iki május 25-ikétől június 30-áig a belügyministeriumnál csupán mint fogalmazó (concipista) alkalmaztatván, ideiglenesen Pestre felmentem; de csakhamar átlátván a dolgok állását, s e lépésemet megbánva, még mielőtt a forradalmi kormány Szegedre kivonult volna, ezt odahagyva júl. 1-sőjén Szalontára családomhoz visszautaztam”*.

De hiába volt a számtalan enyhítő formula, hiába a *„kénytelen valék”*, az *„alárendelt”*, hiába kétszer is a *„csupán”*, majd az *„ideiglenesen”*, a *„csakhamar”*, sőt a *„megbánva”*, 1853-ban *visszaküldik* neki, hogy *„újabb s kimerítőbb”* önéletrajzot készítsen helyette, immár

„szigorúbban, részletesebben", s térjen ki arra is, amit az elsőben nem említett: a szabadságharc alatti irodalmi működésére. Őszinteségért kisebb hibák elnézését ígérték cserébe. A családja kenyerét féltő tanár, mi mást tehetne, kénytelen-kelletlen ezt is megírja, újabb mellékelt okmányokkal bizonyítván, hogy *„a pártmozgalmakban"* egyáltalán nem vett részt, mint afféle *„egyszerű falusi ember"* éldegélt *„mintegy elszigetelve"*, és csak addig írt egynéhány verset meg cikket a *Nép barátjába*, ameddig a magafajta *„vidéki ember legkevésbbé sem tudta magát tájékozni, hogy vajjon forradalom-e a bekövetkezett változás, vagy pedig a legvalódibb törvényszerűség tere"*; a lap szerkesztése azonban mindvégig nélküle zajlott, szalontai visszavonultságában csöndesen tengetvén napjait, még ha pénzügyi okból engedte is, hogy nevét mint szerkesztőtársét rányomtassák a címoldalra. Talán nem túlfeszített párhuzam: amiként Hamletnek nem volt elég, hogy Polonius elfogadja az elsőként rátukmált tevehasonlatot, s amint Petruchiónak sem, hogy Kata reggelnek nyilvánítja a delet, ugyanúgy a Cs. Kir. Tanhatóság sem érte be azzal, hogy a költő *egyszer* átértelmezte cselekedeteit, töredelmesen, a hatalom értékrendje, ha nem is annak szája íze szerint. *„Első ízben elhallgattam azt, a mit nem kérdeztek, t. i. az irodalmi működést; másodízben megvallottam oly nyíltan, hogy megdicsértek érte"* – tudósítja nemsokára Lévay Józsefet, aki hasonló szorongattatott helyzetben tanácsért fordult hozzá. *„Tanácsolni nem akarok e részben, mert kiki tudja saját körülményeit: de félő, hogy ha az ember szépít magán, más forrásból szinte* [értsd: szintúgy – D. P.] *megtudják, s ez roszabb, mint némi közönséges botlás."* Ismételt meghurcoltatása éppenséggel mást is eszébe juttathatott volna (s ki tudja, tán eszébe is juttatott) Aranynak a felhőjelenetről, mint a határozatlan költészet értelmezésének tisztán irodalomkritikai vagy ismeretelméleti problémáját.

Ha mégsem így történt, a művészet leigázhatatlanságába vetett hitének köszönhető. Az önkényuralom módszerei a magánember kiszolgáltatottságának érzetét belésulykolhatták, a költőét nem. Nemcsak arra gondolhatunk itt, jóleső büszkeséggel, hogy a szabadságharc eltipróját semmilyen jutalomért nem volt hajlandó ódával dicsőíteni. Amikor Bulcsú Károly verseskötetét bírálva, 1860-ban visszatekint az elmúlt évtizedre, a szemtanú hitelességével számol be az alávetettség csak látszólagos egyöntetűségéről, tulajdonképpeni végletes eltéréseiről, sőt a politikai hatalom végső tehetetlenségéről a költői nyelv minden alól kiszabaduló leleményességével szemben. *„A szellemek egyéni szabadsága nem kevésbé látszott nyügözve a képzelet országában, mint a polgáré a gonoszhírű paragraphok hálói között"*, kezdi fejtegetését a látszattal, elismervén, hogy persze a költészetben is kárt okozott a *„szellemi embryo-vesztés"*, hogy tudniillik *„a gondolatot már szülemlése percében meg kelle nyesni, megfosztani legnemesebb tenyészmagvától, mielőtt szóvá mert volna alakúlni"*, de nyomban hozzáteszi, hogy mindez itt mégsem bizonyult végzetesnek: *„miután a szellemet a legügyesb kaloda rendszer sem képes dugházban tartani, hanem úgy jár vele, mint gyermek az eltaposni akart napsugárral, hogy midőn talpa alatt hiszi, már ismét feljül ragyog, – volt alkalom egyet-mást, habár leplezetten, kimondani; sőt e lepel némileg szebbé tette a gondolatot, – s az előbb rikító hang, a billentyűkre alkalmazott hangfogó által, ha vesztett is erőben, bájban még nyert"*. Az utóbbi meglepő s nyilván népszerűtlen gondolatot, miszerint a műveknek valamelyest még jót is tett, hogy szerzőik eleve a hatalom elvárásainak és a cenzúra tűrési határainak tudatában írták őket, Arany nem habozik nyomatékosítani. *„Isten óvjon, hogy ez átkos időszak szószólója legyek: de az tény, elvitázni nem lehet, hogy a költészet sohasem hatott nálunk kevesebb hűhóval, és így annyira saját nemes eszközeivel, mint ép e szomorú napok kezdetén."* Előbb-utóbb persze az irodalom is megsínylette, folytatja még Arany, a rá nehezedő nyomást, de egy darabig sikerrel ellen tudott

állni. Ha ő ezt így tapasztalta, akkor szinte természetes, hogy a felhőjelenetet műértelmezési jelképnek tekintve nem a nyomasztó hatalmi előírásra és a beszédaktus általi alárendelésre figyelt föl, hanem az értelmezést megnehezítő tárgyi határozatlanságra. S ha már egyszer a szerinte rossz költői nyelvhasználat felhőként szétomló bizonytalanságát illusztrálta Polonius értelmezői helyzetével, akkor nem emlékeztethette itt ugyanez a jelenet a költői nyelv szabadságára, melyet éppúgy nem lehet határok közé szorítani, mint a napsugarat vagy – a felhőket.

A minden elnyomáson felülkerekedő napsugár, Arany szép metaforájának vigasza és reménye, azóta sem tudta szétoszlatni a HAMLET felhőinek nyomasztó képzettársításait. Amikor az 1970-es években Németh G. Béla tömören jellemezni kívánta a köpönyegforgató Szilágyi Ferenc 1849 utáni *Magyar Hírlap*ját, mely egyszerre próbált udvarhű és ellenzéki lenni, a párbeszéd idevágó jelentését elég nyilvánvalónak érezte ahhoz, hogy a hatalom kiszolgálásának jelképeként használja. *„Szilágyi ugyan, ha úgy kívánták tőle, most is bármely pillanatban könnyedén tevének nézte a felhőt, de most olyan történelmi helyzet volt ez, amelyben mégiscsak szívesebben nézte maga is felhőnek azt. Lapjának legsajátosabb vonása kezdettől éppen ez a kettős alkalmazkodás volt."* A múlt századi irodalmat kutató tudós, Arany bírálatainak sajtó alá rendezője, nyilván jól ismerte a nagy költőkritikus tisztán értelmezéstani kommentárját, de saját bőrén tapasztalván a kemény és puha diktatúrák módszereit, a jelenet láthatólag másféle asszociációkat mozgósított benne. Erre vall, közvetve, a humán tudományok helyzetét felvillantó szarkasztikus emlékképe is, amely akaratlanul a felhőolvastatást juttatja eszünkbe. *„Filozófia, irodalom, történelem: ugyan kérem, megmondja azt a pártközpont, itt és most éppen kiről, miről, mit kell mondani, s még kitüntetést is kap az, aki pontosan ezt ismétli."* Az irodalomtörténész, aki már gyerekkorában átélt megaláztatásokat, s akit 1949-ben a totalitárius hatalom szálláscsinálói kizártak az Eötvös Collegiumból, az 1950-es évekbeli hányattatása után sorozatosan felmérhette, gimnáziumi tanárként az 1960-as évek elején, hogy a finomabb kényszerítő eszközök korában mi vár arra, aki tágítani merészel az előírt értelmezés még mindig szoros gúzsán. Meggyőződhetett róla, hogy milyen következményekkel járhat ideológiai ellenőrök jelenlétében filozófiai továbbképző szemináriumot vezetni, majd az eretnekgyanús oktató számára kiagyalt *„újabb próba"* gyanánt, mégpedig április negyedikén, ünnepi beszédet mondani. Úgy találták, persze, hogy első alkalommal a polgári bölcselet uszályába került, s másodjára sem nyilatkozott eléggé rendszerhűen, emiatt végveszélybe került fővárosi tanársága, s figyelmeztették: csak azonnali pártfelvételi kérelem árán maradhat helyén. *Kérni* a belépést: a harmadik, végső próba. A dilemmának talán már akkor fölsejlett későbbi tétje is: ha kötélnek áll, az így szerzett *„olyan-amilyen védettségben"* idővel megtarthatja szuverén gondolkodásra bujtogató egyetemi előadásait, fiatal kollégákat nevelhet posztgraduális műhelyében, s publikálhatja tanulmányait, amelyek a század nagy magyar költőit máshogy értelmezik és sokkal többre értékelik, mint az ideológia őrei elvárták. Hogy a döntés micsoda gyötrődésbe került, s emléke milyen sebet szakít föl ma is, arról önéletrajzi esszéjében csak egy tőmondat árulkodik, éppen a maga kopár, mentegetőzni képtelen, fokozhatatlan egyszerűségével. *„Megtettem."*

Ilyen traumák üthetnek át, elfojthatatlanul, a felhőjelenet bármely újabb értelmezésén. Nem a háború utáni évtizedek meggyötört emberének szomorú kiváltsága, hogy önkéntelen beidegződéssel azonnal megalázó utasításként olvassa Hamlet kérdéseit, de fájdalmas párhuzamok vonására legalább annyi oka van, mint elődeinek lehetett ezen a tájon, az önkényuralmi korszakokban nem szűkölködő évszázadok so-

rán. Oka, sőt okunk; mert helyesebb itt többes szám első személyben fogalmazni, mindannyiunkat, persze magunkat is beleértve. Aki kisgyermekként élte át az 1950-es éveket, s így a kemény diktatúra korából talán nincs miért szégyenkeznie, a következő évtizedekben az is épp elég tapasztalatot gyűjthetett a felhőolvastatás módozatairól, az útszélien otrombáktól a leheletfinomakig. Az életben maradás már rég nem függött tőle, de az előmenetelnek továbbra is feltétele maradt az alattvalói közös tudat szimbolikus és rituális elfogadása, s minél kisebb, halványabb és észrevétlenebb rajzolatú megpecsételéssel, tulajdonképpen annál megalázóbb módon. Ha bizonyítványt akartak kapni, kisdiákok nemzedékeinek kellett a hatalom után mondaniuk, vagy legalábbis nyíltan meg nem kérdőjelezniük, hogy 1956-ban *ellen*forradalom zajlott. Ugyanígy kellett egyetemi oktatók és hallgatók tömegeinek végigjátszaniok, rezzenéstelen komolysággal, a minden szakon kötelező ideológiai tantárgyak vizsgáit, Hamlet és Polonius felhődialógusának émelyítően szószátyár epigonváltozatait, miközben a rezsim urait egyre kevésbé érdekelte, hogy a felek magukban mit gondolnak előírt színjátékuk aznapi témájáról. Végül már nyilvánvalóan csakis a látszat kedvéért folyt az egész, e látszat minimumának fenntartásához azonban mindvégig ragaszkodni kellett, aminél lélekölőbbet szinte ki sem találhattak volna. Aki e semmiségnek tűnő próbákon *átment*, az felnőttként ugyanolyan groteszk és szánalmas önámítással próbálhatta mindezt felejtéssel meg nem történtté tenni, ily módon visszanyerni korán elvesztett önbecsülését, s legalább öregedvén szert tenni valamicske emberi méltóságra, amilyen tragikomikus igyekezettel kapaszkodik a feledékeny Polonius nemesveretű szentenciák magasztos erkölcsiségébe. *„Mindenek fölött / Légy hű magadhoz: így, mint napra éj, / Következik, hogy ál máshoz se légy."* Efféle zengzetes tanítást sokaktól hallhattunk, akiknek élete legföljebb annyira hitelesíthette szavukat, mint a HAMLET örökkön alakoskodó udvaroncáé. Szeretnénk hinni, hogy immár másképp lesz. Különben félő, hogy a hatalmi megrázkódtatásokat átélt Shakespeare e jelenete az új nemzedékek számára olyasmiről is fog szólni, aminek sejtelmét manapság, átkeresztelt utcák tábláit silabizálva, s az átnevezés logikáját nem mindig értve, még igyekszünk elhessegetni: hogy a rendszerváltás újabb felhőpróba. Amit azelőtt tevének hívtak, s bizonygatnunk illett, hogy *„valóságos teve alakú"*, azt később menyétnek kellett tartanunk, s önálló leleménnyel kereshettük, ó, borzongató szabadság, az előírt végkövetkeztetés helyességének bizonyítékait, például *„a háta olyan, mint a menyétnek"*, mostantól pedig, nos, cethalforma lesz, s aki boldogulni akar, az készséggel elismeri, hogy *„nagyon hasonló cethalhoz"*, sőt őszintén úgy emlékszik, hogy ő mindig annak tartotta, mert lényege szerint és eredendően az, nem is lehetne más.

Kornis Mihály

NAPKÖNYV (VII)

5

De milyen jó idő lett közben idekint, az istenit!
Dolgozik a front! Kisütött a nap! Akárha május volna!
Jé, már nem is félek. Nem is haragszom.
Nem érdekel Isten.
Ez a téma engem máris nem érdekel!
Szépen süt a nap.
Nahát.
Süt a táborra, a szemét Táborra a hazug Nap.
Mint már ugyanígy, évmilliók óta!
Ez egy ilyen örök pillanat: a hamu arcok színe „épp" sose látszik, elborítja a valót a napi ragyogás.

Az élet maga színlel.

Hát szóval így állunk!

S mint az élet kínjaiban gyakran, felülről láttam magamat hirtelen, amint a rosszkedv feketés, hangosan zümmögő felhőjében trappolok a Budapest Toronyszálló alatt, és izgatottan kavargó muslicarajként kísér valami ádáz hangulat, őrjöngő kísértethad a fejem körül, „hangyás" glória. „És ez így megy, mióta csak lejöttem a fáról!"

Úgy vagyunk mi már mindig, mint háború közben a pincéből feljöttek!

Átmenetileg átmehetünk ezen az úttesten, sietősen és piszkos gondolatainkat leplezve, sötétedésig elintézhetjük az elintézendőket, ennivalót és tisztálkodószereket vásárolhatunk, megkereshetjük anyánkat, feltéve, hogy él még, persze már nem él, de nem kell túl sokat ugatni, nehogy téged is idő előtt árokba rúgjanak, hazudj valami tekintélyes igazolást. Fincsi, lopott napsugár cirógat. Jó, mi? Pssszt, ne dicsekedj vele, csak használd ki, ha hagyják! Vegyülj el a járókelők közt, lopózz a zebrán a villamoshoz te is, kicsit veszélyes, de hát minden veszélyes: csendben faszolj. Élvezd a szabadlábat. Mit gondolsz, meddig tart még? A holnapot megéri? Fontos ez? Milyen éjszakája lesz a kis szívemnek? Hányadik lesz ez már, csak nem a hetedik, jaj, abban a pocsolyában? Jubileum!

Felültem a villamosra.

Ablakban napoztam, mint a kovászos uborka.

Vagy mint akit megvertek, de már készségesen elismeri ő is. Mi mást tehetne? „Mi a fenét csináljak? Hát meg fog dögleni. Ez a világ sora. Pedzem! Majd én is: így. Rendben is van ez. Egy általam nem kellőképpen ismert, de valóságos rend öleli a szorításába most, mint valami kígyó, a kutyámat. Nyugalom: nem ember, ez csak állat! Nem kell úgy sajnálni, nem gróf. Korcs. Nem azért sajnálom, mert hasonlítok rá? De nekem szerencsém van: én még itt vagyok, írónak mondanak, embernek tartanak, közöl a *Holmi*, bemondanak, mint a tök ászt. De a kutya mi? Hát semmi! Semmi..."

S a végállomás felé zötyögve, a gonosz sorssal csak-csak kiegyeztem, habár savanyún. Mintha nyakig merülnék egy vájdling langyos mosogatóvízbe, már gigámig ér

a szürke lé, a kosz – és viseljük el! Odakint, a zörgő villamosablakon túl a hamis ragyogások, idebenn, falnak szorultan pedig én, a hallgatag baldóver és gyilkos, az élből simlis utastársak kopott falanxában: zsibbadok. Befűt a napfény – még ő is cukkol, kokszol, hevít! Izzadok. Van ám ebben valami puha és kényelmes is, már-már... Viseljük csak el, hogy ganék vagyunk! Fekete bársony tapintású gyász, komisz keserűség, fokozhatatlannak tetsző tisztánlátás! „De még ezt is hogy utálom magamban most! Nem kell." Amikor pedig a járgány bekanyarodott a végállomásra, ferdén kisandítottam a téri óra felé, s azt kutattam volna, húsos nádszálként hajladozva a tülekvő vállak közt, hogy mennyi a pontos idő. Mert arra gondoltam, ezt meg fogom jegyezni, épp hány óra volt aznap, amikor... Ám végül elkaptam a pillantásomat onnan!

Hogy, hogy nem, elszégyelltem magam.

A villamoskocsiról lekecmeregve, rossz konyakot, horgolt mellényt, nyúlbundát, csizmát s ötven más effélét fillérekért vesztegető vajdasági parasztasszonyok, ifjú pesti csórók meg önmagukat áruló erdélyi szegények: kőművesi vagy bármi egyéb béres segédmunkáért foltozott bekecseikben évek óta hasztalan itt bokázó, komor magyar proletárok sorfala közt húztam le a Moszkva téri metrómélybe, az ipari félhomályba, a volt szocialista büdösbe – a luxusbánatommal! Kezdett is elkopni, elfogyni lassan... Üldögéltem a bugyikék motoros nyílon, bánatosan lógáztam a lábam, magoltam az újságban virító pletykaszemetet, és suttyomban, finoman ejtettem a témát, „a kutyámat", ugyanúgy, mint rövidnadrágos koromban a hosszan fájó, megalázó sérelmeimet – hogy ha már túl sokáig zokogtam akármin, a görcsös-rossz sírás végtére valami tompa, élvezetesen mélabús fásultságig terelt, a túl nagyokat sóhajtó, kopott közönyig! Tyh!: így szokott az ember ilyenkor csinálni, s még egyszer: tyh! – ilyen élesen fütyülő, nagy-rövid kilégzéseket mível, közben tenyéréllel csapkodja a combja oldalát, és szipákol... Nincsen agya, nincsen már szíve. S fel-felriad: jé, már nem is arra gondol, amire gondol. Te piszkos ember – csütörtök van, hát ma is csak csütörtök van! még rengeteg a dolog, az elintéznivaló: írni kell, enni kell, magunkat kicsit jól érezni kell! Az a fő. Meg hogy mit ír az újság.

Azért megeresztettem még egy utolsó telefont a sintéreknek.

Mert amikor a város mocskos szívében, a Blaha Lujza tér alatt felértem a mélyből, és a koldusaluljáróban a lépcső felé settenkedtem volna, hogy a Klauzál utca végén felkeressem ama *Kádárt*, állandó ebédelőhelyemet, amelyről immár több mint két hete egy új, de kissé utált fejezetet fogalmazgattam ebbe a Napkönyvbe, a szemem sarkából észrevettem, hogy – heh! – frissen le van hányva az a pici zug, ahol az egyetlen működő nyilvános telefon bújik meg. Tegnap hányhatták le, kedden még nem láttam. Ahonnan én még sose telefonáltam. Akkora tömeg vár a sorára mindig...! Most persze üres. Pedig már rászáradt! Körbesunyítottam. Én csak emberektől viszolygok. Meg a kutyáktól.

Beléptem a zugba.

A hátsó zsebemből kikapartam a félbetépett cetlire Gégyuriéknál felfirkantott telefonszámot, s mivel olykor szokásom báván örökre megjegyezni, amit éppen látok, mintha csuklanék, egy pillanatra kinéztem, s bennem maradt – olyan izgatóan tántorgott előttem ez az emberalattjáró agóra! A déltáji siserahad önkioldva téblábolt, lökdösődött. Az agresszív modorú újságárusok kalitkája előtt az a csonkolt lábú koldus, aki máskor az Astoria-aluljáróban a földön fekve szokta a farkaskutyája szájkosaras fejét sírva csókolgatni, kéregetés helyett, nem buta ötlet, most kibontotta a térdcsonkját tépett-koszos vásznaiból, és a kiálló csontot ütögetve-csapkodva veszekedett

egy nyitott kabátú, szotyolás cigányasszonnyal; az automata büfénél kérges ponchóikban piás chilei suhancok verték a gitárt meg a csörgődobokat, kalapozva – mily bájos-üde kép, ez maradt '68-ból, a Gvantana Érából! –, és véletlenül több háztartási nők tolattak előttem mérgesen, orbitális cekkerekkel, Corvin-partvisokkal, miegymás, és a gyönyörű, feldurrantott hasukkal törtek utat ebben a zsibvásárban terhesmama-cipőben vonszolt, elkínzott maguknak. Egy pillanatra átvillant bennem, ostobán, hogy – Tolvaj! Tolvaj! Fogják meg! – kéne most kiáltanom, aztán fél lábon cikázva futásnak erednem köztük: na, kapásból ájultra vernének a vörös orrú háziasszonyok, nem érném el a lépcsőt, már eszméletlen feküdnék – de legalább nem volna kutyaügy többé! –, és élvezettel köpködné a fejemet, szóval cipősarokkal rúgná ki a fogakat a számból az újonnan érkezett, spontán csőcselék, mint múltkor a metrólépcső alatt annak az önmutogató, nagykabát alatt meztelen betegnek, míg viszont a vidám zsebtolvajok – az a paplandzsekis kamasz a 6-osról, meg a körbetekert sálas, pörgekalapos, belvárosi pali, meg a zsíros hajú, hosszú fazon is, akit a Dob utcában látok ügyködni naponta, az oszlopnál reppelő „retikülös", hétkerületi utcagyerekekről nem is beszélve! – villámsebesen kipakolnák az önfeledt járókelőket, lefosztanák a lincselőkről a lét, mint téli kukoricáról a csuhét – de úgy kellene nekik! Ez lenne az én faramuci elégtételem! A vérszagtól megelevenedne a szemközti fal is, ahol a kócos, újmagyar kurucok most unottan ásítoznak csak a csuklóláncos stricijeikkel, mert sajna kora dél, „kotornak a frájerek, várni kell a csúcsra"...! Milyen hullafehér itt mindenki bőre! S ez a hibás neon alatti, ideges hullámzás! A magának jajszót se engedő, faarcú nyomor. És az ijedten alamuszi gyűlöleteink másfelől, „polgári" oldalról; mindig ez a rossz, rettegő zsivaj, kölcsönös ingerültség, tarkabarka sietség, a szerencsétlenségen is hidegen általnéző, járókelői gőgünk, alvilági egymástól mocskolódásunk, pillanatról pillanatra...!

Rutinosan visszahajoltam a fülkébe, hátat fordítottam az egésznek.

Tárcsáztam.

Megfogadtam: csak egyszer próbálkozom.

Mással beszélt, lenyomtam, visszaadta az ötöst, amin meghatódtam, ismét tárcsáztam, de megint mással beszélt, akkor ismét lenyomtam, káromkodtam, újra bedobtam, nem tudom, miért, tárcsáztam, nem csöngött ki, és még negyedszer is bedobtam az ötöst, holott megfogadtam, hogy csak egyszer próbálkozom; és egyre fojtogatóbb hőség lett a zugban, okádékszag, a gyapjúkabát alatt ömlött rólam a víz, viszkettem, reszkettem, ideges lettem, amitől viszont élesebbé lett a belső pillantásom, megremegett bennem a koldusaluljáró, *itt* volt minden, a hátammal is láttam, itt volt teljesen feleslegesen, mégis lerázhatatlanul, valóságosan, én magam *csinálom!* – tán nem? –, s egyszeriben tűrhetetlennek találtam az örökéletem jelenbeliségét, hogy ez a Blaha *most* van, így *történik*, és menthetetlen, nem jön a Messiás, akkor meg mit bámulok, kavarok, intézkedek, evvel is csak növelem a bűntény okozta károkat – mit? –, mégse tudom lecsapni, dehogynem, rögtön megyek, elmegyek, azért is, ha mindjárt az ingemér is! csak egyetlenegyet kicsenghet még! amikor felvették.

Halló, Ebrendészet. Halló, egy kutya. Hol? A János-kórház előtt, a Szent János Kórház előtt, az árokban, ahol a kocsik, illetve a villamosok, az ötvenhatosok, halló, benne van a lukban, én nem tudom kiszedni! Diktálja a címet, kerület és házszám. Nem tudok címet, nincs házszám, ott van a Rhédey utca után ötven-száz lépésre, pont a sínek alatt, akkor nem tudunk segíteni, sajnálom. Ijedt férfihang volt. Bunkó, fiatal, rendes. Szegény kutya. Mi csak címre megyünk ki. Ha nincs cím, sajnáljuk. Jöjjön ki, mond-

tam. Jöjjenek ki! Ekkor a vonal hallhatatlanná vált – tehát a gonosz és reális: egyetlen értelemben –, messzi-messzivé. Mit mond? Maga mit mond? Tessék szíves címet mondani! („Miért nem tette le?!") Azt még hallotta, hogy nincs cím? Hallottam, akkor a kutyájának annyi. Nem az én kutyám. Kié? Ha én azt tudnám, egy kutya, épp ez a probléma! Diktálja a címet, mert ha nem tud címet mondani... A Hűvösvölgyi út elején, egy kutya, az árokban, ott a sínek alatt! Árokban, igen, írom, hányas szám? Húsz. Kábé. Vagy huszonöt? A másik oldalon van, a domboldal alatt! Ne tessék szórakozni... Mondom, húsz! Oké, húsz, de meg kell várni az IFA-t, feltétlen tessék ott lenni, kábé egy óra, értettem? Akkor jönnek? Beírom, kábé egy óra, más kollégák mennek, visszaolvasom a címet, fontos, hogy lássák önt! Hány is? Húsz. Tizenkilenc. Nem tudom!

Írjam vagy ne írjam, tessék mondani?

Láttam a sildes sapkáját az íróasztalon heverni, árván és szegényen. Ostoba állatja. Kásás-vékony hangja van, mint a nudlifütyiknek. Jóindulatú kisegítő, egy béni. Nyomorék. Onnan van neki az empátiája. A cigarettapaklijának a dohánya ki van szóródva az asztalára. A legolcsóbbat szívja, de szeretne segíteni. Írja, húsz. Azt írja, hogy húsz! Hűvösvölgyi út húsz. IFA-teherautót tessék várni. Az milyen? IFA. De hogy néz ki? Már un engem. Uram, nem tetszik ismerni a teherautókat? Hogy mondjam magának, egy nagy, de nem túl nagy, nem egy kamion! Közepes. Micsoda? IFA. De ők engem miről ismernek meg? IFA! Hol vár?

Húsz!

Letette.

Vagy megszakadt a vonal. Vagy lejárt a tantuszidő...

Újra próbálkoztam, de már mással beszélt.

Kiestem a lehányt zugból; kizuhantam a saját levemben ázva, kábultan. Dehogy megyek vissza harmadszor is! Haldoklik. IFA. Mi az az IFA, miazhogyifa? Csak összevissza beszélt ez a szerencsétlen. Fogyatékos állat. A végén meg püff, letette! Lerázott. Már reggel is kókadt volt. Nem ugatott, csak lógatta a fejét, bele a pocsolyába. Ez buta. Ennek vége.

Vége.

Felmásztam a napfényre az EMKE-nél, és elinaltam volna ebédelni. Futtomban keservesen kenegettem a vizes tarkómat a tenyerem élével, oldalt nézve, merev félmosollyal, zilálton, mint egy igazi áruló. Nélkülem nem foglalkoznak a kutyával, megmondták. Itt kéne állni a Jelengető Jakabnak, de nincs, a fene se törődik vele; *szájjunk be, gyúccsál, tűz!* Pápá. Ha az EMKE-ben, most csak egy szikkadt szendvicset bekapnék, még éppen visszaérnék. Hátha. Még a mai írás is veszélybe kerülhet a végén! Ó, a sintérfejű, kóbor állatok. Nem hagyhatom ott. Dehogynem. De szegény nyomorék továbbította. Szolidaritás. Talán mégis oda fognak menni! Ezek soha.

Az Akácfa utca sarkán lecövekeltem.

Mert vannak nekem ilyen dolgaim; az utóbbi időben, és erre büszke vagyok, néha kapcsiból kihívom a sorsot egy kis bújócskára, mondván, asszed, Béni, most én jobbra fordulok, kajálni! Mivel így döntöttem. De nem – mert elnyírok balra, azért is, ahová te nem várod soha, például visszamegyek a hülye kutya árkához... Semmi értelme, hogy ezt tegyem. Azért csinálom meg! Szél támadt épp. Különös volt. Még flikflakkolt a nap is valamicskét: felragyogott pillanatokra, november végéhez képest valószínűtlenül forrón, csurgatott lángos az izzó bádogplatni égen, ám a kerge szél már mindenféle zörgő szemetet focizott az úttest közepére; kartonok meg drótok, mindenféle elszabadult műanyag göngyöleg csapódott a szaporán fékező autók alvázához, nyitva

felejtett ablakok csapódtak, és nagyokat pufogtak a kirakaternyők... „Csakis azért fog kivonulni az Ebrend az IFA-val, mivel erre nem lehet számítani! Ez fog dönteni. A világ következetlenül irracionális. Könyökömön jön ki a szöcskelogikája! Akkor tehát ma nem eszem. A kedvenc éttermemben. Amiről épp írok. Duplán fontos volna! De nem. Helyette lelkesen fogadom az Ebrendészetet!"

Hűvös lett, mind hűvösebb...

Tán még ez is belejátszott! Az árokban vacogó eb erősen esős, fekete-fehér moziképe – bár olyan nagyon-nagyon nem álmodtam magam elé! Hogyisne. Fáztam csak, a dzsekim alatt csatakosra izzadt ingemben dideregve haboztam a sarkon, percekig. Menjünk vissza! Semmi értelme. De lássuk meg! Dobjuk csak fel az IFA platójára, önkezűleg! Igyuk ki, fenékig! Írjuk alá a fuvarlevelet is. Ha meg nem jönnek – tárgynyeremény-sorsolás. Hátha ketrec is van! Nem: zsák és hurok. Mindegy. Vigyük el a balhét. Nem ebédelek ma. Ma én nem eszem!

De ettem.

Gyorsan befordultam az Akácfa utcába – „annyi időm van még!" –, és megkerestem azt a mogorva öreg spinkót, aki abban a pimf, sötét helyiségben csoszogva és foltos kötényben méri ki a rántott combot-mellet tojássalátával, eddig nem volt gusztusom bemenni, ott a hajdani szocreál-lokál utáni, dohos lukban. A MAXIM. Azokat a bóbitás kurvákat is, kamaszkoromban mind hogy szerettem volna! „Most viszont teletömhetem magam mikrohullámú sütőben forrósított pipihulladarabokkal!" Az avas félhomályban aztán sietősen, rágatlanul nyeltem a húst, és köhögtem tőle meg fulladoztam, mindenféle ráivott nagymálnák dacára. Elég drágán is mért tetemrészek voltak! Holott csupa bamba korában legyilkolt, csirkegyári alomfelesleg. „Nem kell ezzel annyit foglalkozni! Majd ha lesz a világon csirketemető és disznótemető meg bárány- és tehéntemető is, szóval ahol az összes megzabáltak csontjait, mint a vértanúkét az emberi világban, ünnepélyes, lassú gyászzenével és fátyolos zászlók kíséretével *legalább valami* közös sírnak adják! és ezt elharsogják kelettől nyugatig...!" Komoran kimásztam a tetemkimérésből.

Visszaügettem a föld alá.

6

Rohanvást érkeztem, nehogy lekéssem a 12 órát, nehogy a sintérek azt mondhassák, már integetve nekem a begyújtott IFA-ról, „sajna, bazmeg, idő van, máskor percre megjössz!" – egy percet se késtem; de hisz velem volt s van Óra, az Úrnak Angyala meg a tüzes nyílvessző a szívemben, még a gyerekkorból, hogy ahányszor elkéstem, annyiszor megpofoztál, keményen belém vágtad a félelmed, úgy ugrált a szemed, rendszeresen beleborzadtam, hogy te már azt hitted, elütött valami autó, vagy egy cukrosbácsival fagyizni mentem? hogy mertem? hát nem mertem! az utolsó harminchét évben már nem mertem elkésni sehonnan, a még mozgó villamosból vágódtam ki most is, cakkos lyukat robbantva a csuklós ajtó falába, és nyomban átszálltam a zebrán, és szálltam virtuózan a következő zebra felé, de még szálltomban is csak böfögtem fel magamból a zsíros, édeskés csirkehullaszagot, mert bánatodban te is mindig ettél, de az úttest fölött éppen pirosra váltó lámpák alatt puff! belerohantam egy halk szavú katolikus költőnőbe, kutyát mentek, csókolom! pont ide várom az Ebrendészetet, én fedeztem fel, itt fekszik az árokban már napok óta, nem akarja megnézni? de közben jobbra-balra táncikáltam, ugráltam, kerestem az IFA-t (vagy UFA-t?), „mit mond, mit

mond?", kárálta erre, ő is másfele nézve, nem túl kedvesen, merőn befelé figyelve magába: épp kotlott, láttam a szemén, még azt se vette észre, hogy már kétfelől elindultak az autók ellenünk, én igen, de először nem moccantam, valami lázas, pirulós zavar öntött el, haljunk meg! s a hars forgalomban is tovább dadogtam hülye mesémet az árki kutyáról, ő azonban továbbra se figyelt, szórakozottan bólogatott, pislogott, szórta a társalgási közhelyeket, mire kezet csókoltam neki dühömben, mondja, nem állnánk fel erre a csöpp járdaszigetre? kiabáltam bele a fülébe, hogy meghallja, de mindjárt megrántottam az alkarját is, mintha tűzoltóbálon akarnám táncba vinni a szabódó menyecskét, csak hogy a veszett kocsik közül még időben kimentsem magunkat, aztán – érthetetlen! – azon a tenyérnyi szigeten, abban a fülsiketítő zajban is nekiálltam vele helyeskedni egy sort: hogy van, mit csinál, mondja, mikor jövünk össze? holott hát a pokolba kívántam! épp hogy nem akartam most csecsegni vele! no de Ő csakhamar csitítólag vállamra tette szép, májfoltos kezét, viszontlátásra, sok sikert kívánok, szólt, azzal sarkon fordult, és habozás nélkül visszagyalogolt az egymással szemben áradó kocsik tengerébe, a következő pillanatban már nem is láttam, csak álltam, felkacagtam az égre, mi az isten, hát ez a nő bolondnak nézett engem, de minek kezdtem bele, tényleg, mi köze hozzá, kinek mi köze a kutyámhoz! és én is begázoltam a torlódó autók közé, milyen igaza van! az órámat is sűrűn nézegetve, idegesen nyüzsögtem az úttest közepén, hogy még idejében észrevegyek minden arra dörgő teherkocsit, meg hát azok is észrevegyenek engem, továbbá az elválasztó vonalon fel-felugrálva azt is kileshessem, merre volna található a Hűvösvölgyi út 20., bár a széles aszfalt közepéről alig látszódtak a kopott házszámok, de hiába jöttek-mentek mellettem különféle teherautók, nem tudtam megállapítani, UFÁK-e vagy IFÁK-e, és csak annyi értelme volt az életem szeleburdi kockáztatásának, hogy megtudtam: a Hűvösvölgyi út páros oldalán, ameddig ellátni, sehol sem áll teherautó! se furgon! vagy hogy hívják ezeket, kizárólag személykocsik parkolnak, ezek a Ladák, ládák, halálládák; s végül, amint már visszafelé baktattam a felháborodottan dudáló kocsitengerben, egyszer csak megértettem, hogy eleve elrontottam mindent, mert azt nem mondtam meg az Ebrendészetnek – arra egyáltalán nem is emlékeztem! –, hogy a Hűvösvölgyi út közepén is húzódik egy járdasziget, úgyhogy itt két út van! nem egy! és a villamossín melletti, az már egy harmadik út! – de ott nem állhat meg semmiféle autó! vele szemben pedig csak a parkolósávban szabad megállni, ami viszont már túl messze esik a haldokló ebtől! no akkor ez igazán balszerencsés eb, még a sintérek se tudják megközeliteni, különben se ismerek a világon egyetlen teherautómárkát...

IFÁT meg pláne nem!
vagy UFÁT?
azt mondta: UFA?
mit mondott?
elfelejtettem
UFA vagy IFA?
honnan ismerem meg?
S ez a riadalom mind nagyobbra nőtt bennem!

Bár bizakodtam még. Újra felugrottam a tenyérnyi, középső járdaszigetre: hát ne legyek hülye? ne oda álljak, ahol az előbb is mennyire cserbenhagytak, de innen legalább látnak a sofőrök! Mert ez a spiccen van! A háromfelől jövő utcák találkozásánál! Innen majd le tudom inteni *az énkocsimat*, érkezzék bármely irányból! De hát melyik lesz az én kocsim? Netán egy könnyű *cabriolet*? Mint a háború előtti regényekben. Ha

tudnám, mi az a kabriolé! Csak sejtem. Az nem teherkocsi. Teherkocsi nem is jön erre, momentán. Tíz perce. Azért nem jön, mivel én úgy várom! Minthogy oly hosszasan megbeszéltük ezt. Kár. Vagy pedig ez a vaspányvás – huhú! –, ez a vasabroncsos, platós hogyhíjják, tán ez lesz! De nem állt meg. „Már késnek. Tényleg, hogy zúgnak el itten az autók! Mintha a sebességükkel is azt mutatnák a spiccre kiállt faszinak, tágulj! Hogy kerülsz te ide? Kopj le, tag, mienk ez a rész! Ember nem állhat itt. Ne majomkodj, bazmeg, lekvárosra kenlek, ha ennyire elém állsz!" Csörömpölve robogtak, csikorogtak, süvítettek! A beálló pirosnál meg úgy úsztak felém, mint sanda törpecápák: acélkékesen villogó pofával, kivagyin, a lefegő sárhányóikkal ortombán csattogva az alattomosan hidegedő szélben! Akárha a tátott szájuk előtt integetnék. *Engedj be!* Zaj volt. Amilyen a modern szabadban. *Haha.* A szokott ködösítés. Agresszív füstölgések! Mekkora bűn ez – mintha én álmodtam volna! A világ. Mikor jönnek? Itt vagyok. Kitartok. Itt várom a sintérem mackós tenyerét: tegye rá a kóbor lelkiismeretemre! SZTK-alapon jár nekem a rendészeti jóság!

De csak nem akart jönni.

Aztán mégis jöttek, nagy sokára – ismeretlen teherautók, óriáskerekű gépszekerek, konvojban is, olajfeketére, -zöldre, -kékre festve, ilyen is, meg olyan is, hatszázhatvanhatféle szállítókocsi, a platóról lelógó vasakon veszettül lobogó vörös rongyokkal, hujjogó kísérőkkel, recsegve-ropogva robogva sehova! Ki a városból, be a városba. Motormonstrumok, agyatlan állatok. Nem ismerem őket. Nem is akarom. Csak jönne az az egy! Az IFA. Vagy UFA? „Kegyelem!"

Akkor vadul integetni kezdtem, fel-felugrálva a forgalom közepén!

Úgy döntöttem, minden teherkocsinak integetek eztán – nehogy annak az egynek véletlen ne integessek! S már nyíva, üvöltve vágtatott a szél, a lég komor lőn – no nem igazán, a légkörnyezeti katasztrófa bekövetkezte óta ily regényes dolgok Pesten nem történnek! –, csak délben máris bejött ez a vigasztalan-szürke alkonyat; nem esett, nem is dörgött, de olyan furcsán kék lett az ég. Sötétkék az egész világ. S a közeli házak, mint koszos köddarabok! A különös homályban kihívóan valósnak tetszett ez a kusza, piszkoskemény realitás, ami a Hűvösvölgyi út legkezdete itt – annak a legközepén, az eső elől menekülő járműforgalomban meg álomszerűen én vagy ki, egy rövid kabátban vacogó, ugrabugra emberke, haha.

Mit csinálsz, fütyi?

Várom a sintéreket.

Hol vannak?

Nem tudom.

Hideg van. Téged elfelejtettek! Mért nem mész haza?

Nem tudom.

Integettem a szélben!

Egy idő után aztán eszembe jutott a kutya. Hogy meg kéne nézni. Semmi értelme. De hátha elvitték. Kizárt. Ott van az! De valaki, jótét lélek, ha csendben mégis itt járt... Le fogom késni a mentő-teherautót, amíg nézegetem! Talán már ki is nyiffant. Tetanuszban ráng. Ott görcsöl. Nem nézem meg! Állok, mint a rendíthetetlen ólomkatyesz, az út közepén – tapodtat se!

S persze azonnal hátrafutottam.

Részint a befelé tartó kocsisorban kanyarogva-cikázva, ángolnaként sikolva a vérszomjas tülekedők közt, részint meg jól hasra is esve a sínek közt, a rohadék talpfák! meg a félelem is, hogy rosszkor jön a villamos! De nem jött, s rettegve odabukdácsol-

hattam a betonárokhoz, csak fél szemmel bandzsítva az árokba, nehogy a teteme képe belém égjen, ha... Ott volt!

Élt.

Ez ugyan már nem sokáig, gondoltam.

Nem is ugatott.

Észre se vett. Megfelelő helyet keresett magának a sárban folyton, eszelősen forgolódva maga körül, remegve hol ide, hol oda tette le a csapzott fenekét a jeges pocsolyában: rendezkedett, vacakolt. Fel se nézett...

Ayrton! – kiáltottam magamban. Megismertem! Most ismertem csak meg.

Azoknak, akik nem olvastak volna Verne Gyulát – az ilyen elesettek egyre többen lesznek! – most tapintatosan a fülébe súgom: Ayrton az egy gőgös, áruló tengerész, akit a Grant kapitány, akinek gyermekei vannak, büntetésből kitesz egy lakatlan szigetre, ott éljen meg, ha tud, és Ayrton, ez a megátalkodott gazember, évtizedeket tölt ott pokoli magányban, aztán a Rejtelmes szigetben találják csak meg élelmes felfedezők vagy kik, ilyen kis jó kedélyű, közösségi lények, húsz regénnyel később, de akkor már nagyon jó ember az Ayrton, akkor ő már egy bűntudatos ember, egy güte fische, akkor ő már én vagyok. Naná. Mindig is én voltam! Ayrton, a sértődött. Akit a szerelmei sose szerettek. A gőgös, a magányos, a rút. A deviáns. Hát persze! De ez az eb – hát ez még nálam is rosszabb lenne? „Döghalálra érett kanálisszépe vagy? Nincs ma oly Cyrus Smith, ki hazatérőben téged is kegyesen a fedélzetére venne, legalább feltételes bizalmat szavazva néked, barátom...? Ayrton!"

Felbámult: vaksin, szeme sarkából centire kilógó koszcsipákkal. Kievickélt a pocsolyapartra. Cidrizett a hidegtől. Vagy ki tudja, már sok mástól is: éhségtől meg láztól... S reggel óta valahogy összement. A szőre rongyos lett, mindene olyan rondás. Szegényes megjelenésű kutya. Az elgörbült lábai! Cakkos, hegyes füle! Szembogarában ama gonosz láng lobogott már, a kóborok őszisárga tüze... Oldalra ejtett pofával, gyanakodva, gyűlölködve nézett, latolgatva, ugasson-e, vicsorogjon-e rám, ami esetében mégis a remény kifejezése volna, vagy csak pökjön egyet, és forogjon tovább? Kisvártatva döntött, lekapta rólam égő szemeit, sebbel-lobbal megint a pocsolyába gázolt. Sártól csepegő, göndör bundájában a valaha drapp szőrtincsek hullámozva borzongtak a hevesen kavargó, olykor, vércse módjára, függőlegesen alázuhanó szélörvényektől. Úgy láttam, megmaradt erejét most már egyetlen célnak rendelte alá: fészkelődött a betonszakadékban, keringett és kapart, kereste a helyét – a kinyúlásra alkalmas terét!

A kutyasírt.

Amikor ezt felfogtam...

Elkaptam a tekintetem róla.

Visszarohantam a spiccre!

Oda, az utak találkozásához, a parányi senkiföldjére, a lámpák alá, ahova épeszű ember nem áll ki: a hülyék csúcsára! Sejtettem már, hogy a Rendészettől nem fognak jönni. Senki se fog jönni. Talán eltévedtek, vagy már eleve becsaptak, nem számít. Mégse tudtam hazaindulni. Franc tudja, hogy van ez. Elhatároztam, most már mindenkinek integetek ezentúl, az összes erre elhaladó kocsinak! Miért ne? Úgyse állnak meg. Ha az anyám feküdne a vizesárokban, akkor se állnának meg! Senki se állna meg itt, talán nem is tudna, meg nem is szabad, nem teszik lehetővé a közlekedési szabályok... Fűnek-fának felugráltam! Felsikítottam! Brahiból. Meg tehetetlenségből, hülyeségből. Mint a beetetett gyerekek a popkoncerteken vagy a kövér néger háziasszonyok a tévé-evangélisták vasárnap délelőttönként közvetített tömegzsúrjain.

És akadtak már palik, akik visszaintegettek!

Nemcsak a *terhesek* segédmelós kocsikísérői, de a magánautósok közül is elég sokan, a sebtiben letekert oldalablakon át fél testtel kizuhanva meglendítették-meglóbálták felém a kézi lófaszt, bemutatták ezt a népszerű, régi figurát! pedig hogy siettek! ezek az ifjú hűvösvölgyi vállalkozók! tréfásan rám emelték a láthatatlan puskájukat... Teltmúlt az idő. S már úgy fújt a szél, hogy kápráztam tőle! Homályosan láttam mindent, fájtak a reumás csontjaim is. A fáradtság zsibongó fájdalma lepett el, a *túl sok!*

Aztán már nem integettem senkinek, hanem csak úgy álltam.

Nem tudtam rávenni magam, hogy hazainduljak. Féltem a kutya átkától? Áh, fáradt voltam, torkig voltam; aznapra rég zsibbadásig tele voltam nem várt élményekkel. „Jó-jó, de azért ez túl sok, ez már kiüt, bepöndörít, ezüstpapírvékonnyá egyengeti a lelkem! Apró bogarakat ereget szét az ereimben!" Nyüzsgés és zúgás lett egész valóm. Csak álltam ott elcsigázva – de valami vad és engesztelhetetlen gyűlöletet éreztem magamban felgyülemleni, azt meg kell mondani. A káprázat hozta? Ez a déli alkonyat? Vagy a kegyetlen szél csalogatta elő szívem igaz valóságából, a ronda redőimből?

Mi volt ez?

Vihar készülődött, ugye? De aztán magába holt, ki se robbant; a melegfront úgy vonult tovább, hogy az eső nem tudott leesni, a betonvilág megint egyszer nem tudott megfürödni; ma se sikerült kizokognia magából ezt a járványos bajt, bizonyára engem, az új időt. „Lassan fojtotta meg a kora délutánt, orozva vette el a fényét. Álnok lett újabban a felhővilág is, természetünk, eme meggyalázott hajdani szűz, meddő szipirtyó mára, holott jó anya lehetett volna, de ezt se illik hangsúlyosan említeni, még politikus nótának veszik. Nincs ébren a negyede se. Alszom. Öl, aki teheti, a többit meg leölik. Sorsára hagyják Istent, sorsára hagyom Istent. Hiszen nagyfiú. Ha képes rá, majd megvédi magát, ha meg nem – húzd ki a beleit a száján át!

Itt fogom hagyni ezt a halálraítéltet."

De rettegtem volna még egyszer Ayrtont látni, sehogy se szerettem gondolni rá – „én nem akarok! Gondoljon vele más!" *Forog és veszekszik. Saját csontjával és bőrével vitatja meg, hol lenne a legjobb...! Lehunyja hű kutyaszemét Ayrton.*

Ez a világ?

Ez volna?

Egyik oldalt kórházkolosszus, elaggott téglaépület, százados halálrovar, mellette meg a titokban élő gazdagok szűk lejtője fölfelé, meg még egy, a Kivételezettek Utcája, ez a züllött, szeles kanyar, és aztán a Hűvösvölgy, a Városmajor meg a procc Pasarét kaotikus összefutása, meg ez az oda-vissza hömpölygő járműforgalom? Odafönt pedig puffadtkék fellegekben az évezredek óta naponta lesben álló, de amúgy jellegtelen, vadkeleti gonoszság rohan a városba, szellőkön bukfencezve?

Mitévő legyek itt?

Nem tudtam. De megfellebbezhetetlen ítéletet éreztem feltornyosulni, mintha irdatlan magasságú fal szökkenne körém semmiből, benne pedig ködös, szűk folyosó nyílna a villamosmegálló felé – és csak afelé, semerre máshova! –, ami beterel magába sötéten, s elvezet, mint tárgyalás végeztén a foglár a megszeppent, felhevült rabot.

Kopott volt a táj, nyomasztóan elnyűtt.

A villamos járdaszigetéről még többször visszafordultam, meg-megpördültem, hogy örökre magamba igyam ezt a koszos képet, az egészet, az elbaszott vihart, a disznóságom formáját, a zajt, az ürességet, pedig ugye semmiség, nem is a kutyáról van szó, csak a rideg házak között ez a helyrehozhatatlan pillanat, amit megéltem, és az aljas világ kékellő légtonnái ebben a grandiózus krecliben!

„Itt jártam."

7

És akkor sírtam. Mert aznap harmadszor mentem már hazafelé ugyanonnan, és harmadszor is dolgomvégezetlen. „Mint Péter. De Péter jó volt. Csak félt. Én viszont nem gyáva vagyok, hanem író. És még ma is meg kell csinálnom a leckém. Különben csőd. Más nem érdekel." De azért a fogamat csikorgattam a villamoson. „Nem túl drámai. Jó író nem ábrázol könnyet. Sírjon a fogyasztó, az a hatás!"

„Nem vagyok jó író. Szentimentális pojáca vagyok!"

„Különben is, most nem ábrázolok. Élek!"

S tovább sírtam. Bár inkább csak könnyeztem, fulladozva, fogcsikorgatva. Ezt már nem tudom ábrázolni. Meg nem is akarom. „Milyen ravasz! Hisz az életemmel is ábrázolok, még a kisujjammal is. A le nem metélt fitymámmal is ábrázolok én, hajaj! Csak ez ma sok már." S feszengtem az utasülésen, különféle föld feletti s föld alatti villamosokon nedvesedő arccal dúltam-fúltam, pofákat vágtam, vagy meredten néztem kint az elsötétült, szegényes fasort, a pókhálós falat, az eső elől menekülő koldusokat, fémes villódzást, alagúti port... „Ma irtóztató lettem. Akár a többiek. S végre, magamnak is! De nem jó. Pocsék mókuci oson haza. Senki se áll meg. Ő se. *The poor stays poor and the rich will get richer*. Ha volna bennem méltóságérzet, öngyilkos lennék. Ehelyett azonnal írni fogok, amint hazaérek – bővítem a *Kádárt*." Istenre pedig megint nem gondoltam, gondoltam. „Elfelejtettem, na ezen a marhaságon is valahogy túljutottam, talán épp Ayrton közvetlen szemlélése által! Őt azonban pláne nem akarom felzavarni eztán, ott a szakadékban! Álmomban se jöjjön elő."

Lerogytam a gépem elé.

Nem pihentem semmit, meg se mosakodtam. Billegtem a széken. „Legyen, ami lehet! Történjen, ami kell!" De már a tegnapi szöveg is rossz volt, mégiscsak, jöttem rá azonnal, „rokokó", vagyis túldíszített, ami a narcisztikus gondolkodás legbiztosabb jele, én csak tudom, „állandóan tömblekvár vagyok, sűrített remeklés, üres hadova", húzzuk ki! húzzuk ki! És kihúztam. Aztán kihúztam még többet, még többet! már a tegnapelőttieket is eldobáltam mind, ó, irgalom atyja, megsemmisítettem csaknem három oldalt, de könnyedén vérző szívvel, túlságosan is könnyű kézzel – s akkor megállt a kezem. „Író húz. Attól író. De annak fájni is kell. Ha nem fáj, mit se ér – akkor nem történik átváltozás, nem történik semmi. Akkor már az egész rossz, caklipakli. Ajvé." Megállt a szívem.

Felugrottam a székből.

Odamentem a telefonhoz, kapkodva, reszketve tárcsázni kezdtem a Magyar Televízió központi számát, mert tényleg, a Zsé mondta, hogy a kettesen van egy „Négylábú Pajtikák" nevű műsorszám, ahol talált állatokat is ajánlanak aranyszívű nézőink figyelmébe, szóval hogy ők begyűjtik ezeket, és a műsorban továbbadják, ezt az egérutat el is felejtettem teljesen, nagy ebrendészeti várakozásomban – vagy miért? eh, mindegy! Érdekes módon egyből kapcsolták a Négylábú Pajtikákat, egy gyártásvezető kapcsiból beleszólt, „hallóka?", te, mondom neki, bocs a zavarásért, én az Izé vagyok, tudod, az az Izé Fej, már hogyne ismernélek, parancsolj, hát te, van egy ilyen izé kutya egy árokban, és elhadartam az egészet sebtiben, de a hirtelen reménytől már kissé vakogva, figyelj, nem tudnátok valami kocsival kiszaladni érte, esetleg én is jövök, hozhattok kamerát, ha akarjátok, vállalok nyilatkozatot is

te, én értlek, mondja a kellemes hangú gyártásvezető, de ez nem így megy

ezt nem is mi csináljuk, mi csak bemutatjuk a kutyákat, néha cicákat, de jó

adok neked három telefonszámot, ezek ilyen állatmentő egyesületek
és még visszahívlak
mert ezek nem mindig veszik fel, ugye tudod
és ha találok egy valamilyen kocsit a házban, esetleg kijövök veled én
és tényleg rögtön lediktált három telefonszámot: a Fekete Istvánt
te, mondom, azt ne mondd, azok nem jönnek ki, már beszéltem velük
akkor mondom neked, mondja, a Piros Elefántot, mert azok rendesek
meg a Salamon Elemér Természetvédelmi Egyesületet is mondom
talán-talán
meg mondom a Piros Elefánt Elnöknőjének az otthoni telefonszámát
az egy fantasztikus ember
kösz

Először felhívtam az Elnöknőt. Nem vette fel. Aztán magát a tökrendes Piros Elefántot. Az is mással beszélt. Még egyszer hívtam. Meg még hétszer...! Aztán a Salamon Elemért is felhívtam, többször. Minek? Ma még nem írtam egy sort se! Három is elmúlt már! Az ablak mögött egyre feketülő égbolt. Mi készül? Atyavilág, sejtem. Utoljára még megpróbálom a Salamon Elemért, aki persze majd úgyse veszi fel, utána könyörtelenül elhajítom kétheti munkámat, semmi se maradjon, hogy megbolonduljak, és gyorsan felkeressem azt a féktelen rajongót, akivel kapcsolatban a nyáron becsületszavamat adtam a feleségemnek, hogy azt soha többé. „Lemegyek kézállásba."

De már reszkettem a fáradtságtól.

A Salamon Elemér megint mással beszélt.

Kinyújtóztam. Akkor kezdődik ismét a vagabund élet! Mivel nyissak? Rögtön a csajt, vagy előbb lélegezzek be némi alkoholt? Visszamentem az íróasztalomhoz, kicsavaroztam a konyakosüveget, és akár egy gyenge jellemű Chandler-figura, ki mielőtt az alvilág kezére játszaná a családi részvénypapírokat meg a lánytestvérét, még kézzel írott levélben részletesen meggyón a magándetektívnek, aki valamikor rendes volt hozzá, bár ő azt egyáltalán nem érdemelte meg: szívdobogva belekalapáltam a naplómba mindazt, ami aznap és előző nap történt velem, hogy legutolsó mondatként, szikáran leszögezhessem: „...azzal, hogy nem mertem kiemelni az árokból – halálra ítéltem!" – és még szembenézzek ezzel a mondattal, mielőtt kellemesebben is elkárhozom, haha.

De utána nem tudtam felállni a székről.

Roppantul és módfelett utálkoztam. Mintha ringana a szoba, hát hullámzana körülöttem szinte! „Valami ráz." „Ezt ki kéne használni." Kinyitottam az írófüzetet a gépemben, ránéztem a szövegre, a *Kádár*-fejezetre, és jajongva újra kívánni akartam, akarni akartam! Mint azt a leányt. Sóhajtva bele is ültettem a szúrós szívembe, ráakasztottam a felhorgadt lelkemre gyűlölködve, reménykedve, haragosan meg ábrándosan az egészet, ami még megmaradt, és ringattam-ringattam, hogy a művészet, nagyot kiáltva, netán újra felnyílna bennem! – s már el is kezdett csicseregni a témám, igen, az erős műhelyi izzadságszagban már-már kezdett volna előfurakodni odabentről az új és nagy, gyöngyöző látomás, amikor – telefoncsörgés.

A gyártásvezető.

Hogy nem tud segíteni. Pedig szeretett volna. Sehol sincs szabad kapacitás. Rendben. Akkor a kutya meg fog dögleni. Hát azt ő is tudja. Részvét. Viszont! Bocs, de dolgozom! Lecsaptam. Nem volt igazam. Visszaültem. „Szétestem! Elmegyek ahhoz a nagy leányhoz, isten látja lelkem! Minek ülnék itt?"

Odarontottam a telefonhoz.

És elkezdtem hívni újra az összes állatmentő egyesületeket! Hajszál híja volt. Sorban hívtam mindet, egymás után, mindegyiket hiába, azután a rendőrséget is, hát ott csak nevettek; a telefonkönyvből kinézett humanitárius alapítványok közül is felhívtam párat, ők pláne nem álltak szóba velem. „Állatokkal, kérem, mi nem foglalkozunk." De ismét úrrá lett rajtam az a gyötrelmes megszállottság, ami délelőtt, csak most sokkal kíméletlenebbül leigázott, valósággal maga alá taposott a kétségbeesés örvénye – ne hazudj ekkorát! A kétségbeesés munkafélelem volt, meg merev kábulat, elszórakozás; szaggatott lelki mozdulatok. Nem voltam magamnál. Valami sötétség – vagy világosság? – átvette az uralmat bennem: hajszolt, parancsolt, mohón befont, mint szőlőinda a buta karót. Vagy csak nem akartam elbukni mégse? A kurvaság ellen tiltakozott bennem egy másik kurvaság?

Kíváncsi lettem, hogy mi lesz a vége, ha nem hagyom abba.

Tárcsáztam és hallóztam rendületlenül, riadt bocsánatokat kértem, veszekedtem, udvaroltam, ezredszer is eldaráltam a kis hülye mesémet különböző, kelletlen titkárnőknek, akik persze mindjárt a munkaidejük várható végére célozgattak, amit én egyáltalán nem akartam meghallani, inkább megvártam, amíg alkalmat adnak rá, hogy elküldjem a bús, bocskoros apjukba őket, mielőtt lecsapom, aztán a telefonkönyvre görbedtem ismét, bár tudtam, hogy reménytelen, ma véget ért egy termékeny korszakom, meg fogom csalni Manyit, visszaszokom a cigarettára, meg akarok halni, innen ki kell szabadulni, apuékhoz vágyom a seholba, amikor felvette a Salamon Elemér.

Nem akartam hinni a fülemnek.

Salamon Elemér Természetvédelmi Egyesület, tessék, búgta a fülembe egy lányos hangú férfi, kinek oly távolról jött a tenorja, mintha tó aljáról jönne, gyöngén és gyengéden, tengerszem mélyéről, valami végtelen alulról. Egy jólelkű buzi! futott át a kívánság bennem. Tessék mondani, miben lehetünk a segítségére? Fogtam, és elmondtam neki. Ő meg, csodák-csodája, igencsak a szívére vette, hümmögött, további részleteket akart hallani, azt hittem, jegyzetel, mert minden hívást rögzítenie kell, a szakszerű segítségnyújtás végett, jó Salamon Eleméréknél ez a szokás. „De mi most szajrézunk – vágott a szavamba egyszer csak –, képzelje, most futott be a karácsonyi nagy szeretetszállítmány, egész évben ezt várjuk, és mindenki odaszaladt. Szortírozni, érti. Isteni dolgok jöttek! Egyedül vagyok a támaszponton. Csak engem hagytak itt, képzelje. Ilyenkor ünnepi a hangulat pedig, gondolhatja, fantasztikus, ezek jobbnál jobb cuccok, uram, maga azt el se tudja képzelni, még engem se engednek közel, pedig nemsokára itt a karácsony, és az emberfia szeretne kicsit fellélegezni. Mondjam az őszintét? Fáj a szívem, uram, hogy a telefonnál kell ülnöm!"

Meglepődtem: nem is haragszom rá. De hát olyan bárgyún őszinte volt! Látni véltem, amint valamely alaposan természetvédett tisztás közepén, mondjuk egy kis erdei faházban Budán, magára hagyva rángatja a telefondugókat az özönvíz előtti kapcsolófalban be-ki-be! – és hát, sajna-sajna, most én akadtam be neki, ezzel a kétségbeejtő kutyatörténettel. Ő pedig elbeszélget velem, mivel unatkozik. És fáj a szíve. Olyan egész salamoneleméres lett a hangulatom tőle nekem is! „Mondja, mindezt ingyen kapják? Na hallja! Totálisan ingyen: mi segélyszervezet vagyunk! Nekünk kell szétosztani. És nem jöhetnék oda segíteni én is, szortírozni? Drága uram, elvileg semmi akadálya! De, mondom, meghagyták, hogy őket most senki se zavarja! Még nekem is tilos odacsengetni."

Lustán a villára eresztettem a kézibeszélőt.

Írni kéne. Minek?

Micsoda nap, micsoda nap.

Belepillantottam a szövegbe: híg fosadék, semmi. „De már végigírom, akármilyen gyötrő és hiábavaló, ez az író sorsa. Néha eltéved. Megfagy. Szibéria. Papírlap-hómező. Estébe." Csak untam. Odacipeltem a telefont az íróasztalomra, s míg tétován lepötyögtem a következő mondatot, semmiért, a másik kezemmel oldalt nyúltam, a számokat már kívülről tudták az ujjaim, így hívtam valamit, vakon, egy számot a sok közül, vagyis valakit, pardon, felhívtam valakit, de nem volt ott a fejem egyáltalán – a rossz *Kádárba* merült. Úgyhogy amikor felvették, nem is tudtam, melyik számmal beszélek, meg kellett kérdeznem. A Piros Elefánt ügyeletese volt. Igen, egy kutya. Izé, egy kutya, de már a végét járja. HOL VAN AZ A KUTYA HELYILEG? Mintha az atomháború kitörésének hírét tudattam volna vele, elcsuklott a hangja. „Bakó Tibor vagyok, kérem, azonnal közölje, hol van az a kutya!"

Megmondtam. Kicsit csodálkoztam ugyan az idegességén...

„És otthagyta?"

„Otthagytam."

„Hát menjen vissza érte!"

„Nincs kocsim."

„Na és?"

Ekkor valaki kitépte a kezéből a kagylót.

(Folytatása következik.)

Mészöly Dezső

LEVÉL PETŐFINEK – 1956 DECEMBERÉBEN

Istened, a Világszabadság,
kiben hittél, semerre nincsen.
Istened nélkül kell megállnunk,
ha babrál a Rém a kilincsen,
s akármelyik percben beléphet –
a biztonsági zár lehullt –
már alig értelmezhető
hajnali álom lett a mult.
Állunk az ágy mellett mezítláb,
kótyagos fejjel pislogunk,
szemünk nem fogja föl, amit lát –
s nincs a fiókban pisztolyunk.

FOSZLÓ EMLÉK

Mint delfin, a habból
feldobva magát,
vagy ókori képen
a lenge najád,
úgy nyúlt fel a vízből
karcsú alakod,
lendítve a labdát,
majd hetyke habok
tajték-tarajára
csapott le kezed,
míg úszva lebegtél,
víz sodra felett
győztes tüneményként...
O jajj, ez a szó!
Foszló tünemény vagy,
tündér vizió:
már el sosem érlek
e föld terein,
míg delfini képed,
felnyúlva delin,
áttetszik az évek
ködfüggönyein.

EXITUS

Csak hagyjátok az ajtót nyitva rám és beszélgessetek
tovább nyugodtan, jó fiúk, leányok.
Valami hirtelen álmosság szállt meg, hadd nyújtózzam el
a ruhatár-szobában, itt a bundák közt, a jó
meleg sötétben.
Ne is vegyétek észre majd hajnal felé,
ha a rövidke zeneszünetekben
nem halljátok többé az ismerős,
hullámzó horkolást. A zsivajos,
zajló, kavargó világbuliról
angolosan távozni ősi jog.

Gábor György

„A HATALOM MUTATJA MEG AZ EMBERT"[1]

Szent Ágoston államböl cseletének öröksége és Bibó István

Egy felbomló, alkotórészeire hulló világbirodalom perifériáján, helyi háborúktól és menekültáradatoktól zaklatott korban, az ideológiai viták és a vallási intolerancia bámulatosan sokféle megnyilvánulását megjeleníteni képes időszakban, az ősi, nemzeti isteneket elhagyók felett kesergők vagy az akár naponta új és újabb istenekhez megtérők credóitól zajos világában – az V. század elején – Szent Ágoston nem éppen szónokinak szánt kérdést szegez olvasójához a DE CIVITATE DEI lapjain: *„az igazságosság megszűnésével mi egyébbé válnak az országok, mint hatalmas rablóbandákká? Hisz mi más a rablóbanda, mint kicsiny birodalom?"* (DE CIV. DEI, IV, 4). A „doctor gratiae" nevezetes példával, Nagy Sándor és egy elfogott tengeri kalóz dialógusával illusztrálja mondandóját: *„a király megkérdezi a kalózt, mi jogon veszélyezteti a tenger biztonságát, amire az bátran így felel: »ugyanazon jog alapján, melyen te az egész földet; csakhogy én kis hajómmal teszem, hát rablónak neveznek, míg te nagyszámú hajóhaddal, így fejedelemnek mondanak«".* (Uo.)

Bibó Szent Ágoston fenti sorait több írásában is idézi,[2] s a DE CIVITATE DEI-ben megfogalmazott államböl cseleti tanítást, mint a keresztény gondolatkör reprezentatív megnyilvánulását az európai politikai hatalomgyakorlás döntő fordulataként értelmezi. A további elemzés elkerülhetetlenné teszi, hogy – ha kissé hosszabban is – felidézzük Bibó idevonatkozó gondolatait. A JOGSZERŰ KÖZIGAZGATÁS című 1944-es írásában így ír: *„...a kereszténység megjelenése döntő fordulat, s ez a döntő fordulat jut kifejezésre Szent Ágoston klasszikus mondásában: »Remota itaque iustitia quid sunt regna, nisi magna latrocinia? quia et ipsa latrocinia quid sunt, nisi parva regna.« Nem ezért, mintha az ókor nem ismerte volna azt a gondolatot, hogy az állam célja a közjó, s hogy az igazságosságra tekintettel nem lévő államhatalom csak méreteiben különbözik a rablóbandától. A kereszténység a gondolat erkölcsi hőfokában és súlyában hozott változást azáltal, hogy az államot mindenestül a bűn gyümölcsének állította be, és azáltal, hogy Krisztus példázatai nyomán – melyek a Messiás földi királyságáról szóló tanítást és reménykedést akarták ellensúlyozni – a lélek erőit állandóan az ország és az uralkodás (Isten országa) képeivel érzékeltette. Ezáltal az egyetemes keresztyén világképbe beleágyazott, eleven képekben élő morális fellebbezési fórumot állított a földi hatalom mellé és fölé, s ennek a lélektani átütőereje sokkal nagyobb volt, mint annak az értelemre apelláló tanításnak, mely egyszerűen szembeállítja a hatalom hiú voltát a bölcs tartózkodásával. Abban az arányban, amelyben az ágostoni gondolat mindjobban átjárta a keresztyén középkor politikai gondolkodását, kerültek a politikai hatalomgyakorlás és a politikai hatalom gyakorlói mind fokozódó mértékben morális defenzívába... Mindennek hatására s mindezzel párhuzamosan érvényesül a morális defenzívába szorult hatalommal szemben mind nagyobb erővel az a gondolat, hogy az államhatalom működésének belső lényege nem a hatalomgyakorlás, hanem valamely erkölcsi cél, az igazságosság, a közjó érvényesítése. Ezzel kezdődik Európában a politikai hatalomgyakorlásnak az az átalakulása, mely a hatalomviselés jellegzetes helyzeteit, mindenekelőtt a monarchikus uralkodó helyzetét, mindinkább morális tartalommal tölti meg. Az uralkodói funkció tényleges állapotból erkölcsi minősítéssé válik, amely azzal a nagy jelentőségű következménnyel jár, hogy az igazság-*

talanság ettől kezdve nem merő rosszalló jelzője az uralkodónak, hanem egy olyan körülmény, amely az uralkodói minőséget, legalábbis annak morális értelemben vett és erkölcsi tartalommal telt megfogalmazásában, teljességgel meg is szünteti. Ez jut kifejezésre a zsarnokgyilkosságról szóló középkori elmélet visszatérő tanításában, mely szerint a zsarnokot büntetlenül meg lehet ölni, mert hiszen nem uralkodó, hanem lázadó."[3] Akadémiai székfoglalójában Bibó Szent Ágoston világtörténelmi jelentőségét abban látja, hogy az ő államelméletétől számíthatjuk azt, *„hogy az európai politikai fejlődés a hatalom szüntelen önigazolásának és moralizálódásának története"*. Összegezve: *„mai szekularizált szóval ezt a tételt úgy fejezhetnénk ki: a hatalom demoralizál, a hatalom igazolásra szorul, a hatalomgyakorlás csak valamilyen morális célja révén kaphat igazolást, nyerhet felmentést"*.[4]

Anélkül, hogy a kereszténység történeti és morális küldetéséről vallott bibói elképzeléseket akár a legcsekélyebb mértékben is megkérdőjelezném, eszmetörténetileg szükségesnek látszik két vonatkozásban is pontosítani Bibó gondolatait.

Már az ószövetségi hagyományban, az izraeli királyság kialakulásától kezdődően teológiailag komoly gondot jelentett a földi, monarchikus államformának és az isteni királyságnak a lehetséges megfeleltetése. Gedeon és Sámuel egyaránt a teokráciára hivatkozva utasította el a királyság gondolatát (BIR 8, 22–23; I. SÁM 8, 10–18), hiszen az amfiktionikus szövetség összetartója nem a világi vezető, hanem a kultuszi központ. Izrael számára a királyság földi intézménye mindig is idegen volt, hiszen a nép igazi királya, legfőbb ura Jahve, aki karizmatikus megbízottai által fogja megszabadítani népét. A jahvista tradíciót hordozó próféták nem véletlenül fordultak szembe a reálpolitikailag feltétlenül szükséges királyság intézményével,[5] s noha *„a dávididák legitimitását ugyan egyetlen próféta sem vitatta, azonban respektusuk e dinasztiával szemben, legalábbis a dinasztia tetteivel szemben, csak korlátozott volt"*.[6] Izraelben Isten országának (malchut Jahve) földi foglalata az emberi királyság, hiszen az izraeli királyok Jahve királyságát szolgálják (I. KRÓN 28, 5–7). Az izraeli királyság szakrális intézmény volt, s a királynak mint Jahve helytartójának legfőbb kötelessége – isteni büntetés terhe mellett – az igazságosság érvényesítése. Így a királyok által elkövetett bűnök nem egyszerű vétkek, hanem az Úrral (s vele a legfőbb igazsággal és erkölccsel) való szembefordulás nyílt jelei, s mindez a dinasztia elkerülhetetlen bukásához fog vezetni (JER 10, 21).

Másfelől az izraeli királyság összeomlása után Isten országának gondolata eszkatologikus jelentést vett fel, s Dániel apokalipszisében az Emberfia Isten világ feletti uralmának eljövetelét jelképezi, aki immár végleg legyőzi a Vadállat képében megjelenő földi uralkodókat, politikai hatalmakat (DÁN 7, 1–22).[7] Az ÚJSZÖVETSÉG, a születő keresztény gondolkodás ezt az eszkatologikus mozzanatot helyezi előtérbe[8] – Pál a ZSIDÓKHOZ ÍROTT LEVÉL-ben (11, 10) említi, hogy Ábrahám várta *„azt a szilárd alapokon nyugvó várost, amelyet majd az Isten tervez és épít"*[9] – miközben Isten országának üdvtörténeti kiteljesedése sajátos e világi hangsúlyokat vesz fel. Keresztelő János már közelinek tudta a mennyek országát (MT 3, 2), maga Jézus eljövetelével hirdette meg azt, s igehirdetésében első helyen szerepel az ország örömhíre (MT 4, 23; 9, 35).[10] Az embernek földi élete során meg kell térnie, hinnie kell Jézus Krisztusban, hogy belépjen Isten országába, amelyben az idők végén a hatalom *„az Úré és Felkentjéé lesz"* (JEL 11, 15), a hívők Krisztus és az Isten országában megkapják az örökséget, Jézus tanítványai pedig örökké részesednek az uralom dicsőségében (JEL 3, 21).[11]

A konstantini fordulatot követően, attól kezdődően, hogy az addig üldözött egyház beépülve az államapparátusba összefonódott a császári intézményekkel, a kereszténységnek radikálisan szembe kellett néznie az üdvtörténeti keretbe ágyazott e világi történelem kérdésével, hiszen az üdvtörténet univerzális felfogása megkövetelte a bi-

rodalomhoz kötődő történelemszemlélet e világi irányultságát, annak megválaszolását, hogy az isteni üdvrend mily módon bontakozik ki és valósul meg az e világi történelem folyamatában. Jézus Krisztus az egész emberi történelemnek az ura, belőle válik érthetővé múlt, jelen és jövő, a földi uralkodó pedig – az ószövetségi királyokhoz hasonlóan – Isten kegyelméből király (Konstantin hatalma *numen divinum*). Az Isten országának immanenciáját hirdető új politikai teológia ezáltal a cezaropapizmus elvét involválja.[12] Mindenesetre nem véletlen, hogy a nagy keresztény történetírók tevékenysége éppen ebben a történelmi helyzetben vált jelentőssé, akkor, amikor teológiai és politikai értelemben egyaránt szükségessé vált az e világi történelem tanulmányozása (Euszebiosz, Szókratész, Szodzómenosz és Theodorétosz).

A történetíró ettől kezdve két dolgot tehet: vagy apologetikus szándékoktól vezérelve arra törekszik, hogy kimutassa az Isten kegyelméből uralkodó császár birodalmának történelmi közeledését az üdvtörténeti Isten országához, s a történelmet tanulmányozva annak menetében az isteni birodalom realizálódását, fokozatos kiteljesedését érje tetten, vagy – éppen ellenkezőleg – a fennálló kritikájaként a földi birodalmakat eleve az isteni, a Jézus által meghirdetett mennyei ország tagadásaként írja le. Az előbbi az *„add meg a császárnak, ami a császáré"* evangéliumi elvétől Jusztinosz apologétának a császárt a keresztények feltétlen lojalitásáról biztosítani igyekvő szándékán s Tertullianusnak a császárral önfeledten parolázó s az uralkodóról panegirikus sorokat zengő attitűdjén át Lactantius DE MORTIBUS PERSECUTORUM című munkájáig, melyben a szerző nagy vigalommal és felettébb naturalisztikus írói vénával festi le az egykori üldözők pusztulását, mint az isteni civitas eljövetelének félreérthetetlen jelét, s a jeles egyháztörténet-íróig, Euszebioszig tart, akinél az üdvtörténeti kiteljesedés s az e világi események tökéletes paralelitást mutatnak. Mindenesetre a krisztusi példázattól s az evangéliumi elvektől kissé távolabbra került hatalom nem éppen a szeretet belső törvényétől vezérelve, de legalábbis a morális elvek kiteljesítésének sajátosan értelmezett gyakorlatával elgondolkodtató – mondhatni húsba vágó – „érveket" szolgáltatott, s kevés választási lehetőséget kínált az életéhez ragaszkodó pogány ember számára.

Ugyanakkor – s ebben Bibónak igazat adhatunk – Szent Ágoston az előbbiekkel szöges ellentétben, távol minden kétes apológiai szándéktól, a civitas Deit még perspektivikusan sem azonosítja a császár birodalmával – éppen az ellentétekre hívja fel minduntalan a figyelmet –, de nem azonosítja az egyház fogalmával sem. A földi történelem Szent Ágostonnál nem más, mint *„civitas permixtae"*,[13] a pozitív és negatív értékeknek egymással való állandó keveredése, amely az idők végezetéig, Isten városának végleges eljöveteléig tart. Az állam nem egyszerűen a bűn következménye, de csak akkor töltheti be az egyetemes rendben feladatát, ha a béke és az igazságosság folytonos megvalósítására törekszik (DE CIV. DEI, XIX, 5). Igazságosság, béke és rend nélkül az állam pusztulásra ítéltetett. Bibó megállapítása ennélfogva teljesen helyénvaló: *„Szent Ágoston teológiai állásfoglalásaival szemben nagyon sok fenntartásnak van és lehet helye, ezek bennünket most nem érdekelnek. Az lényeges, ami az Isten országáról szól, ami egyszerre megfogalmazza ennek a világnak a másodrendűségét és hiábavalóságát egy jobb világgal szemben, ugyanakkor azonban olyan mértékeket ad ennek a jobb, isteni világnak a jegyében az e világi dolgok megítélése számára, amelyek egyben az alapvetően túlvilágra beállított keresztény álláspontból csudálatos kivezető módon egyben utat mutatnak afelé is, hogy ezt az e világot is lehet a másik világ felé közelíteni... Ágoston nem a lázadni akarókhoz fordult, hogy azokat lecsendesítse, elsősorban az urakhoz fordult, és a királyokhoz fordult, hogy azokat erkölcsi felelősséggel töltse el."*[14]

Bibó politikai filozófiájának kivételesen ritka pillanata az a fent idézett antropológiai jellegű és igényű indítás, amely ugyanakkor számtalan újabb kérdést vet fel.[15] Legalábbis problematikus, hogy a hatalom humanizálódásának és humanizálásának jogos igénye mennyire képes realizálódni egy metafizikailag megalapozott vagy akár egy isteni legitimitású természetjogi bázison. Az egyéni üdvözülés keresztény gyakorlatát a szakrális hatalom kollektivista, totalitárius és univerzalisztikus tudata az autodafék és exkommunikációk kétségtelenül célratörő és célirányos gyakorlatával mindenesetre semlegesíthette. Ez még akkor is igaz, ha az egyes ember a kodifikált és hatalmilag ellenőrzött parancsolatokkal szembeállította a tízparancsolat bensővé tett ethoszát, saját hitét. A hitéletbe való állami beavatkozást elutasító III. századi kereszténység hatalomra jutván, a IV. századtól az *„una vera catholica fides"* nevében már maga követeli meg az állami intervenciót s az egy és igaz vallástól eltérő hitvilággal való végső leszámolást. Az etikai posztulátumok és a hatalmi argumentáció különös ötvözetét jelentették Theophilosz és Kürillosz félanalfabéta kopt szerzetesei, akik a pogánysággal kapcsolatosan fejtették ki sajátos véleményüket, csakúgy, mint Hupathia matematikusnő bestiális meggyilkolásának esete, az athéni filozófiai iskola bezárásának nem egy kor oktatási reformjához példát szolgáltató tette, vagy az ÓSZÖVETSÉG népének démonizálása, a *„mindenség pestis"*-eként való közvetlen aposztrofálása és ekként való kezelése.

Itt természetesen nem a krisztusi vagy akár az evangéliumi példázatról van szó, melyről Bibó érzékenyen és teljes joggal mint az *„emberközeli gyöngédség" „téren és időn kívül álló"* tanúságáról beszél.[16] A *„szelídség hatalmának"*, a *„harag hiábavalóságának"* krisztusi gondolata azonban – miként azt Bibó is megjegyzi – az egyház dogmatikai türelmetlenségében intézményesült,[17] s a morális, transzcendens természetjogi normák más nyomatékot kaptak a római jog kínálta racionális társadalomszervezés keretein belül. Joggal írja Ludassy Mária: *„A fennálló pozitív-jogi rendszerrel elméletben szembeállítható isteni legitimitású természetjog a gyakorlatban egyaránt vezethet a »minden hatalom Istentől ered« mindent igazoló elvéhez és a hatalomtól az isteni eredet erkölcsiségét számon kérő »forradalmi« princípiumhoz."*[18]

Szent Ágoston az isteni gondviselés által irányított történelmet két város, a földi-sátáni (Civitas Terrena, Civitas Diaboli) és a mennyei-isteni (Civitas Coelestis, Civitas Dei) egymáshoz való viszonyában írja le, s azokat az önszeretet, illetve a mások felé nyitott alázatos szeretet alapelveivel határozta meg. A földi város és hatalom működésének egész mechanizmusával élesen szembekerül a teremtő és gondviselő isteni akarat szándékával, hiszen *„miután Isten felruházta az embert ésszel, és megteremtette őt saját képére, azt akarta, hogy uralkodjék, de nem más emberek felett, hanem csakis az állatok felett. Így voltak az igazak az első időkben pásztorok, akik az állatokat uralták, de nem királyok, kik az embereken uralkodnak... Mindebből világosan kitűnik, hogy mit is követel valójában a teremtmények rendje és mit a bűn büntetése. Mert jogos az a megállapítás, hogy a szolgaság az emberi bűn következménye"* (DE CIV. DEI, XIX, 15).

Ne részletezzük azt, hogy az idősödő Szent Ágoston a szabad akarat elvének kérdésében milyen távolra került ifjúkori nézeteitől, s ne foglalkozzunk azzal sem, hogy a *„non posse non peccare"* ágostoni elve a praedestinatio tételével miként eredményezi azt, hogy a történelem egésze s benne a mindenkori állam a bűn következménye, az emberi természet romlottságának sajátos kifejeződése. Csak a rend kedvéért jegyezzük meg, hogy éppen Szent Ágoston vitapartnerének, az eretnekké nyilvánított Pelagiusnak a szabad akaratra vonatkozó tanából következik az elnyomás, az igazságtalan

hatalom, a kizsákmányolás minden formájának elvetése, amennyiben ezek az ember szabadságát gátolják, erkölcsi felelősségét s tetteinek súlyát csökkentik.

Ha azonban – miként Szent Ágoston állítja – a bűn olyannyira megrontotta az emberi természetet, hogy az önerejéből jót tenni képtelen, s ezt csupán az isteni kegyelem oldhatja csak meg, a bűnösség történelmi állapotában az *„elkárhozott tömeg"* feladata kitartani Isten mellett, aki választottait tévedhetetlenül vezeti az üdvösségre. Nem ildomos tehát a különféleképpen berendezkedő és funkcionáló hatalmak vonatkozásában erkölcsi mércét alkalmazni, hiszen a bűn által megrontott emberi természet és a történelem úgyis az isteni eleve elrendelés függvénye. Mindenesetre a praedestinatio a hatalomnak (csakúgy, mint az egyes embernek) állandó morális önfelmentést kínál, s az erkölcsi mérce legfeljebb különböző méretű hullahegyek összemérésében működtethető – már akinek ehhez egyáltalán kedve szottyan. Bibó megállapítása történetileg kétségtelenül igaz: *„Az európai hatalomgyakorlás szörnyűségeivel szemben való szemrehányásainkban ezt sokszor el szoktuk felejteni, hogy azért hányjuk szemre az európai hatalomgyakorlásnak a maga szörnyűségeit, mert pontosan ennek az európai hatalomgyakorlásnak aránylag magas erkölcsi mércéit szoktuk meg, és egyáltalán el tudjuk képzelni, hogy a hatalomgyakorlással szemben magas erkölcsi mércét lehet alkalmazni, ami a közel-keleti hatalomgyakorlásoknál egyáltalán föl sem vetődik."*[19] A fenti sorok után legfeljebb csak azon tűnődhetünk el, hogy angyalok híján hány Hitler, Sztálin, Pol Pot vagy Szaddam Husszein fér el a tű hegyén.

Bibó Szent Ágoston-olvasatában csakúgy, mint a középkorról, a hűbériségről vagy a klérusról, az írástudó értelmiség társadalomszervező szerepéről vallott nézeteiben – úgy vélem – valójában a szerző társadalomideájának gyökereit fedezhetjük fel. Nem véletlenül emeli ki Bibó, hogy *„Szent Ágoston szellemében a király, a földesúr és a jobbágy szerepeit funkcióként fogadta el, lehetővé tette tehát a funkcióját nem betöltő királlyal, földesúrral és jobbággyal szemben társadalomkritika érvényesülését"*.[20] Az államhatalomnak mint szolgálatnak, erkölcsi feladatnak a gondolata összecseng a hatalmak megosztásának bibói elvével: *„A hatalom erkölcsi minősítését valló gondolatkört... a hatalmak megosztásának az elve segítette túl: az a gondolat, hogy a hatalomgyakorlás megítélésére hivatott fórumot valahol az államon belül, a hatalomgyakorlás belső szervi tagozódásában és tagozásával kell megkeresni."*[21]

Valójában – még ha Ludassy joggal nevezi utópikusnak a szabadságjogok és szocializálás, szakszerű vezetés és munkásönkormányzat elveire épülő bibói társadalom megvalósításának az illuzórikusan *„könnyed-kontinuus és békés-kompromisszumos"* lehetőségét[22] – a hatalom ab ovo bűnösségének tételéből következő humanizációs szándék egyértelműen jelenti a hatalommegosztás tényét, illetve a civil társadalom hatókörének fokozódó és egyre teljesebb kiszélesítését.

Ennek a folyamatnak a kezdetét látta Bibó a keresztény államelmélet és morálteológia IV–V. századi – sokszor igencsak ambivalens – összefonódásában, s ezt az első nyugati típusú szerzetesrendek létrejöttétől kezdődően. A szerzetesrendeken belül a kereszténység olyan szellemi és gyakorlati modelljét kísérelte meg kialakítani, amely Isten városának víziójá igyekezett földi körülmények között megvalósítani, annak földi „jeleként" funkcionálni.[23] Az a fiktív hatalmi helyzet, mellyel Jézus Krisztus a szerzetesek felett bír, valójában a morális elvárások gyakorlatában jelenik meg, s Krisztus katonái mindennapi életük során a keresztény erkölcs és lelkiség harcosaivá válnak. Az imitatio Christi így nyerheti el az igazi értelmét, hiszen *„Krisztus királyságának követése főképpen a megtestesülésből következő erkölcsi parancsok alapján lehetséges. A hatalom*

csak ezen az alapon válhat szentté".[24] Bibó ezért is tulajdonít a szerzetesrendeknek különleges társadalomszervezési szerepet, s ezért írja, hogy a szerzetesség *„valamit átörökölt, ha leegyszerűsített és primitív formában is, Szent Ágoston államképéből és társadalomképéből, aminek jegyében a társadalom legkülönbözőbb hatalmi helyzeteit funkciókká, feladatokká, keresztény kötelességekké átértelmezni és átnemesíteni igyekezett".*[25]

Bibó a modern társadalmat is hasonlóan írja le: a fő hangsúly a hatalom an-archikussá, azaz uralom nélkülivé tétele mellett az erkölcsi szempontok érvényesülésére s a kölcsönös szolgáltatások rendszerének kiépítésére kerül. Idézzük ismét Bibót: *„A hatalom an-archikussá, uralom nélkülivé válása, a hatalom föloldása... úgy következik be, ha mindnyájan azt akarjuk, és abba az irányba hatunk, hogy minden eddig hatalomgyakorlásnak ismert funkciót szolgálattá alakítunk át mind szervezési formájában, mind a hozzá hasonló erkölcsi tartalmakban, és az egész társadalmat kölcsönös szolgálatok és szolgáltatások rendszerévé alakítjuk át, ahol minden helyzetben mindenki fölveszi mind a pult mögött álló kiszolgáló, mind a pult előtt álló ügyfélnek a helyzetét; és a szervezés legmagasabb szintjén sem jön létre a hatalomgyakorló, a trónon ülő és az előtte instanciázó embernek a viszonylata, hanem mindenütt a kölcsönös szolgálatok viszonylatában alakul ki. Ez egy lehetséges, an-archikus, vagyis uralom nélküli társadalomszervezés, ami azonban nem elprimitivizált társadalomszervezés, hanem számot vet a modern társadalom fokozódó integrálódásával és bonyolódásával. Ez elsősorban az uralomgyakorlás morális tartalmainak a változtatását is kívánja, de úgy, hogy minden morális elmélyülés egyben megfelelő szervezeti formákban hátvédet és támasztékot is kap, mert merőben morális szentenciáknak a hirdetésével nyilvánvalóan nem fogunk egy államszervezetet moralizálni tudni. Nyilvánvaló, hogy az ilyen módon kialakuló társadalomban meg kell történnie mindennemű felelőtlen, kevés személyre koncentrálódó mamuttulajdon felszámolásának, egyáltalán mindennemű funkció nélküli hatalmi helyzet és funkció nélküli privilégium felszámolásának."*[26] Ugyanis *„a modern demokráciában nem az az újság, hogy a modern demokrácia sokak közvetlen uralma, hanem az, hogy a modern demokrácia az uralom fogalmának, az uralom jelenségének a megszüntetésére irányul".*[27]

Bibó – mellesleg vitatható – Szent Ágoston-értelmezése tágabb kontextusba helyezve részévé válhatott modern államelméleti koncepciójának, amelynek vezérmotívuma az antietatizmus, az államhatalmak elválasztásának elve és a participatív demokrácia kiteljesítésének gondolata. A hatalom humanizálódása nem történhet meg másként, csak úgy, ha ezenközben a társadalom maga minden lehetséges módon igyekszik neutralizálni az állami-hatalmi rendszert, s törekszik az alulról való irányítás fokozatos kiépítésére, a helyi és közvetlen demokratikus formák működtetésére, azaz – Bibó szavaival – a *„szabadság és demokrácia objektív technikáinak"* elsajátítására. Az emberi szabadság, a morális kiteljesedés nem valósulhat meg olyan erkölcsi általánosságban, amely az állam formáját ölti magára. Dosztojevszkij Nagy Inkvizítorának érveit Jézus csókjával megsemmisíti ugyan, de a valóságos inkvizítorok nem szoktak meghatódni a szeretet őszinte gesztusaitól. Az eltárgyiasult, intézményesült, jogi kereteket öltött „inkvizítormorál" megszűnését Bibó az „an-archikus", az autonóm individuumok szabad kooperációjaként működő uralom nélküli társadalomtól várja.

Ezzel hát elérkeztünk volna Isten államába? S vajon *„az emberiség nagyobb, mint az állam"* buberi elve – mindenfajta blaszfémia nélkül – az isteni civitasra is vonatkoztatható lenne? Úgy gondolom, még a transzcendensre való hajlam nélkül is igazat adhatunk Bubernek, amikor így ír: *„A messiási megváltást nem az állam hozza el, hanem Isten Királyságának igazi hírnöke és előfutára a közösség."*[28]

Jegyzetek

1. *„Arché andra deikszei"*, Biasztól idézi Arisztotelész: NIKOMAKHOSZI ETHIKA. 1130a. Magyar Helikon, 1971. 119. o.

2. JOGSZERŰ KÖZIGAZGATÁS, EREDMÉNYES KÖZIGAZGATÁS, ERŐS VÉGREHAJTÓ HATALOM (1941). Bibó István: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK I–II–III. (továbbiakban BVT). I. kötet, Magvető, 1986. 274–275. o.

3. BVT I. kötet, 274–276. o.

4. BVT II. kötet, 371., 373. o.

5. Vö. Martin Buber: A PRÓFÉTÁK HITE. Atlantisz, 1991. 189. skk.

6. Max Weber: A ZSIDÓ PÁRIANÉP KELETKEZÉSE, A PROTESTÁNS ETIKA ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME. Gondolat, 1982. 404. o.

7. Rendkívül kifejező a TALMUD azon helye, ahol Jokhanan ben Zakkai az időbeni, földi királyt szembeállítja az örökkévalóságban uralkodó és tevékenykedő *„királyok királyának királyával"* (BERAKH. 28 b).

8. Ebben az értelmében találkozhatunk a különböző keresztény vértanúaktákban (SZENT MARIANUS ÉS JAKAB SZENVEDÉSE 2, 1; SZENT FÜLÖP HERAKLEAI PÜSPÖK SZENVEDÉSE XIV; Euszebiosz Pamphilu: A PALESZTINAI VÉRTANÚK XI, 23; SZENT ÉLETŰ ÉS HITVALLÓ MAXIMOSZ ATYÁNAK ÉLETE ÉS VÉRTANÚSÁGA 9), s ebben a jelentésben bukkan fel a keresztény apologéták írásában is (Jusztinosz: I. APOLÓGIA LXI, 4; Jusztinosz: PÁRBESZÉD A ZSIDÓ TRIFÓNNAL LI, 2; Antiochiai Szent Theophilosz: AUTOLÜKOSZHOZ II, 36; Ireneusz: AZ APOSTOLI IGEHIRDETÉS FELTÁRÁSA 42; 83).

9. AZ *„Isten országa" (baszileia tou Theou–regnum Dei)* kifejezés MÁRK EVANGÉLIUMÁ-ban található (MK 1, 14 stb.), amely az első keresztény misszió nyelvén íródott. MÁTÉ EVANGÉLIUMA, amely a zsidó-keresztény gyülekezet nyelvezetét viselte magán, őrizkedett Isten nevének kiejtésétől, így itt a *„mennyek országa" (baszileia tón ouranón–regnum coelorum)* kifejezés szerepel (MT 4, 17 stb.).

10. C. H. Dodd (THE PARABLES OF THE KINGDOM. London, 1935) arra hívja fel a figyelmet, hogy Jézus a személyében, szavaiban és tetteiben megvalósult eszkatológiát *(realised eschatology)* hirdetett, amely itt van már, de a beteljesedés még várat magára.

11. A zsidó és a keresztény történetfelfogásról, különbségeiről az eszkatologikus látásmódról lásd R. Bultmann: HISTOIRE ET ESCHATOLOGIE. Paris, 1959. 24–49. o. Bultmann két „eon"-ról, a jelen és a jövő „eon"-járól beszél az e világi történelemben, miközben *„az üdvtörténet egységet alkot"* (i. m. 27. o.). Ugyanakkor Gressmann-nal ellentétben (DIE RELIGION DES JUDENTUMS IM SPÄTHELLENISTISCHEN ZEITALTER. 1926. 502. skk) úgy véli, hogy az ÓSZÖVETSÉG-ben eszkatológiáról a szó valós értelmében nem lehet beszélni.

12. Ennek a szelleme már tetten érhető Euszebiosz EGYHÁZTÖRTÉNET-ének X. könyvében, valamint Konstantin életéről írott munkájában.

13. Vö. H. I. Marrou: CIVITAS DEI, CIVITAS TERRENA: NUM TERTIUM QUID? *Studia Patristica*, 2. 1957. 342–350. o.

14. BVT III. kötet, 23. o.

15. Vö. Ludassy Mária: KRISZTUS ÉS CONDORCET. BIBÓ ISTVÁN HUMANISTA UTÓPIÁJA 1971–72-BŐL. In: SZABADSÁG, EGYENLŐSÉG, IGAZSÁG. Magvető, 1989. 156–214. o.

16. Vö. BVT III. kötet, 19–22. o.

17. Vö. uo. 22. o.

18. Ludassy Mária: i. m. 183. o.

19. BVT III. kötet, 24. o.

20. Uo. 32. o.

21. BVT I. kötet, 276–277. o.

22. Vö. Ludassy Mária: i. m. 213–214. o.

23. Szent Benedek REGULÁ-jának prológusában a célt abban jelöli meg, hogy *„fel kell állítanunk az Úr szolgálatának iskoláját"*, s így *„Krisztus Urunknak, az igazi Királynak"* harcosaként, *„az Ő vezetése alól magunkat soha ki nem vonva, mindhalálig állhatatosan megmaradunk tanítása mellett a monostorban, és a béketűrésünkkel részt veszünk Krisztus szenvedéseiben, hogy aztán országának is méltó részesei lehessünk"*. (REGULA, prol. 3; 45; 50.)

24. Molnár Tamás: A HATALOM KÉT ARCA: POLITIKUM ÉS SZENTSÉG. Európa, 1992. 113. o.

25. BVT III. kötet, 30. o.

26. Uo. 77–78. o.

27. Uo. 96. o.

28. Martin Buber: DER HEILIGE WEG. Frankfurt am Main, 1920. 40–41. o.

Deák Ágnes

BIBÓ ISTVÁN POLITIKATUDOMÁNYI ELŐADÁSAI A SZEGEDI EGYETEMEN – 1946–47

Bibó Istvánt 1946 júliusában nevezték ki a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara politikai tanszékére egyetemi nyilvános rendes tanárrá. Egyetemi tanári működése hivatalosan 1950 őszén szűnt meg, amikor a kar dékánja *„illetékes helyről nyert felhívás alapján"* levélben kéri Bibót, hogy adja be nyugdíjaztatási kérelmét. Egyetemi pályafutásának legintenzívebb szakasza az 1946/47-es tanév, amelyben a tanrend tanúbizonysága szerint nemzetközi jogi előadásokon és szemináriumokon, *A demokrácia problémái* című előadásán kívül heti öt órában tartotta *Politika* című főkollégiumát. Ezen kurzus megismétlésére a következő tanévekben már nem került sor, mivel a kulturális kormányzat erőteljes lépéseket tett e tárgy oktatásának marxista szellemű egységesítésére, ezért Bibó tevékenységének fő színterét áthelyezte a Kelet-európai Tudományos Intézetbe. A szegedi egyetemen ezután főkollégiumot nem hirdetett, előadásait azonban továbbra is megtaláljuk a tanrendben *Szabadság, képviselet és önkormányzat*, *A legitimitás*, *Modern államelméletek* címmel. Egykori diákjának, Szentpéteri Istvánnak a visszaemlékezése szerint az 1947/48-as tanév második félévében meghirdetett egy a tanrendben nem szereplő előadást is *A fasizmus társadalmi és politikai hátteréről*. Még az 1948/49-es tanév második félévének tanrendjében is találkozunk Bibó István nevével, a kiskollégiumok között *Közigazgatástan* és *Az európai nemzetek és a nemzetiségi kérdés* kurzusával. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (Ms 5116/12–21) őrzi ebből az időszakból nemzetközi jogi előadásainak és *Politika* című főkollégiumának gépiratos jegyzeteit, valamint egy munkástanfolyam részére készített szociológiai előadásainak vázlatait. Gondosan felépített, megfogalmazott, megszerkesztett szövegek ezek, mégis tudjuk, hogy távolról sem tekinthetjük őket „véglegesen" kidolgozott változatoknak. Hiszen már fent említett tanítványa is a következőképp jellemezte Bibó István előadói személyiségét: *„...általában gépelt jegyzetet vagy kézírásos jegyzetet hozott az előadásra, de azokat nem használta. Sokszor állva vagy sétálva a katedrán, illetve a katedra előtt beszélt. Szemüveges arca összevont szemöldökkel szinte szuggerálta a hallgatóit. Néha nekem úgy tűnt, hogy nem is hozzánk beszél, lehet, hogy nem is látja, kik vannak ott. Annyira a saját pillanatnyi gondolatfűzése hatása alatt volt, hogy én magam is nagyon sokszor úgy éreztem, hogy nem velünk, hanem saját magával van elfoglalva. Sőt az is erős sejtésem volt, hogy bizonyos dolgokat most, ebben a pillanatban másként lát, mint ahogy ő ezt előtte leírta. Másodpercekre megállt, mert úgy látszott, hogy valamit itt megváltoztatott, amit ő már többször rögzített és többször tisztázott magában."* Mindezek mellett is ezek az előadásjegyzetek rendszerezett és alaposan kifejtett összefoglalását nyújtják Bibó ebben az időszakban született politológiai esszéi elméleti alapjainak, másrészt történetfilozófiai és politikaelméleti gondolatainak kiindulópontját jelzik (ezen gondolatok érettebb kifejtését AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉRTELME című művéből ismerjük). A szövegek értékéhez hozzájárul az a tény, hogy didaktikai céljuk folytán a feltett kérdések

és az azokra adott válaszok igen világos, bár néhány ponton talán éppen ezért kevésbé árnyalt kifejtést nyernek. Az életmű e szakaszából, az 1940-es évekből hasonló jellegű, rendszeres politikaelméleti fejtegetésekkel nem rendelkezünk (AZ ÁLLAMHATALMAK ELVÁLASZTÁSA EGYKOR ÉS MOST című akadémiai székfoglaló csak e gondolatmenet egyes elemeit érinti), de a politikatudomány funkciójára és az állam intézményének a társadalmi integrációban betöltött szerepére vonatkozóan ezek az előadásjegyzetek az életmű egészét figyelembe véve is egyedülállóan részletesen világítják meg Bibó István politikaelméleti alaptételeit.

Előadásait *a politika mint szisztematikus tudomány* funkciójának meghatározásával kezdi. Következetesen a *„politika"* terminológiát használja mindenféle megkülönböztető jelző nélkül, a mai politikaelmélet avagy politológia terminológia értelmében. Nem pusztán szóhasználati kérdés ez Bibó számára, hiszen kifejti, hogy tárgyát ezzel is el kívánja különíteni a XIX. század második felétől elterjedt *„általános államtan"* fogalomtól, amely csupán a politikai gyakorlat leírására, rendszerezésére törekszik, s amely ezáltal tudatosan „depolitizált" formája e tudománynak. Bibó kiindulópontja az a tétel, miszerint a politika a dolgok helyes intézésének tudománya, melyben az elmélet és a gyakorlat elemeinek egyaránt jelen kell lenniük. Mindvégig hangsúlyozza, hogy előadásaiban nem absztrakt elméleti problémákat kíván tárgyalni, hanem *„a politikai élő folyamatokban megnyilvánuló dolgokat és ezeknek belső értelmét"*. Hogy milyen jelentőséget tulajdonított e terminológiai kérdésnek, mutatja az a tény is, hogy Huszár Tiborral folytatott beszélgetései kapcsán is kitér erre a problémára: *„Akkor régebben a politikának nevezett tanszékre kerültem, aminek akkortájt, nem sokkal előbb, Alkotmánytani és Közigazgatási tanszék lett a neve Moór Gyulának igen konzervatív reformműve alapján. Ennek az volt az indoka, hogy a politika félreérthető kifejezés, de nekem éppen a félre is érthető politika volt az igazi szakmám, még ha elméleti síkon is. Az 1946/47-es tanévben nagyon lelkesen adtam elő ezt a politikát."* Ennek a politikai elmélet és gyakorlat elemeit egyaránt magában foglaló politikakoncepciónak a helyét az európai történetfilozófiai és politikaelméleti tradíciókban két ellentétpár erőterében határozta meg: az értékelő–nem értékelő politika, utópizmus–realizmus szempontjainak ütközőzónájában.

Az *értékelő–nem értékelő* ellentétpár szorosan kapcsolódik az elmélet és gyakorlat egységének, illetve szétválasztottságának alapelvéhez, hiszen ez utóbbi természetszerűleg az értékítéletektől tartózkodó leírást részesíti előnyben az értékítéleteket megfogalmazó állásponttal szemben. Bibó e két szemléletmódot nem pusztán leíró kategóriákkal, hanem nagyon is intenzív értéktartalmakkal rendelkező fogalmakkal jellemzi: a politika mint csupán a jelenségek leírására szorítkozó tudomány konzervatív, szkeptikus, nem kívánja a javítást, illetve kiábrándult e javítás lehetőségéből; ezzel szemben az értékelő irányzat haladást kereső, abban hívő, optimista felfogás.

Az *utópizmus–realizmus* ellentéte számos ponton érintkezik az értékelés és ítélkezés, illetve leírás alternatívájában megfogalmazódott dilemmákkal. Bibó az utópizmus és realizmus fogalmát mint a politikatudomány ősi és történeti ellentétpárját, két szélsőségig vihető elvet írja le, melyben az utópizmus jelenti azt a szemléletet és módszert, mely szerint a leendő állapotot úgy írom le, hogy azt a lehetőséggel semmiféle kapcsolatba nem hozom, míg a realizmus szemléletétől indíttatva a valóságot úgy írom le, mintha fel sem tételezném, hogy ebből a valóságból *„kifelé is lehet menni"*. Mindkét szélsőséggel szemben Bibó saját álláspontját a következőképp rögzíti: *„A dolgok sem nem egészen olyanok, amilyenek, és sem nem olyanok, amilyeneknek lenniök kellene. A követelmények*

átalakító hatását fel nem ismerő realista a társadalom egy reális hatótényezőjét hagyja ki." A modern európai politikaelméletben e két irányzat szembenállásának megerősödését Morus Tamás és Machiavelli elméletének megszületésétől eredezteti. Morus elképzelései, Bibó értelmezésében, a keresztény államelmélet tradícióit követik, mely szerint a hatalom – az állam – erkölcsi igazolásra szorul. Morus azonban ezt az elvet s az abból következő ítélkezést a valóság és lehetőség elemeivel nem számoló radikális nézőpontig fejlesztette; ezzel szemben Machiavelli demoralizált államelméletével a fennálló hatalmi viszonyokat a valóság egyedüli tényezőinek tekintette.

Bibó István saját nézeteinek helyét a két egymáshoz kapcsolódó ellentétpár kontextusában természetesen nem egyikük vagy másikuk elfogadásában kereste, még csak nem is e két szélsőség szempontjainak egyidejű érvényesítésében, hiszen a marxi elmélet kritikájaként például úgy fogalmazott, hogy Marx elméletében *„a végsőkig vitt realizmust kapcsolja össze a legvégsőkig vitt társadalomkritikával"*. Bibó célja e szélsőségeket kizárva, e két pólus közötti igen tág térben, de semmiképpen nem a tér mértani középpontjában definiálni saját pozícióját. A merev realizmustól ugyanis egyértelműen elhatárolja magát, míg a másik pólust tekintve szándékosan nyitva hagyja a közeledés és távolodás lehetőségét. Jól mutatja ezt az, ahogyan összegzi álláspontját e kérdést illetően: *„Amikor azt mondjuk, hogy a politikának értékelnie kell, ez nem jelenti az egyik véglet mellett való állásfoglalást, hanem csak azt, hogy a középútra állva kizártuk a nem értékelő végletet."* Ide kapcsolódik az a megállapítása, hogy az utópiák – bár az általuk megfogalmazott program tudatosan elszakad a valóság elemeitől – mindig a történelmi helyzetek szükségleteiből nőnek ki. S ha az általuk javasolt megoldási módok történelmi feltételei akkor hiányoznak is, de – mint Bibó hozzáteszi – éppen a szükségletekhez való kapcsolódásuk folytán *„a legirreálisabb utópiához is hozzákanyarodhatik a történelem"*. Ez az utópizmus felé fenntartott vékony erecske alátámaszthatja azok véleményét, akik Bibó életművének értékelésekor az *„aktualitás–idejétmúltság"* dilemmái között azt a tényt hangsúlyozzák, hogy Bibó István hosszú távú gondolkodó volt, elemzéseit, javasolt társadalmi „kísérleteinek" programját kora politikai folyamatainak igényei inspirálták, de azok érvényességét ő maga sem kívánta bezárni a pillanatnyi aktualitás és megvalósíthatóság perspektívájába.

A politikatudomány tárgyaként két alapvető kérdéskört jelöl meg: elsőként a hatalom és szabadság viszonyát, erről azonban előadásaiban részletesen nem szól. A másik a hatalmi formák s mindenekelőtt az állam mint a hatalomgyakorlás domináló formájának vizsgálata. Nem jelenti azonban ez azt, hogy Bibó a politikatudomány tárgyát az államra szűkítené, meghatározása szerint a politikatudomány vizsgálódási köre a társadalom önfenntartó és önmagát szabályozó tevékenységének a lehető legtágabb szféráját öleli fel. A politikatudomány tárgyának – mondja – *„azt az erőfeszítést tekintjük, amelyben a közösség a maga egyensúlyát megtartja vagy megkeresi"*. Ezen egyensúly tényezői egyik oldalon a társadalmi viszonyok folytonos változása, a másikon pedig az ember félelme az állandó változásoktól s ebből eredő törekvése az állandóságra. Ezen tényezők egyensúlya teremthet meg egy olyan társadalmi gyakorlatot, amely a teljes megmerevedést elkerülve képes a változás szükségleteinek folyamatosan megfelelni. Ebben az egyensúlykeresésben a szokások, tradíciók, erkölcsi szabályok, a vallás, a társadalom egyes tagjainak egymással való mindennapi érintkezési formái éppoly fontos szerepet játszanak, mint az állampolgárok kodifikált jogai, az állam jogi, hatalmi intézményrendszere. A szűkebb értelemben vett politikai szférán túli tényezőknek tehát

Bibó legalább olyan fontos szerepet tulajdonít ebben az egyensúlykeresésben, mint az államhatalmi szervek működési szabályainak Ugyanakkor a klasszikus liberális elmélet tradícióival szemben hangsúlyozza, hogy az államhatalom körén túl eső társadalmi szférák befolyásolására, ha nem is direkt irányítására az államnak mindig is voltak és vannak lehetőségei, s már csak ezért sem lehetséges a politikatudomány tárgyát az állami szervezet vizsgálatára korlátozni. A hatalom és szabadság elemeinek egyidejű jelenléte, egyensúlya, egyensúlyzavarai, illetve egyensúlytalanságai az államhatalomban és a társadalmi tevékenység egyéb területein egymással szoros összefüggésben, együttesen képezik a politikatudomány tárgyát.

Államelméleti fejtegetéseit a következő gondolatmenettel indítja: az európai keresztény kultúrkörben a társadalomszerveződést a puszta, korlátlanul érvényesülő hatalmi szerveződéstől *„a társadalom megegyezéses szervezete"* felé irányuló törekvés jellemzi. Ennek inspiráló motívuma – s itt Bibó teljes egészében AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉRTELME című művéből már jól ismert tételt vázolja fel – a keresztény államfelfogás először Szent Ágoston által kifejtett elve, mely szerint *„az államot eredendően terheli a bűn. Az állam erkölcsi igazolásra szorul, mert kényszert alkalmaz, katonáskodást, ölést stb. követel"*. Aquinói Szent Tamás e bűnösség kinyilvánítása mellett a hangsúlyt arra a gondolatra helyezi át, hogy az államnak a köz javát megvalósító intézménynek kell lennie – folytatja Bibó.

Ezen tradíciók tudatos követőjeként vallja, hogy az állam alapfunkciója nem a hatalomgyakorlás. Robert M. McIver amerikai politológust idézi (akire Bibó A NEMZETKÖZI ÁLLAMKÖZÖSSÉG BÉNULTSÁGA ÉS ANNAK ORVOSSÁGAI című tanulmányának előszavában is hivatkozik): *„a hatalom megkülönböztető jegye az államnak, de nem lényege"*. Ebben az értelmezésben az állam elsősorban nem hatalmi szerv, hanem éppen ellenkezőleg, a rideg hatalomgyakorlástól elmozdulva a társadalomszervezés racionalizáltabb, humanizáltabb szerve: *„A hatalom kísérő jelensége az államnak, de nem lényege. Az állam egész funkciója a hatalomnak valamilyen racionalizálása. Amiből az állam kinő: az hatalom, de amit ezzel kifejt, az nem a hatalom megerősítése, hanem az ellenkezője."* A hatalom társadalmi együttműködéssé való humanizálásának folyamatában Bibó az államhatalomnak jelentős szerepet tulajdonít, de e folyamat előfeltételeit nem az államhatalmi szervek működési elveiben, felépítésében, szervezetében keresi. Nem is az emberek elvont erkölcsi megjavulásában, az emberi természet csodákba illő változásában, hanem a *„társadalmiasodás"*, az egyének társadalmi érintkezésének finomodásában és elmélyülésében, melynek egy, bár igen centrális eleme a morális elvek benyomulása a társadalmi érintkezés mindennapi viszonyaiba s ezáltal a politikai hatalmi viszonyokba is. Ezáltal – fejti ki – egy hatalmi eszközeit tekintve gyenge kisebbség is juthat politikai jelentőségre (s ennek példájaként a munkásmozgalmak XIX. századi gyors politikai megerősödését említi), ha oly morális erőt tud felmutatni, mely a hatalmi eszközök birtokában levő többséget megzavarja, s követeléseinek elfogadására készteti. Ugyanakkor figyelmeztet Bibó arra is, hogy ennek a humanizálódási folyamatnak vannak korlátai is, az állam intézményét nem lehet teljesen *„elmoralizálni"*, a hatalmi elv annak mindig is része marad.

Felvetődött már a Bibó életművével foglalkozó kutatók között az a kérdés, hogy államelméletére hatottak-e a századforduló anarchista elméletei. Előadásainak az államelméletek történetét tárgyaló részében szól az anarchista irányzatokról, mind Stirner individualista, mind Bakunyin kollektivista koncepciójáról, azonban ezt értékelő

megjegyzések nélkül teszi. Ezt az irányzatot a keresztény államelmélet tradícióinak folytatójaként értelmezi, de oly irányzatként, amely az eredeti *„a hatalom igazolásra szorul"* tételt *„az állam nem igazolhatja magát"* tétellé sarkítja. Ezt az álláspontot Bibó minden bizonnyal a szélsőséges utópizmus típusai közé sorolta. Bibó államelméletének és az anarchizmus társadalomfilozófiájának érintkező eleme az, hogy a társadalomszervezésben Bibó is csökkenthetőnek tartja a hatalmi elemek arányát, de nincs jele annak, hogy úgy gondolná, azok teljesen kiiktathatók, megszüntethetők lennének. Előadásjegyzeteiben nyomát sem találjuk anarchista típusú államellenességnek, ellenkezőleg, a modern európai állam Bibó felfogásában távolról sem az emberi szabadságot már léténél fogva lehetetlenné tevő intézmény, hanem a hatékony és az emberi szabadság mind nagyobb köreit biztosító társadalomszervezés elengedhetetlen feltétele.

Nézetei éles ellentétben állnak az állam hatalmi elemeit hangsúlyozó államkultusszal, az állam mindenhatóságának eszményével, mely az állam társadalmat ellenőrző és irányító egyoldalú szerepét hangsúlyozza. Ez irányzat modern újrafogalmazását a német politikai gondolkodás a múlt század második felének megerősödő állam-hatalom kultuszában ismeri fel. Ebbe a típusba sorolja a marxi elméletet is, mely a hatalomkultusz és az államellenesség sajátos vegyületét hordozza magában.

Ugyanakkor Bibó bírálja a klasszikus angolszász liberális államjogi tradíciót is, amely az állam szerepét az állam és a társadalom szembeállításának sémájában értelmezte, a szabadság szférájaként a társadalmat, a hatalom szférájaként a mind kisebb hatáskörre szorítandó államot nevezve meg. Bibó mind az állam-hatalom kultuszt, mind az állam minimalizálásának programját szélsőségnek minősíti, saját nézőpontját mindkettőtől elkülöníti: *„Ha a két nézetet összevetjük, azt látjuk, hogy egyik oldal a mindenható államot, a másik oldal az emberek szabad szférájának tiszteletét szélsőségesen veszi."*

Bibó megállapítása szerint mindkét elmélet: a mindenható és a társadalmat maga alá gyűrő állam, illetve a társadalmi tevékenység perifériájára szorult állam történelmi megfelelőit megtalálhatjuk, ha nem az elméleteket megfogalmazók elképzeléseinek megfelelően is. Az elsőre példa lehet a török birodalom, mely társadalmi-politikai szervezetében a társadalom direkt módon függött és kiszolgáltatott volt a politikai hatalom tényezőivel szemben, s ahol *„a parancsteljesítés mellett a belső öntevékenység teljesen hiányzott"*. A másik szélsőség példája azonban Bibó számára korántsem az angolszász liberális „éjjeliőr" állam, hanem a cári Oroszország, mely állama zsarnok, de a társadalom működési területének csak kicsiny szeletére befolyást kifejteni tudó államhatalom, amely képtelen a magába zárt, elszigetelt s éppen ezért stagnáló társadalom integrálására: *„Ez a társadalommal szemben tehetetlen állam egy felületes uralmi képződmény, amely a társadalom meglévő épülete fölött bizonytalan magasságban lebeg, és hatástalanul ingadozik érvényesülés és érvénytelenség között."* Az európai államfejlődés, magában foglalva az angolszász fejlődést is – szól Bibó tétele – eme végletek *között* és *fölött* helyezkedik el.

E társadalomfejlődés lényege nem a társadalom és az állam dichotómiája, hanem épp ellenkezőleg, e kettő intenzív és folyamatos egymásra hatása: *„Az államszervezet elevenen behatol a társadalom szövedékébe, és a maga hatásait pontosan ki tudja fejteni, de az egész rendszer a társadalom apró egységeinek kiművelt részletmunkájára van alapítva."* A feladat nem a társadalom és az állam működési szférájának különválasztása, hanem annak biztosítása, hogy az egymásra hatás folyamatos és kölcsönös legyen. E kölcsönhatásban az egymás mellé rendeltségnek és a hierarchikus szerveződésnek egyaránt szerepe lehet. Ennek előfeltétele természetesen az, hogy a társadalom autonóm ténye-

zőként fennmaradjon, s ne váljon az államhatalom puszta függelékévé. Bibó történeti szempontból nem tekinti a modern centralizált államapparátus kiépülését negatív folyamatnak, hiszen az éppen a középkorban Európában is jellemző oroszosan nem hatékony államot tette társadalomszervezési szempontból termékeny, pozitív tényezővé, persze csak akkor, ha ezzel egyidejűleg nem rombolta le a társadalom autonóm kis köreinek szféráját. A modern európai állam – Bibó felfogásában – a társadalom *„európai szervezettségének"* egy eleme, annak integráló tényezője s nem természetszerű ellenfele és akadálya.

Ennek megfelelően az állam tevékenységi körének meghatározását illetően a történetiség elvét hangsúlyozza: társadalmanként változott és változik az államhatalom cselekvési és befolyási köre. A modern európai állam történetében sem volt ez másképp. A klasszikus liberális tradíció szerint az állam feladata a béke biztosítása a küllenségek és a társadalmi békét veszélyeztető belső ellenségek ellen, rendőri közrend, jogbiztonság megteremtése, külellenség elleni védelem. E befolyási tér tágulása először a nevelés irányában történt meg, majd az emberek fizikai életfeltételeit közvetlenül érintő tevékenységekre is kiterjesztette az állam hatását. A történetiség elve azonban nem jelenti azt, hogy Bibó minden területen a társadalmi szervezettség intenzívebbé válásaként értelmezte és elfogadta volna az államhatalom befolyásának megjelenését vagy megerősödését. Elméletileg is kifejti, hogy a történetiség elve nem zárja azt ki, hogy ne lehetne *„helyes ésszel"* meghatározni, hogy *„mit szabad és célszerű a társadalomnak szabályozni"* az államhatalom eszközeivel. Mutatja ezt az is, hogy az államnak a gazdasági tevékenység mindennapi praxisába és irányításába való benyomulását nem tartotta kívánatosnak, hangsúlyozva, hogy *„a tulajdon és a kizsákmányolás nem akkor szűnik meg, ha az állam kezébe helyezzük, hanem ha ezek a fogalmak a* közösségiesedés *és* társadalmiasodás [kiemelés – B. I.] *valamilyen új szervezetének az uralma alá kerülnek".*

Államelméleti fejtegetéseinek tárgya a társadalom szervezettségének, Hajnal István terminológiáját használva a társadalom kis köreinek és az államhatalomnak a viszonya. A társadalom alapegysége számára nem az elszigetelt egyén, hanem a társadalom autonóm kis csoportjai, melyek létezése nélkül az egyén atomizált és a hatalommal szemben elkerülhetetlenül kiszolgáltatott. Bibó egyidejűleg bírálja a klasszikus liberális egyénkultuszt és a konzervatív elméletekre jellemző közösségitudat-kultuszt is. Legvilágosabban ezt az 1946 őszén tartott munkástanfolyami szociológiai előadásaiban fejtette ki: *„A valóság az, hogy az individualizmusnak és a kollektivizmusnak ez az ellentéte mesterséges és kihegyezett ellentét. Az egyik oldalról világosan fel kell ismernünk, hogy bármennyire átalakítja is a közösség az egyéni megnyilvánulásokat, lelke, személyisége és a saját személyiségéről való tudata mégiscsak az egyéneknek van, nem pedig a közösségeknek, törzseknek, osztályoknak, nemzeteknek. Mindazok a szólásmondások, melyek a törzs szelleméről, a proletárosztály tudatáról vagy a magyar nemzeti géniusz* bánatáról [kiemelés – B. I.] *szólnak, puszta képek, melyek az egyes ember lelkivilágából ismert jelenségeket visznek át képszerűen egész közösségekre. A közösség tehát soha abban az értelemben nem lehet előbbrevaló, hogy a közösséget alkotó egyénektől függetlenül létezzék. A másik oldalról viszont... az ember puszta testi léte is közösségi feltételeken múlik, a testi léten túlmenő lelki megnyilvánulásai között pedig úgyszólván egy sincsen, amely közösségi adottságoktól független lenne; még akkor sem, ha teljes egyedülvalóságban folyik le. Egymagában elmélkedő, bánkódó és egyedül élő embernek a gondolatai, érzelmei és cselekedetei is a legnagyobb mértékben függnek attól a közösségtől, amelyben felnőtt... Az individualizmus és kollektivizmus kihegyezett vitájában tehát az az igazság, hogy lelke és tudata csakis az* egyénnek [kiemelés – B. I.] *van, ennek az egyéni léleknek és tudatnak azonban*

nyilván semmi olyan megnyilvánulása nincs, amely ne függne össze más egyének megnyilvánulásaival, vagyis az emberi közösség [kiemelés – B. I.] *létezésével."*

Az egyén – a társadalom önszerveződő kis körei – az államhatalom kapcsolatrendszerében a második elem centrális jelentőségét Bibó társadalomfilozófiájában jól mutatják az észak-amerikai társadalomfejlődésről írott fejtegetések. Az amerikai modellt természetesen az európai társadalomfejlődés egyik típusaként tárgyalja, de hozzáteszi, hogy e típus a tradíció elemeit *„nagymértékben túlracionális és ennek következtében kiüresedő formában"* élteti tovább. Megvan a létező kis és nagy társadalmi egységek szabadsága, biztosított az egyén szabadsága is, de nincsenek meg azok a stabil, tradicionális kis és nagy társadalmi egységek, amelyekben az egyén ezekkel a szabadságokkal élhetne. Az emberek hivatásukba való beleépülése, a társadalomba való integráltsága laza a társadalom térbeli stb. mozgékonysága folytán, s ez az egyének elszigeteltségéhez vezet, ami szabadságukat *„bizonytalanná"* teszi: az egyén szabad, de atomizált. Ebben a társadalomban tisztán érvényesül a társadalmi funkciókat és szerepeket születés alapján átörökítő *„családi szelekció"* helyébe lépő modern *„szakmai, hivatás- és foglalkozásszerű szelekció"*; a társadalmi integráció elemei között a hatalmi tényező szűk körre szorított, a jogi szabályozás minden tekintetben biztosítékot nyújt erre; de ezen integráció oly elemei, mint a társadalmi-erkölcsi szabályok és főképp a szokásbeli szabályok, melyek kötelező ereje az állandó és ismétlődő egyöntetű gyakorlatban rejlik, sokkal gyengébben érvényesülnek itt, mint az európai társadalomfejlődési modellben. Ez a társadalom sokkal inkább az egyén, mint a stabil, saját tradíciókkal rendelkező kis körök szabadságára épül. A tradíciók szerepének hangsúlyozásával Bibó a klasszikus angol liberális eszmekörhöz közelít, nézeteit a konzervativizmus elméleteitől elkülöníti az, hogy a tradíció fenntartása számára önmagában nem érték, hanem egy eleme a társadalmi gyakorlatnak, s legalább ilyen jelentőséget tulajdonít a változásra törekvő elemeknek.

Távol állt tőle a *szabadság* absztrakt értelmezése. A szabadság Bibó számára nem elvont, ünnepélyesen deklarált elvek összessége, nem is pusztán a politikai szervezet működési elveinek egyike, hanem a társadalom mindennapi tevékenységének jellemzője. Az angolszász liberális eszmekörhöz kapcsolódik ebben is, mely az egyén mint absztrakt, elvont létező helyett sokkal inkább az empirikus egyén mindennapi tevékenységéhez kötődő mozgási tér kiterjedését tekinti a szabadság alaprétegének, s nem az elvont politikai elvek kinyilvánítását. A politikai szféra szabadsága igazán hatékonyan a társadalom kis köreinek és az azokban tevékenykedő egyének „depolitizált" szabadságára épülhet rá: *„Amit Európában emberi és állampolgári szabadságnak és szabadságjognak nevezünk, az nem valami olyan, amit bárhol és bármikor ki lehet hirdetni és hatályba lehet léptetni. Ehhez hozzátartozik a társadalmiasodásnak egy olyan rendszere, amelyen belül az emberek ezeket a jogokat igénylik és ki is tudják harcolni. Hogy ez az emberekben kialakuljon, az nem merőben nevelési kérdés, hanem sok múlik azon, hogy az emberek kisebb egységekben kiépítették és megszokták a személyes biztonságnak az állapotát. Mert a kis egységekben kölcsönös, szabad, intenzív, együttes ügyintézésben alakul ki az a szellem, amely előbb a kis egységeken belül és az után, amikor már ezekhez a kis jogokhoz hozzászokott a társadalom, általános emberi szabadságjoggá lesz. Ez több évszázad munkája."* Ezért tulajdonított oly nagy jelentőséget az Egyesült Államokat illetően annak a ténynek, hogy ott ezek a tradicionális kis egységek nem alakultak ki, mert mint kifejti, *„...minden látható szabadságintézmény annyit ér, amennyire egy ilyen elmélyült szervezetre rá tud épülni"*. Ugyanez a hiány jellemezte a XVIII.

század végi Franciaországot is. Bibó előadásjegyzeteiben a nagy francia forradalom alapkérdéseként azt jelöli meg, hogyan lehet, illetve nem lehet demokratikus intézményeket funkcionáltatni egy olyan társadalomban, amely ilyen intézmények működtetésére nincsen szoktatva. Véleménye szerint a francia társadalom majd csak az 1875–1940-es alkotmány ideje alatt nőtt bele a demokratikus politikai intézményrendszer kereteibe. Ez persze nem azt jelenti, hogy a *„felkészületlen"* társadalomra hivatkozva le kellene vagy le volna szabad mondani a szabadságintézmények megteremtéséről, de – mint mondja – *„sohasem a végső, legmerevebb elvek alkalmazása, hanem az elvek reális adagolása adja a demokráciát"*. Ebből a szempontból az államhatalom működési körének kiemelt fontosságú területe a közigazgatás, s fontos feladat az *„életközeli bürokrácia"* megteremtése, mivel az közvetlenül a társadalom mindennapjaiba, a társadalmi kis körök és az egyén működési szférájába hatol, s a közigazgatási tevékenységbe beépült szabadságelemek közvetlenül megerősíthetik a társadalomban érvényesülő szabadságtendenciákat, másrészt közvetítő láncszemet jelenthetnek az államhatalom más szférái felé; ebben rejlik Bibó számára az önkormányzati elv jelentősége.

Az államhatalom működési elveire vonatkozóan ebben az időben megjelent cikkeiben, AZ ÁLLAMHATALMAK ELVÁLASZTÁSA EGYKOR ÉS MOST című akadémiai székfoglalójában is kifejtette, hogy a népszuverenitás és a hatalmak elválasztása elvének egyidejű érvényesítését tekinti a szabadság államhatalmi szférában történő érvényesülése biztosítékának. Mindkét elvvel részletesen foglalkozik előadásaiban is.

A *népszuverenitás* elvét a politikai tekintély megegyezéses természetének tudatos megfogalmazásaként definiálja. Kifejti, hogy a népszuverenitás lényege nem a *„tiszta közösségi akarat"* vagy a *„nép akaratának"* kormányzása, hisz ilyen elvont közösségi akarat nem is létezik. A demokráciában is egyes osztályok kormányoznak, a politikai elit kormányoz, de ezen aktív kisebbség akarata a közvéleményre való tekintettel alakul ki, s ezért e kisebbség felelősséggel is tartozik. Éppen ezért itt is nagyon nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a szabadság és a közösségi ellenőrzés nem valósulhat meg kizárólag *„a közakarat fikcióit képviselő intézmények révén"*, tisztában kell lennünk a népképviseleti intézményrendszer erényei mellett annak korlátaival is: *„Abból a tényből, hogy egy államnak a nép által választott parlamentje van, még semmit nem tudunk leolvasni arra nézve, hogy az illető társadalom mennyire szabad. A társadalom szabadságát ui. az dönti el, hogy az egyes ember a társadalmi tekintélyképződésben milyen mértékben és milyen módszerekkel vesz részt. Egyetemes szabadság csak kis egységek szabadságán keresztül tud megvalósulni, és az ügyintézésnek kis egységekben való megvalósítása szükséges."*

A népképviseleti intézmények, még a népszuverenitás letéteményese, a választott parlament is önmagában csak a közakarat fikcióját testesíti meg, s mint Rousseau-ról szólva kifejti, a francia forradalom eseményei bebizonyították, hogy a hatalomkoncentráció e fikció nevében is rendkívül veszélyes a társadalomra. Ezért szükséges e hatalomkoncentráció megbontása *a hatalmak elválasztásának* elvével. Az a gondolat, hogy a hatalmi ágak egymásmellettisége esetén a hatalomkoncentráció klasszikus góca, a végrehajtó hatalom mellett, mellyel szemben a törvényhozó és igazságszolgáltató hatalmi ágat védeni kell, a törvényhozás is lehet kiindulópontja egy újfajta, az egyént korlátozó hatalomkoncentrációnak, felvetődik Bibó nyomtatásban megjelent cikkeiben is, de nem kap domináns szerepet. Ugyanez a helyzet előadásaiban is. Bár a törvényhozó hatalom szervezeti felépítése elveinek tárgyalásakor a második kamara intézményét fejtegetve Franciaország 1940-ig fennállott második kamarája korabeli indoklásaként megemlíti, hogy *„a népakarat egyedüli letéteményesének lenni káros lehet a túl-*

hatalom folytán", de ehhez saját helyeslő vagy bíráló megjegyzést nem fűz. Igaz ugyanakkor, hogy a francia közigazgatási bíráskodás elveiről szólva állást foglal amellett, hogy az az elv, miszerint a közigazgatás ügyeiben csak közigazgatási hatóság mondhat ítéletet, helytelen, mivel *„a bíráskodás nem egy olyan hatalomkoncentráció, amelytől más szerveket meg kelljen védeni"*. A klasszikus liberális elméletben kialakult technikákat az államhatalom szervezetére vonatkozóan megfelelő biztosítéknak tartja az egyén és a társadalom kis körei szabadságának érvényesülését illetően, bár jelzi, hogy a XIX. század második felének és a XX. század elejének tendenciája az államhatalom befolyási körének kitágítására bizonyos területeken új helyzetet teremtett. Létrejött az állam kulturális hatalma a tudomány, a nevelés, művelődés területén, s a gazdasági szférában is robbanásszerűen megnőtt a befolyása. Az az *„ősi hatalomkoncentráció"*, amelyet a hatalmak elválasztásának elve megszüntetett és részekre bontott, nem tartalmazta az államnak ilyen típusú gazdasági és kulturális hatalmát. Így az elválasztás klasszikus formája nem is adhat hatékony biztosítékokat az állami hatalom koncentrációja ellen ezeken a területeken, azok függetlenítése a hatalomkoncentrációtól a jelen feladata. Arra Bibó az előadásaiban nem tér ki, hogy milyen új típusú intézményeken keresztül tartja elképzelhetőnek ezt, de kijelentése jelzi, hogy érzékeli: a társadalom és állam általa kívánatosnak tartott intenzív, folyamatos és kölcsönös egymásra hatásában e század első évtizedei bizonyos területeken az állami befolyás egyoldalú megerősödését hozták magukkal.

Bibó István előadásjegyzetei társadalomfilozófiájának s benne államelméletének időben első módszeresen kifejtett változatát nyújtják. Bennük elméletének állandó, később sem változó alaptételei mellett találhatunk még csak csírájában meglevő, kidolgozatlan elemeket, a későbbieknél jobban vagy kevésbé hangsúlyozott tényezőket és gondolatokat. E szövegek helyét és értékét az életmű egészén belül kétféle aspektusból közelíthetjük meg: egyrészt retrospektív módon összevethetjük AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉRTELMÉRŐL kifejtett gondolatokkal, illetve azoknak az 1950-es és 1960-as években kéziratban fennmaradt előmunkálataival; másrészt tekinthetjük e szövegeket az 1940-es években írt nagy Bibó-esszék elméleti alaprétegének, s felhasználhatjuk őket elemzéseinkben. Ezen feladatok egyikére sem vállalkoztam ebben az írásban.

Nagy Endre

AZ ÚRI KÖZÉPOSZTÁLYTÓL A POLGÁRI RADIKALIZMUSIG

Horváth Barna levele Jászi Oszkárhoz

Az itt közölt levél írója, Horváth Barna, olyan nagy emberek visszfényében sejlik fel előttünk, mint Jászi Oszkár és Bibó István: a figyelem a nyolcvanas évek kezdetén terelődött rá, azzal összefüggésben, hogy Bibó a második, majd az első nyilvánosságban megjelent. Horváth ugyanis tanára volt Bibónak a szegedi egyetemen, mintegy ő fedezte fel, s Bibó első jelentősebb munkája, a KÉNYSZER, JOG, SZABADSÁG teljes egészében az ő elméletének keretében fogalmazódott meg, olyan általa kidolgozott fogalmak felhasználásával, mint *szinopszis*, *formális* és *materiális objektivizáció*. A hetvenes évek második felében a vele készült interjúban Bibó ezt a hatást és ezzel kapcsolatos nagyrabecsülését kis méltató esszének is beillő elmélkedésben igazolta vissza:

„Horváth Barna nyugat-európai típusú tudós volt, Bécsben és Angliában járt előzőleg, mielőtt professzor lett volna, Bécsben Kelsent hallgatta, aki egy hallatlan szép, egy kissé formalista, normatív logikai épületnek volt a felépítője; Angliában ellenben Harold Laski tanítványa lett, aki a munkáspárt balszárnyának volt az ideológusa. Horváth Barnának volt egy finoman prezentált, semmiképpen sem harcos, liberális anarchista álláspontja, és ebben a liberális angol szocialistákhoz állott közel. Ugyanakkor a tudományt szenvedélyesen komolyan vevő, igazi jóféle európai értelmiségi jelenség volt.

...Jogszociológiai álláspontot képviselt a Kelsenék erősen normatív jogelméletével szemben, és azonkívül nagyon érdekes és tanulságos gondolatmenetei voltak, például a természetjog konzerváló és forradalmasító szerepéről. A természetjog, a klasszikus jogelméletek központi fogalma általában mint konzerváló, a fennálló hatalmat – egyházi és világi hatalmakat – igazoló nagy rendszer jelent meg a történelem folyamán, és az oktatásban Horváth Barna a görög szofistáktól kezdve pontosan rámutatott a természetjog másik egyenrangú szerepére, a forradalmasító szerepre. Egyszóval Erdei Ferenc nagyon szerette, nagyon szívesen hallgatta Horváth Barnát. Én később Horváth Barnának lettem a tanítványa, ő küldött ösztöndíjra, őneki lettem a magántanára is, egyszóval nekünk szorosabb volt a kapcsolatunk." (Huszár Tibor: BIBÓ ISTVÁN. BESZÉLGETÉSEK, POLITIKAI-ÉLETRAJZI DOKUMENTUMOK. Magyar Krónika, 1989. 24.)

Ki is hát ez a *„jóféle európai jelenség"*, s miként jutott oda, hogy Jászival levelet váltson?

Horváth Barna 1896-ban született Budapesten, olyan családból, amely ahhoz a sokat emlegetett úri középosztályhoz, keresztény középosztályhoz tartozott, amelyből Bibó is jött. Mint 1944–45-ben angol (!) nyelven írott önéletrajzából kitűnik, a kisnemesi eredetű család kiterjedt rokonsága (Horváth Barnának hét nagybátyja és öt nagynénje volt) foglalkozás, rang, vagyoni helyzet tekintetében ennek a középosztálynak úgyszólván legtarkább egyvelegét vonultatta fel a gazdag püspöktől a miniszteriális hivatalnokon keresztül a nagygazdáig, de található benne zeneszerző, költő és politikus is. Az ilyen dzsentroid környezet predesztinál a *„hatalom védte bensőségbe"* való beilleszkedésre, mégis mindig voltak „disszidensei" ennek az osztálynak, akik a mérsékeltebb vagy radikálisabb polgári körökhöz csatlakoztak.

Hogy miként ment végbe az érzelmi és intellektuális fejlődés, melynek nyomán Horváth Barna 1950-ben az alább közölt levelében úgy érzi, hogy segítségért Jászi Oszkárhoz kell fordulnia, akivel csupán egyszer találkozott, 1947 végén, mikor Jászi hazalátogatott, nos, e fejlődési folyamatot majd egy Horváth Barna-monográfiának kell felfejtenie. E helyütt csak néhány jelentősebbnek látszó momentumra utalunk már említett önéletrajza alapján (Horváth Barna: FORRADALOM ÉS ALKOTMÁNY. ELTE Szociológiai Intézete, Budapest, 1993). Atyai nagyapja az 1848-as szabadságharcban alig tizennyolc évesen tüzér hadnagyságig viszi, majd amikor a bukás után besorozzák a császári hadseregbe, Lombardiába kerül, ahol egy császárellenes összeesküvésben vesz részt, amiért várfogságra ítélik. A kiegyezés után Nagykőrösön polgármesterré akarták választani, amit azzal utasított vissza, hogy: „amíg Habsburg uralkodónk van, semmiféle közszolgálatot nem vállalok". (Lásd erről az epizódról a Horváth Barna egyik unokatestvérével készített interjút. *Szabad Föld,* 1993. március 9.) A családban azt mesélték, hogy az anyai ág homályos rokoni kapcsolatban állt a jakobinus perben kivégzett Hajnóczy Józseffel. Vajon ez Horváth Barna számára valamiféle anticipációja volt kedves költője, Ady Endre *„eb ura fakó"*-protestálásának? Naplóbeli reflexiói szerint is fontos motivációs tényező volt az a tapasztalata, hogy a kiterjedt rokonságban az elismerést nem az érdemhez, hanem a ranghoz és vagyonhoz igazították. Voltak rokonok, akiket Horváth Barna jelentéktelenek nek látott, de vele ők azt éreztették, hogy apja alacsonyabb tisztviselői osztályhoz tartozik. Az ilyen élmények, mint írja, nyilvánvalóvá tették számára *„a dolgok megállapodott rendjének üresség ét és korhadtságát".* Másutt idegenkedve nyilatkozik a dzsentri stílusú mulatozásokról: *„A nagy magyar mulatozások katasztrofálisnak bizonyultak, mert oda vezettek, hogy az egész népből kiszívták az elnyomással szemben álló életerőt."* De talán legfontosabb ifjúkori élménye, mely *„a dolgok megállapodott rendje üresség ének és korhadtságának"* felismeréséhez és a változtatás igényéhez elvezette, első szerelme, egy *„gesztenyebarna zsidó szépség"* volt, akit nem vehetett feleségül, s aki később egy népbiztos felesége lett. Horváth Barna így írja le e szerelem előli megfutamodását és ennek hatását pályájára: *„Emlékezetemben ő a forradalmat testesíti meg, és döntő hatást gyakorolt nézeteimre. Vele szembeni tévedéseimet könyveimben és tanaimban akartam jóvátenni. Harcoltam a pacifizmusért. Egy pillanatig sem inogtam meg az imperializmus elleni harcomban. Mint anarchistát és kozmopolitát ócsároltak. Tettem valamit a »Machtslehre« megtöréséért. Rettenetes nyomás alatt hirdettem a demokráciát és szocializmust és a harcot az antiszemitizmus ellen. A legvadabb harcok közepette első szerelmem eleven emléke, valamint tudatalatti befolyása volt az én legerősebb védőbástyám elméleti nézeteim frontvonalán, és kitartott akkor is, amikor minden barátom elhagyott, és az ég a fejem fölött összeomlani látszott."* A lehetséges motivációs tényezők sorában végezetül említsük meg egyik nagybátyját, aki modernista zeneszerző és zongorista volt, akit a fiatal Horváth Barna zseninek tartott, s aki radikális politikai nézeteket vallott, Jászi Oszkár követője volt.

Vélhetőleg ilyen élmények vezették Horváth Barnát a progresszió táborába. A gazdag belső fejlődéssel szemben (amelyről 1929-től 1973-ig bekövetkezett haláláig két év kivételével naponta vezetett, negyvenhat füzetnyi naplója tanúskodik) külső eseményekben szegény életút áll. A háború miatt – amelyben, mint nagyapja, tüzér főhadnagyként vett részt – csak 1920-ban szerezte meg jogi diplomáját. Először különböző hivatalokban dolgozott jogászként, de már ekkor foglalkozott jogelméleti kérdésekkel: ennek elismeréseként lett egyetemi tanár, 1929-től Szegeden, majd Budapesten. 1935-ben jelent meg főműve, a RECHTSSOZIOLOGIE, amelyet 1971-ben újra kiadtak (első magyar nyelvű kiadása folyamatban). Munkássága az általános szociológiaelmé-

let, a jog- és morálfilozófia területére is kiterjedt, s az ő nevéhez fűződik az első hazai közvélemény-kutatás. A GÉNIUSZ PERE című művében Szókratész és Szent Johanna esetének elemzésével a jog kultúraelméleti megközelítésére tett úttörő kísérletet. 1945-ben a Polgári Demokrata Párt egyik vezetője, ugyanebben az évben beválasztják az Akadémiába (amelyből az újjászervezés után kihagyták, s tagságát csak 1991-ben, a rehabilitálások során állították vissza). Az alábbi levélben is vázolt okok miatt 1949-ben elhagyja az országot, először Ausztriába, majd az Egyesült Államokba távozik, ahol a New York-i New School for Social Research tanára lesz, 1957-től pedig az Amerika Hangja magyar osztályán dolgozik nyugdíjba vonulásáig. Idehaza időközben az ún. szocialista jogelmélet persona non gratának nyilvánítja.

Horváth Barna pályája úri középosztálybeli indulásához képest atipikusnak mondható. Mégis megtestesít egy másik századunkbeli értelmiségi típust, azt, amelyik túllép a rendi társadalomszerkezet és ennek megfelelő politikai rendszer értékvilágán, s a mérsékeltebb vagy radikálisabb polgársághoz, sőt eszmeileg a polgári radikálisokhoz csatlakozik. Minden egyéb különbségük ellenére olyanokra gondolunk, mint természetesen Bibó, de olyanokra is, mint Babits, Kosztolányi, Szekfű Gyula vagy – a ma élők közül – Keresztury Dezső. S ha ők a kisnemesi ősökkel rendelkező családok leszármazóiként az úri középosztályból jöttek, akkor talán megkockáztatható az az állítás, hogy volt ennek az osztálynak egy rétege – amelyet másutt „nemzeti urbánus rétegnek" neveztem (l. *Magyar Hírlap*, 1992. november 14.) – s amelyet Rónay György egyik irodalmi esszéjében úgy ír le a múltra is visszatekintően, hogy *„e hegyek lankáin, eldugott udvarházakban ilyesmi is volt: honfierény és emberség, s legalább őrzése egy jobb, igényesebb, európaibb magyarság hagyományainak"*.

*

Az alább következő levél a Horváth Barna-hagyatékban, az MTA Kézirattárában található. Jászinak a levélre adott válaszát lásd Jászi Oszkár VÁLOGATOTT LEVELEI. (Szerk. Litván György és Varga F. János, Magvető, 1991. 525–527. o.) Horváth Barna egy tanulmányát s műveinek válogatott bibliográfiáját lásd *Medvetánc*, 1985/2–3.

HORVÁTH BARNA LEVELE JÁSZI OSZKÁRHOZ

Salzburg, 1950. augusztus 27.

Kedves Oszkár,
nem vagyok benne biztos, hogy emlékszel-e rám. Amikor utoljára Pesten jártál, akkor a Teleki Intézetben[1] találkoztunk Bibó, Eckhart[2] és Csécsy[3] társaságában. Azután a Podmaniczky utcában hallottam érdekes és szinte megrázó beszámolódat.[4] Azt gondoltam tehát, hogy egyrészt talán érdekelni fog, amit egyes közös barátainkról elmondhatok, másrészt pedig nekem most különösen hiányoznak a testvéri kapcsolatok,[5] amelyek felvételénél elsősorban is rád gondoltam.

Novemberben jöttem ki feleségemmel[6] ide, rendkívül fárasztó, egy éjszaka és három nap tartó gyalogtúra után, de szerencsére minden incidens nélkül. Fiam[7] már egy évvel előttünk kijött, és '49 májusa óta az USA-ban van, ahol mint biochemikus Szent-Györgyi mellett működött Woods-Hole-ban, majd az ő megbízásából Jungeblut[8] mellett a Columbia Egyetemen. Engem ez év márciusban meghívott a New

School for Social Research New Yorkban Professor of Law minőségben. Azóta folyik itt vízumügyem, amely szeptember végéig állítólag el fog dőlni.[9]

Nekem '49 szeptemberéig aránylag védett volt a helyzetem. A szegedi egyetem tanára voltam, de beosztva az Akadémiához, ahol nyugodtan hagytak dolgozni. Ez azért történt, mert '45-ben a Polgári Demokrata Párt Budapest képviselőjeként beküldött az ideiglenes Nemzetgyűlésbe,[10] és Teleki Géza,[11] akivel a szegedi jogi kar újrafelállítása ügyében szorosan összeműködtem, ezt a beosztást adta, hogy kéznél legyek Pesten. Később Szent-Györgyi javaslatára Keresztury[12] a Felsőoktatási Tanács elnökévé nevezett ki, és ez az igen érdekes funkció, amelyet a tanács feloszlatásáig, 1948-ig láttam el, szintén Pesthez kötött. Ami benne szép és tanulságos volt, az abban állott, hogy minden katedrabetöltésnél mi adtunk véleményt a miniszternek. Ez úgy történt, hogy bizottságba hívtuk össze a kérdéses tanszék tárgykörének legkiválóbb művelőit – akadémikusokat, a többi egyetem ordináriusait és esetleg egyebeket is –, akik sorban elmondták nézetüket, amit kötetlen eszmecsere követett, és ebből rendesen egyhangúlag született meg a Tanács véleménye, amelyet viszont a kormány hol követett, hol nem. Tanúskodhatom amellett, hogy ez szép, hasznos és a tudomány autonómiájának teljesen megfelelő eljárás volt, amely a jövőben is követésre lenne érdemes. Számomra viszont azért volt tanulságos, mert úgyszólván az összes tudományszakok személyi garnitúrájával és belső viszonyaival páratlanul behatóan megismerkedhettem. Szinte folyton bámultam, hogy mennyi az igazán kiváló konkurens jelölt olyan nehéz szaktárgyakban is, mint matematika, geológia, filozófia, ókortudomány, statisztika vagy római jog. Amikor aztán a „fordulat" bekövetkezett, s a kormányt az ilyen finom eljárásmód többé nyilván nem érdekelte, akkor szép csendben feloszlottunk. Ebben a valóban mintaszerű véleményező eljárásban a magyar tudományos élet legjobbjai és legkiválóbbjai részt vettek, és én, akinek ez az elnökösködés talán életem legkedvesebb élménye volt, állíthatom, hogy az eljárás mindvégig teljesen alkotmányos volt, és nem volt eset, amely miatt bárki is szemrehányást tehetne magának, habár természetesen egyetlen bizottsági tag sem tévedhetetlen.

1949 nyarán már látszott, hogy az Akadémiát is „gleichschaltoltatni" fogják, s helyzetem ott tarthatatlanná fog válni. Értésemre adták, hogy tanszéket kell ellátnom, de saját tárgyamat, a jogbölcseletet nem bízhatják rám, mert az marxistáknak fenntartott „ideológiai" tárgy. Ezért megbíztak a nemzetközi jog ellátásával a pesti egyetemen. Ezt szeptembertől november közepéig el is láttam. A tanévnyitó már teljesen „gleichschaltolt" szovjetegyetem képét mutatta. Előadásaimra viszont özönlött a hallgatóság, több száz hallgató volt rendesen a teremben. Gondosan készültem, és az előadások teljesen szakszerű, a legkiválóbb szakírók – Oppenheim-Lauterpracht, Ross, Guggenheim, Verdross[13] – figyelembevételével készült szövege jegyzet céljára ki is van szedve, és azt sikerült kijuttatnom Amerikába is. A vészes az volt, hogy a hallgatóság túlságosan ünnepelt, különösen olyankor, amikor a teljesen objektív előadást a Szovjetre nézve nem éppen hízelgőnek gondolták (megszálló hatalom jogai és kötelességei, hadifoglyok jogi helyzete stb.). A nemzetközi jogot negyedévesek hallgatták, és azok között a középosztálybeliek arányszáma jóval magasabb volt, mint az alsóbb évfolyamokon. Amitől féltem, bekövetkezett. A kommunista diákok gyűlésen tiltakoztak előadásaim ellen, s a dékán[14] figyelmeztetett. A kommunisták azt mondták, hogy a karon háromféle tanár van. Vannak először is a valódi marxisták, vannak azután polgári tanárok, akik legalább megértést és alkalmazkodást mutatnak, és végül van két tanár, aki még engedményeket sem tesz, és úgy ad elő, mintha marxizmus–leninizmus nem is lenne

a világon. Ez a két tanár szerintük Eckhart és én. A dékán figyelmeztetése kétségtelenné tette, hogy a tanítás szabadsága számomra végleg megszűnt, s ezért felhasználtam a kínálkozó alkalmat, és elhagytam az országot. Mivel '29-ben neveztek ki Szegedre, éppen húsz évig tartott otthoni professzori működésem. Nem tudom, vajon Eckhart helyén van-e még, burkolt formában olyasmit írtak, amiből arra következtetek, hogy nem. Most az új tanév kezdete előtt dől el, hogy mik lesznek a további változások.

Bibó István legkedvesebb tanítványaim egyike volt. Én habilitáltam, majd a szegedi tanszékre való kinevezésénél is véleményezéssel közreműködtem.[15] Melegszívű, jó ember és igaz ember, akinél az, hogy magát a szegényparasztság ügyével azonosította, bámulatos, a végső konzekvenciákkal is számoló elhatározás volt. Politizálását nem szívesen láttam, attól anyja is igen féltette. Viszont finom helyzetelemzései mély benyomást keltettek, és a kommunistákból azonnal a leghevesebb ellenzést váltották ki. Első tanulmányát elkobozták, majd egy gyűlésen Lukács Györgyöt és Révai Józsefet vonultatták fel ellene.[16] Bibó ezután a Kelet-európai Intézet alelnöke lett, és ebben a minőségben fogadott téged. De ott sem maradhatott, és „ideológiai" tanszékét sem foglalhatta el.[17] Kúriai bírónak akart visszamenni, és ezt meg is ígérték neki, de közben ezen a vonalon is nehézségek támadtak. Az ügy sokáig húzódott, és még nem volt elintézve, bár biztató jelek mutatkoztak, amikor eljöttem.[18]

Csécsyt jobban ismered, mint én. Együtt vettek fel a testvéri láncba vele '46 tavaszán. Kitűnő előadói és gondolkodói képességeiről volt alkalmam a munkákon meggyőződni. Őt is tiszta embernek tartom, csakúgy, mint Bibót, és közös vonásuk, hogy a polgárság felett egyaránt pálcát törtek, anélkül hogy a marxizmussal azonosították volna magukat. Imre közelebbi kapcsolatba került egy másik kiváló tanítványommal, akit te is ismersz, Szabó Józseffel, aki Szegeden a közjog tanára.[19] Örülök annak, hogy úgy látom, becsülik egymást. Szabó teljesen intranzigens, hajthatatlan ellenfele a rezsimnek, tüzes, lánglelkű ember, és olyan szókimondó, hogy állandóan rettegtünk érte. Ugyanakkor hallatlanul tehetséges és munkabíró, valósággal ontotta könyveit. Velem szemben ő volt a leghívebb tanítvány, hetenként felkeresett, és együtt szőttük a menekülési terveket. Családja miatt nem tudta megvalósítani a kijövetelt. Bibó és Csécsy messzebb mentek politikailag, mint józan megítélés szerint talán helyes lett volna, de Szabó nem tántorodott meg. Viszont mindhárom teljesen tiszta ember, és ismerve tehetségeiket, elkallódásukat a legsúlyosabb veszteségnek tartanám. Mindent meg kellene tenni megmentésükre, ha majd alkalom nyílik rá. Egyáltalán, ha lesz még magyar önállóság, a legfontosabb kérdések egyikének tartom a helyes differenciálást, megkülönböztetést az emberek viselt dolgainak megítélésénél. Ezen nemcsak a durva megtorlási és bosszúvágy megfékezését értem, hanem azt a kétségbevonhatatlan kiértékelést is, hogy még a jövő számára teljesen elveszett, a rendszerrel magukat teljesen azonosító és megbocsáthatatlan lépéseket is elkövetett embereknél is – túlkompenzációképpen-e, nem tudom – nemegyszer váratlan, meglepő segítségre talál az, akit a rendszer elejtett vagy üldöz. Ez a rejtett ellenállásnak egyik alakja, amiről nagyon sokat lehetne beszélni. A mi barátaink nem követtek el semmit, legfeljebb jóhiszemű áldozatai voltak egy optikai csalódásnak, nagy emberi értékeik és képességeik megmentése tehát elsőrendű érdeke lenne az esetleg még eljövendő új magyar közéletnek.

Amikor Bibóval utoljára beszéltem, célzást tettem rá, hogy ha legálisan nem engednek – a Wiener Juristenverein[20] meghívott –, akkor illegálisan is megpróbálok kijutni.

Ő elmondta, hogy teljesen kiábrándult, mert az oroszok már nagyobb mértékben elvesztették realitásérzéküket, mint annak idején Hitler. Kis gyermekei miatt ő nem menekülhet, itt kell átvészelnie az időt, míg az országot felszabadítják, akkor pedig csak azt remélheti, hogy a még eltűrhető baloldalhoz fogják számítani. Számomra rendkívül fájdalmas, hogy ezek a kitűnő és nagy képességű emberek, akik idekünn dolgozhatnának, most teljes tétlenségre kárhoztatva és beláthatatlan veszélyeknek kitéve vesztegetik el legjobb éveiket!

Persze idekünn is nehéz megállnia a talpán a szegény menekültnek. Szűken vagyok én is, amíg új egzisztenciát alapíthatok. Pénzemet[21] amennyit sikerült kihoznom, november óta feléltem, és keresetre szert tennem nem könnyű. Ha szeptemberben megkapnám a vízumot, akkor még hajszál híján elkerülöm a nyomort, mert repülőjegyünk már be van fizetve. Ezért remélem, hogy nem kell kéregetővé válnom. Ha azonban tudnál közvetíteni valamiféle segítséget a hatalmas és gazdag amerikai testvéri lánc részéről, őszintén meg kell mondanom, hogy arra most lenne a legnagyobb szükségem, különösen, ha reményeim nem válnak valóra. Ettől függetlenül is azonban szeretném, ha valamelyik páholy tudna rólam, mint a pesti Korvin-páholy mestertagjáról, aki most minden testvéri segítség nélkül bolyong a nagyvilágban, és érezném azt, hogy törődnek velem, gondomat viselik és utamat egyengetik, vagyis hogy a világot átölelő testvéri lánc élő valóság.

Nekem a kőművesség kedves, meleg élmény volt, amely most igen hiányzik. Sok igazi értéket láttam ott, és idősebb korban is meleg barátság tudott kifejlődni. Legfelemelőbb élményem pedig az volt, hogy ennek a kitűnő pesti polgárságnak, amelynek bizalmát a régi és az új üldözések alatt egyaránt sikerült kiérdemelnem, épp a haladó s kőműves eszmékért élő része mennyire intakt és immúnis az ideológiai fertőzéssel szemben! Az egészséges gócok száma nagyobb és ellenállása erősebb, mint általában képzelik!

Remélve, hogy előbb-utóbb láthatlak, és akkor még sokat fogok tőled tanulhatni, őszinte tisztelettel és testvéri szeretettel köszönt

Horváth Barna

Jegyzetek

1. A Teleki Pál (később: Kelet-európai) Tudományos Intézet Társadalomtudományi Intézete.

2. Valószínűleg Eckhart Ferenc (1885–1957) jog- és gazdaságtörténész, egyetemi tanár, akadémikus, 1943–45 között a *Századok* szerkesztője, 1946–49 között a Magyar Történelmi Társulat elnöke, 1929–57 között a jogi kar jogtörténeti tanszékének vezetője.

3. Csécsy Imre (1893–1961) újságíró, polgári radikális politikus. A Galilei-kör tagja, 1918-ban Jászi Oszkár titkára, 1934–39 között a *Századunk* szerkesztője, 1945–58 között a Magyar Radikális Párt elnöke, 1947–49 között a *Huszadik Század* szerkesztője.

4. Jászi Oszkár 1947 végén rövid időre hazalátogatott Amerikából, október 29-én előadást tartott a szabadkőművesek Podmaniczky utcai székházában.

5. Horváth Barna 1946 tavaszán lett a budapesti Korvin-páholy tagja.

6. Horváth Barnáné szül. Sándy Nathália (1902–1981).

7. Horváth Béni (szül. 1924-ben).

8. Klaus W. Jungeblut német származású amerikai biokémikus, egyetemi tanár.

9. Horváth Barna hamarosan megkapta az amerikai beutazóvízumot, és 1950. október 10-én megérkezett New Yorkba.

10. L. Izsák Lajos: POLGÁRI ELLENZÉKI PÁR-

TOK MAGYARORSZÁGON, 1944–1949. Kossuth, 1983. 21., 30. o.

11. Gróf Teleki Géza (1911–1983) Teleki Pál fia, geológus. Az 1944-ben Moszkvába küldött fegyverszüneti küldöttség tagja. A Polgári Demokrata Párt elnöke, 1944–45-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter.

12. Keresztury Dezső (szül. 1904-ben) író, irodalomtörténész, Arany János-kutató, akadémikus, az Eötvös Collegium igazgatója, 1945–47 között vallás- és közoktatásügyi miniszter.

13. Jogászok, a mai napig használatos, alapvető munkák szerzői.

14. Mártonffy Károly (1890–1970) a közigazgatási jog professzora, 1949–52 között a budapesti jogi kar dékánja.

15. Horváth Barna előterjesztését lásd Horváth Barna: AJÁNLÁS BIBÓ ISTVÁN EGYETEMI TANÁRI KINEVEZÉSÉHEZ. In: BIBÓ EMLÉKKÖNYV. Századvég, Budapest – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. 1991. II. 425–433. o.

16. L. A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA. *Valóság*, 1945/2–4. 5–43. o. A vita: *Valóság*, 1946/1–2. 97–99., 102–103. o. Bibó később értékelte a vitát: lásd Huszár Tibor: BIBÓ ISTVÁN. BESZÉLGETÉSEK, POLITIKAI-ÉLETRAJZI DOKUMENTUMOK. Magyar Krónika, 1989. 98. o. A cikk körüli bonyodalmak leírását először Szabó Zoltán tette közzé. L. Szabó Zoltán: BIBÓ ISTVÁNRÓL. In: BIBÓ ISTVÁN ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI 1. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981. 15–17. o.

17. Bibónak a politikatudományi tanszék helyett az *„ideológiamentes"* munkajogi, illetve a megüresedett nemzetközi jogi tanszéket ajánlották fel, de egyiket sem foglalta el. L. erről: Huszár Tibor: i. m. 112. o.

18. Bibó végül is nem kapta meg a bírói állást; a későbbi koncepciós perek tapasztalatainak fényében utóbb ennek igen örült. L. Huszár Tibor: i. m. 113. o.

19. Szabó József (1909–1992) később megkísérelt átjutni a határon, de feleségével együtt elfogták, feleségét két-, őt háromévi szabadságvesztésre ítélték; 1954-ben szabadult. Jászi Szabó Józsefet nagyra becsülte, anyagi támogatást is próbált szerezni számára, mint Horváth Barnához intézett több levele tanúsítja (lásd Jászi Oszkár: VÁLOGATOTT LEVELEI. 525–526., 552–553., 562. o.). Szabó József 1956-ban, a forradalom alatt újra átvette a közjogi tanszéket, innen kényszernyugdíjazták 1957-ben. Igen szerény anyagi körülmények között élt Szegeden; a rendszerváltás idején megjelent néhány írása. Életéről és pályájáról megrázó önéletrajzot írt, ami megérdemelné a publikálást.

20. Bécsi Jogászszövetség. A meghívásban bizonyára nagy szerepe volt a már fentebb említett Alfred Verdross (1890–1980) neves bécsi jogászprofesszornak, akit Horváth Barna személyesen jól ismert. (L. Horváth Barna: FORRADALOM ÉS ALKOTMÁNY. ELTE Szociológiai Intézet, 1993. 70., 75., 86., 90. o.)

21. Horváth Barna apósa, Sándy Gyula külföldön végzett munkáiért kapott pénzét svájci bankszámlán helyezte el, s ez segítette ki mind Horváth Barnát, mind fiát emigrációjuk kezdetén.

Engel Pál

VÁZLAT SZŰCS JENŐRŐL

Szűcs Jenő olyan történész volt, aki akár az Árpádokról írt, akár Dózsáról, a máról gondolkodott. Ez a „politikusi" alkat a XX. század nagy magyar történetírói közül leginkább Szekfű Gyulával rokonítja – azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy világnézetének oly hajlékony alakítására, aminőt Szekfűnél tapasztalunk a HÁROM NEM-

ZEDÉK-től a FORRADALOM UTÁN-ig, Szűcs soha nem volt és nem is lett volna képes. Nem az intellektusa, inkább a jelleme volt ehhez túl merev.

*

1928-ban született Debrecenben. Középiskoláit az angolszász kultúrájú sárospataki kollégiumban végezte, egyetemi tanulmányait pedig előbb szülővárosában, majd Budapesten, ahol feloszlatásáig (1950) a nagy hírű Eötvös Kollégiumnak volt a növendéke. Körülményei – vidéki értelmiségi környezet, alföldi paraszti-kézműves kálvinista ősök – talán arra predesztinálták volna, hogy az ifjúkorában oly népszerű romantikus népiességhez, a „harmadik utas" eszmékhez közeledjék. Intellektusa azonban másfelé terelte. Az irracionalitás iránti hajlam merőben idegen volt tőle, valószínűleg alkatilag volt képtelen a világot másként látni, mint az értelem szűrőjén keresztül. Értelme pedig kezdettől azt súgta neki, hogy Magyarország egyetlen igazi problémája társadalmának torz, elmaradott szerkezete. A politikus feladata, hogy ezt orvosolja, a történészé pedig, hogy az okait felderítse.

Fiatal éveiben ennek megfelelően baloldali érzelmű volt, sőt egy darabig a marxista eszmék is hatottak rá. Tizenhét évesen, amikor a kommunista pártba lépett, alighanem könnyű volt azt gondolnia, mint a nála érettebbeknek is, hogy a magyar társadalom temérdek baján legkönnyebben a sebész kése, a radikális reform segíthet. Később persze, a diktatúra kiépítése idején már minden másképp festett, ő pedig eleve alkalmatlan volt arra, hogy hithű párttag maradjon. Eltekintve attól, hogy a politikában a várva várt modernizáció helyett terror és az ostobák uralma következett, a marxizmus–leninizmusnak nevezett pártdoktrínát sem úgy alkották meg, hogy egy önálló ítéletalkotásra – „burzsoá objektivizmusra" – hajlamos fiatalember vonzónak találja. Szűcs már egyetemistaként vitatkozott, érvelt, kritizált – s eközben rohamosan kiábrándult. *„Aki húszévesen nem kommunista, annak nincs szíve; aki harmincévesen még az, annak nincs esze"* – mondta erről később egy bölcs francia, talán Maurois. Ami Szűcsöt illeti, szíve is, esze is a régi maradt, baloldali szimpátiáit sem tagadta meg, de ezekből a későbbiekben már nem jutott semmi a pártnak, és kevés a marxizmusnak.

Történészként Szekfűhöz hasonlóan őt is elsősorban a magyar társadalom fejlődésproblémái foglalkoztatták. Őt azonban kezdettől fogva a középkor érdekelte, tehát a válaszokat is annak történetében kereste. A torzult társadalomszerkezet fő okát, mint annyian mások, a túl késői és felemás polgárosodásban látta, és ennek okait kutatta már első, fiatalkori művében (VÁROSOK ÉS KÉZMŰVESSÉG A XV. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON, 1955), ahol hatalmas forrásanyagon mutatta be, hogyan és miért torpant meg a magyarországi városfejlődés – és ezzel a polgári kibontakozás folyamata – a középkor végére. Noha egyes részmegállapításait a kutatás azóta módosította, a könyv máig alapmunkának számít, és ami még nagyobb szó, ma is bízvást kiadható lenne. Ellentétben az akkori szakkönyvek zömével, mindvégig tárgyszerű érvelésen alapul, nem a doktriner korszellem, hanem a szerzőre jellemző független, a sémákat fölényesen félresöprő gondolkodás hatja át.

Szűcs ezt a művét jórészt még diákéveiben írta, és mindössze huszonhét éves volt, amikor megjelent. Egyszeriben tekintélyes történésszé lépett elő, és munkáját beiktatták az egyetemek kötelező olvasmányai közé. Ehhez képest feltűnő, noha a kor ismeretében nem meglepő, hogy csak alkalmazottként kapott állást az Országos Levéltárban, ahol kutatásra természetesen a kívántnál jóval kevesebb ideje jutott. Ekkoriban leginkább XVI–XVIII. századi iratok lajstromozásával, leltáruk összeállításával kellett foglalkoznia, de ezt is a rá jellemző precíz alapossággal végezte. Csak nyolc évvel

később, 1960-ban hívta meg Molnár Erik a MTA Történettudományi Intézetébe, ezóta ott dolgozott, immár zavartalanul, mint tudományos kutató, majd 1976-tól mint az akkor létrehozott középkori osztály vezetője, 1988-ban történt, fájdalmasan korai haláláig. Oktatni, noha előadónak is kiváló volt, csak utolsó éveiben nyílt alkalma: meghívott professzorként nem egészen három szemesztert tarthatott még a budapesti egyetemen. Előadásain zsúfolásig megtelt a terem, de arra, hogy a szó valódi értelmében tanítványokat neveljen, ez az idő már kevés volt.

A szakmán kívül, szélesebb körben ismertté az 1960-as években vált, amikor beleszólt az emlékezetes „nacionalizmus"-vitába, amely Molnár Erik egy írása nyomán éveken át fel-fellángolt a sajtóban „nemzeti érzelműek" és „kozmopoliták" között. Magyarságtudat és hazafiság mibenléte lett volna a fő téma, ebbe azonban óhatatlanul belevegyült a magyar történelem megannyi alapkérdése. Fontos tudni, hogy a vita nem az aktuálpolitika dimenziójában folyt: hivatalosan egyik álláspont sem minősült „ellenzékinek", mert mindkét nézet képviselve volt mind a párt soraiban, mind azon kívül. A tollharcot sok indulattal, de meglepően kevés szakértelemmel vívták, és valószínű, hogy Szűcs érdeklődését éppen ez a körülmény ébresztette fel. Mindenesetre itthon ő volt az első, aki a nemzetfogalom történetiségét észrevette, és kialakulását, előzményeit tárgyszerűen, érzelmektől és prekoncepcióktól mentesen, a szakma bevált módszereivel elemezte. Ezzel kapcsolatos írásai, amelyek a vitára is mintegy pontot tettek, később összegyűjtve is napvilágot láttak (NEMZET ÉS TÖRTÉNELEM, 1974), és hogy a kötetnek jelentős mértékben kellett hatnia a kor értelmiségének tudatára, sejthető abból, hogy két elfogyott kiadást ért meg. Jobban lemérhető az a hatása, amelyet a magyar történeti kutatásokra gyakorolt azáltal, hogy – ez utólag egyre világosabban látszik – megtörte a marxi–lenini doktrína egyeduralmát, legalábbis a medievisztikában, és az ablakot szélesre tárta nyugat felé, amelyen át végre betódulhatott a friss levegő.

A marxizmusnak, ez ma már nyugodtan elismerhető, volt valaha pozitív, megtermékenyítő hatása is, hiszen olyan területek – elsősorban az agrár- és gazdaságtörténet – felé irányította a figyelmet, amelyek iránt addig, legalábbis itthon, nem volt elég érdeklődés. Ezzel az előnyével együtt járt azonban az a sokkal nagyobb hátránya, hogy a történeti gondolkodást bezárta egy reménytelenül idejétmúlt filozófiai rendszer kereteibe, és ezzel valósággal megbénította. Nem azzal okozta a legtöbb kárt, mint talán gondolni lehetne, hogy a maga idétlen szakzsargonját erőltette; még csak nem is azzal, hogy ez a zsargon ideológiai töltésű volt, és egyoldalú történetszemléletet sugallt. A marxista filozófia mindenestül, a közgondolkodás egészére hatott kártékonyan. Ami a történeti tudatot illeti, ezen a téren ismeretelmélete – vagy inkább annak hiánya – volt a leginkább ártalmas: fiatal kutatók és tanárok nemzedékeibe sulykolta bele, sikerrel, azt az elavult, XIX. századi szemléletet, hogy a világ jelenségei örök érvényű kategóriákba rendezhetők, következésképp a múltat is általuk lehet, sőt kell leírni. Ennek romboló hatása nem lebecsülendő. Nagyon független szellemek esetleg eljuthattak odáig, hogy kétely ébredjen bennük a marxizmus olyan sajátos alapfogalmai iránt, mint osztály, termelőerő vagy termelőeszköz; de vajon bárkiben, aki gyermekkortól ezt a filozófiát szívta magába, felmerülhetett-e a gondolat, hogy kétségbe vonja az örök érvényét olyan megszokott kategóriáknak, amelyekben semmi kivetnivalót nem talált? Nem volt-e kézenfekvő elhinnie, hogy az idők kezdetétől létezett például társadalom, gazdaság, jog – vagy éppen nemzet?

A nyugati történetírás némely áramlatai, mivel ideológiai koloncokkal nem kellett bajlódniuk, már jó ideje túljutottak ezen a szemléleten. Évtizedek során fokozatosan

teret hódított az a felismerés, hogy a fogalmaknak éppúgy megvan a maguk története, mint a népeknek, és e történetiségüket rekonstruálni a történész aktuális feladata. Megszületett a fogalomtörténet irányzata. Ennek keretében a nemzetfogalom történeti múltja is vizsgálódások tárgya lett, úgyhogy Szűcs a magyarországi „nacionalizmusvita" idején már támaszkodhatott valamelyes előzményekre. Évekre belemerült a kérdés tanulmányozásába, egy hatalmas monográfia terve bontakozott ki előtte, amely a magyarságtudat *„historikumát"*, ahogy nevezte, a kezdetektől követte volna nyomon a XIX. századi modern, polgári nemzet születéséig. Ebből azonban résztanulmányokat leszámítva csak az első kötet készült el („GENTILIZMUS". A BARBÁR ETNIKAI TUDAT KÉRDÉSE), amellyel 1970-ben kandidátusi fokozatát szerezte meg, és életében ez a kötet is kéziratban maradt. (1992-ben Zimonyi István tette közzé A MAGYAR NEMZETI TUDAT KIALAKULÁSA címen.)

Eszmetörténeti kutatásai messze túlléptek a nemzetfogalom vizsgálatán, és átformálták egész történetszemléletét, metodikáját, sőt stílusát is. A barbár, hűbéri és rendi társadalomra vonatkozó modern elméletek hatására fogalmazódott meg benne nevezetes teóriája a háromosztatú Európáról: a polgárosodást előkészítő nyugati, a despotikus berendezkedéseket kialakító keleti és a kettő között húzódó sajátos közép-európai zónáról, illetve fejlődésvonalról. Csírájában megtalálható ez a gondolat már a GENTILIZMUS-ban, de részletesebben csak egy évtized múlva fejtette ki a BIBÓ ISTVÁN EMLÉKKÖNYV-be szánt írásában. A VÁZLAT EURÓPA HÁROM TÖRTÉNETI RÉGIÓJÁRÓL (1983) végeredményben a sokat vitatott „helyünk Európában"-problémára adott választ, és a történeti elemzésbe rejtve fontos aktuálpolitikai mondanivalót is tartalmazott: Magyarországot és a kelet-közép-európai régió többi országát a történeti előzmények sokkal inkább a nyugat-európai térséggel rokonítják, mint a tőle genetikusan idegen berendezkedésű szovjet szférával.

Látszólag tehát érthető, hogy a tanulmány hatalmas feltűnést keltett mind itthon, mind külföldön. A honi értelmiség, kivált a diákság körében úgyszólván bestsellerré vált, mellesleg lefordították mindhárom nagy nyugati nyelvre, és a francia kiadáshoz nem kisebb történész, mint Fernand Braudel írt meleg hangú előszót. A könyv óriási hatását mindamellett nem könnyű megmagyarázni, olvasmánynak ugyanis még iskolázott olvasó számára is szerfelett nehéz. Alighanem az intenzív eszmetörténeti stúdiumoknak tulajdonítható, hogy Szűcs hajdan oly keresetlen stílusa az idők folyamán elnehezült, mondanivalóját egyre szívesebben öltöztette bonyolult felépítésű, idegen szavakkal túlterhelt mondatokba. A kristálytiszta, logikus gondolatmenet azonban mindvégig sajátja volt, és az olvasókat nyilván ez nyűgözte le, meg a friss, újszerű történetszemlélet, aminőhöz hasonlóval évtizedek óta nem találkozhattak.

Szakmai pályáján a VÁZLAT voltaképp már kitérő volt, mert 1968 óta új témán dolgozott egyre intenzívebben: az utolsó Árpádok történetén. Először IV. Béla korának – pontosabban a tatárjárást követő huszonnyolc évnek (1242–1270) – monografikus feldolgozására kapott megbízást, mint a Történettudományi Intézetben készülő tízkötetes MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE második kötetének egyik kiszemelt szerzője (és utóbb főszerkesztője), később pótlólagos feladatul kapta az Árpádok kihalását követő interregnum végéig, 1308-ig terjedő időszak történetének megírását is. A monumentális vállalkozás eredetileg a magyar történelem „marxista szintézisének" indult, de ezt az ideológiai elkötelezettséget az 1970-es években már vajmi kevés szerző vette komolyan, Szűcs pedig eleve eltekintett tőle. Számára a munka egyszerűen kihívás volt a lehető legcsábítóbb feladatra, amelyet történész egyáltalán kaphat: a magyar történelem egy fontos korszakának elfogulatlan, sokoldalú, tömör összegzésére.

Munkája, amelyet mindvégig intenzív kutatás kísért, megszakításokkal mintegy másfél évtizedet vett igénybe, és a kötet, amelyet az olvasó a kezében tart, ennek a munkának végső, kiérlelt terméke. Eltekintve attól, hogy Szűcs a magyar történelemnek ezzel a korszakával behatóan addig nem foglalkozott, tehát a feladat magában véve is új volt számára, a megírás során számtalan további nehézséggel kellett szembenéznie. Kitűnt, hogy az előmunkálatok számos részterületen nem megbízhatók, nem elegendők vagy éppenséggel hiányoznak, itt tehát a szintézisnek elsősorban nem a meglévő szakirodalomra, hanem az elsődleges forrásanyagra kell épülnie. Egyremásra bukkantak elő az olyan résztémák, amelyek megfelelő előzmények híján alapkutatásokat és részletes kifejtést igényeltek. Ezek némelyikét 1978-tól kezdve résztanulmányokban publikálta, a legtöbbet azonban a kézirat első, nyers változatába építette be. Így alakult, hogy ez az eredeti kézirat végül mintegy ezer gépelt oldalra rúgott, terjedelmes exkurzusok sora szabdalta szét, ráadásul jóval túllépte ama terjedelmi keretet, amely a „tízkötetes" számára még elfogadható volt. Ennek a fogalmazványnak kényszerű, drasztikus, ugyanakkor önmaga által is szükségesnek talált megnyirbálásával alkotta meg Szűcs 1984-re a monográfia végleges, jelenlegi változatát, amelyet később önálló kötetként szándékozott megjelentetni. Egyúttal a műnek egy még rövidebb variánsát is elkészítette az eredeti célra: a majdani „tízkötetesbe" való beillesztés végett.

Mindazonáltal a kötet végül is befejezetlenül maradt, s ezért az ő életében nem is jelent meg. Csupán két, viszonylag kisebb teendő volt még hátra, ezek elvégzését azonban Szűcs folyvást halogatta. Egyfelől nem írta meg a művelődéstörténeti fejezetet, nem egészen világos, hogy miért, hiszen a korszak szellemi kultúrájával a gesztaíró Kézai Simon és a nemzetfogalom eredete kapcsán már behatóan foglalkozott. Másfelől a fejében és céduláin maradt, szinte teljes egészében, a tudományos munkához megkívánt apparátus: a felhasznált szakirodalom és az idézett források feltüntetése az egyes fejezetek után. Mindössze háromhoz állította ezt össze: ama kettőhöz, amelyeket a parasztság történetéről tett közzé a *Századok* 1981. évi évfolyamában, valamint – bő lábjegyzetek formájában – a nemesi megye kialakulásáról írott tanulmányához (MÁLYUSZ ELEMÉR-EMLÉKKÖNYV , 1984). Egyedül ezekből ítélhető meg, milyen igényeket támasztott a szerző az apparátussal (és önmagával) szemben, és hogyan festett volna a kézirat jegyzetanyaga, ha ő maga állítja össze.

Szűcs Jenő halálával 1988 novemberében eltűnt a remény, hogy AZ UTOLSÓ ÁRPÁDOK az eredetileg tervezett formában láthat napvilágot, ámde az is nyilvánvaló volt, hogy vétek volna asztalfiókban hagyni. Részletesen méltatni nyilván nem ezen a helyen illik, de annyi a majdani bírálókat megelőzve is kockázat nélkül elmondható, hogy Szűcs monográfiája a XX. századi magyar történetírás egyedülálló teljesítménye. Érdemét nem pusztán abban kell látni, hogy szerteágazó tematikájának minden területén merőben új kutatási eredményeket tartalmaz, noha publikálását önmagában ez is indokolná. Nem is csak abban, hogy világos okfejtése ezúttal ismét adekvát stiláris eszközökkel párosul, s a modorosságot levetkőzve sikerült megtalálnia korábbi, keresetlen hangját. Alighanem mindezeknél is fontosabb maga a minta, amelyet szolgáltat: íme, így fest egy történelmi korszak monografikus feldolgozása, ha szakavatott tudós a tudomány legkorszerűbb eszközeivel végzi el. Ez az a mérce, amelyet azoknak, akiket a sors hasonló feladat elé állít, kívánatos lesz majd elérniük, vagy ha ez nem sikerül, legalább meg kell próbálniuk megközelíteni. Nem lesz könnyű dolguk.

(Bevezető Szűcs Jenő AZ UTOLSÓ ÁRPÁDOK *című posztumusz munkájához.)*

Komoróczy Géza

SZŰCS JENŐ EGYETEM NÉLKÜLI TANÁR

Hogy az ELTE székhellyel működő történészhallgatói egyesület Szűcs Jenő emlékezetét idézi fel, arra szokásszerű alkalom, például, kerek évforduló, aligha – igazi ok azonban van, nem is egy. A tudományos megemlékezést a bölcsészkar történészhallgatói kezdeményezték, ők szervezték is. Nem mindig tudták, s ezért nem tudták figyelembe venni sem, hol húzódik Szűcs Jenő varázsköre a mai magyar szellemi életben: hogy kik voltak még, akár az ide meghívottként szereplőkön kívül, szakmai és szellemi barátai, kik a tanítványai, s főként, hogy kik állnak vagy kerülnek, most már posztumusz kisugárzásának erőterében is, a hatása alá. Akárhogyan is, az elismerést nem szabad megtagadni az alkalom nélkül is alkalmat teremtő szándéktól, mert maga a vállalkozás önmagában is figyelmet érdemel. Fogalmazzunk így: egyetemi hallgatók szerveznek emlékezést, az Egyetem vagy éppen az Akadémia helyett. S ez azért, valljuk be, jó jel. Nincs lehetőség arra, hogy megemlékezés ürügyén ki-ki a halála után ünnepelt dicsőségéhez kösse saját szekerét. Megtudni belőle, kiknek hiányzik Szűcs Jenő: kiknek hiányzik, nem annyira személyesen, az más dolog, hanem intézményesen.

Mert ahogyan a jelentős személyiségek esetében oly gyakori, Szűcs Jenő a halála után eltelt esztendőkben, ez immár négy év, kissé mintha feledésbe merült volna. Mintha a közvetlen utókor megpróbálná lerázni magáról a pontosan nem is leírható nagyság nyomasztó hatását.

Nem hallani már, de azért még a levegőben lebeg Szűcs Jenő legutolsó nyilvános szava, a figyelmeztető közbevetés és elhatárolódás az egykori Új Márciusi Front – mára politikaként teljesen érdektelenné vált – törekvéseitől. Akkori rövid megnyilatkozása a szellemi és politikai manipulációk drámai hangú elutasítása, de fogalmazzak tompább hangon: lényegi természetük határozott leírása volt.

Megjegyzem, Szűcs Jenő e rövid kis levele vagy beszéde, nem tudom, minek nevezzem, mert beszéd helyett levél, amelyet végül mégis mint beszédet felolvasott, magam nem voltam ott, csak írásban ismerem: talán élete egyetlen direkt politikai nyilatkozata, írásban legalábbis, alig négy év alatt bámulatosan találó történetírássá vált. Nemcsak az maradandó benne, ahogyan Bibó legáltalánosabb történeti koncepciójára hivatkozással kezdi, ti azzal, hogy a történelem nem célirányos folyamat, hanem alternatívák közötti választás. Még inkább találónak és maradandónak látom, ahogyan megfogalmazza, mi a legnagyobb probléma a mi akkoriban kezdődő s máig sem sokkal messzebbre jutó átalakulásunkban. Az ti., hogy a magyar közélet voltaképpen nem tudja, mi az a civil társadalom, s ezért van, hogy a hatalomra törők, akik azóta hatalomra kerültek, politikusként is csak részesedni akarnak a hatalomból, minél nagyobb részt persze, ahelyett, hogy az intézményes hatalommegosztásra és a hatalom ellenőrzésének intézményeire építenék fel a demokratikus uralmi rendszert.

Mintha Szűcs Jenő közéleti vagy politikai személyiség lett volna. Holott vérbeli elméleti tudós volt. Mint valódi formatív hatású történetíróknál: igazi utóélete csak most készülődik. Ezt fogja szolgálni hagyatékban maradt munkáinak kiadása, és – mások részéről – a szembenézés az örökségével.

A mai megemlékezés jó alkalom, hogy hozzáfogjunk ahhoz, amire nem kell még alkalom sem: Szűcs Jenő mint eleven klasszikus megformálásához.

Sem születésének, sem halálának nincs kerek évfordulója, bár négy éve éppen ez idő tájt kísérte ki őt igen sok híve, barátja a Farkasrétre. Undok, szemerkélő eső, téliesre forduló idő, deres sár, nyomott, értetlen hangulat. Mindenki nyomott kedvében volt, s megvallhatjuk, nemcsak a váratlan halál: a közhangulat miatt is.

A halálát közvetlenül megelőző évek Szűcs Jenő számára nem a politikába lassan belesodródás esztendei voltak. Nem ő maga: jelentősége és hatása volt politikai szerep. Őt a történetírói gondok nyomasztották. Tető alá akarta hozni hosszú évek óta maga előtt görgetett vállalkozásait, a megrendelés vagy megbízás és a belső késztetés pólusai közti erőtérben lassan formálódó, helyenként mindig formátlan kéziratokat. És tőle telhetően jól teljesíteni, amire kapacitálások után végül elkötelezte magát: a kései egyetemi tanárság feladatait is.

Szűcs Jenő nem volt igazi tanárfajta: akinek a gondolatai részben éppen az órákon formálódnának. Töprengő, a maga zárt belső világában viaskodó elme: neki a tanítás *munka* volt mindenképpen. Mégis, abban a pár évben, amikor tanított, amikor – túltéve magát a kései felkérés és a kinevezési procedúra alig dokumentálható apró megaláztatásainak sérelmein – a katedrára állt: ő volt a Bölcsészkaron a valódi élmény, *az* esemény; nem volt más senki hozzá fogható Karunk tanárai közül. A Kar eredendő hátrányos adottságain nem tudott változtatni: a latin és az általános műveltség nyomasztó hiányán, a történelemtanítás hétköznapjainak és átlagának tartós szellemtelenségén. De legalább a jelenlétével jelezte: lehetséges valami más is.

S mégis: Szűcs Jenő mint tanár és mint formatív személyiség mindig is nagyobb hatást tudott kifejteni beszélgetésben, napi munkálkodásban, akár még írásban is, mint ami a katedrán megadatott neki. Történet*író* volt: a töprengő személyiség inkább megnyílt a papír fölött, mint szabad előadásban.

Ezen a helyen nyugodtan és felelősséggel mondhatom: elmúlt fél évszázadunkban, talán Hajnal István mellőztetése óta, kétségkívül Szűcs Jenő a legjelentékenyebb történetíró Magyarországon. Igazi *nagytörténelem*, amit művelt, valódi nagy történetírás.

Miben látom a jelentőségét? Csak tételeket mondok; példákra és elemzésekre nem ez a megnyitó beszéd az alkalom.

1) Munkái mindig forrásfeltáráson alapulnak. Ez nem olyan magától értetődő, banális követelmény a történetírásban, mint amilyennek gondolnánk. Vannak sikeres, sőt jó történészek, akik sohasem olvasnak forrásokat. Szűcs Jenő, hosszabb időn át gyakorló levéltáros, az Országos Levéltár iratanyagában alapos ujjbegyjártasságot szerzett; ezt a fondjegyzékei is bizonyítják. Később nyelvi, filológiai, eszmetörténeti forrásokat elemzett, olykor filoszt is megszégyenítő alapossággal. Problémái a források problémái. Végül – ó, borzalom – még a numizmatikát is bevonta kutatásaiba. Mindig tudta, hol vannak témájához az eredeti források, és tudta kezelni is ezeket a forrásokat.

2) Kritikai történetíró volt, aki pályája elején hamar túljutott az adathalmozó történetírás módszerein: kérdező, problémafeltáró történetírást művelt. Egy történész kritikai pengéje mindig kétfelé vág: anyagára és saját korára. A korszerű kérdések nyomán más alakot ölt számunkra a történelem, és fordítva. Ez volt Szűcs Jenő nemzettanulmányainak legfőbb hozama.

3) Nem tematikailag és kronológiailag korlátozott szakkutató volt, hanem a történelem egésze érdekelte: esemény vagy vélemény éppen úgy, mint a hosszú időn át tartó folyamatok, a mélytörvényszerűségek. Így találkozhatott Szűcs Jenővel az Annales-kör nagy elmélete is, amit jelez Braudel kiállása egyik fontos munkája mellett.

Ezen a téren is Hajnal István a Szűcs Jenő igazi elődje. És az irodalomtörténetben Horváth János, aki egyébként minden egyéb vonatkozásban merőben más tudóstípushoz tartozott. De ha már Horváth Jánost említem: látni kell, hogy Szűcs Jenő éppen a Horváth János-i teljesség, Szűcs Jenőnél: a magyar történelem egésze és teljessége terén tudott igazi nagysággá nőni. A történelmi problematika kronológiai szűkítésének elutasításában. Bátorságban, persze, messze maga mögött hagyta azokat a határokat, amelyekig Horváth János elmerészkedett. Bátorságban a nemzeti történetírás antikonzervatív: kritikai és egyetemes szemléleti irányának megnyitása terén.

4) Említettem az egyetemességet. A földrajzi határok közé bezárkózó s látszólagos kárpótlásul a történelmi határok iránt nosztalgiát tápláló historizálás korában Szűcs Jenő magától értetődően tekintette a történelmet egyfelől adottságnak, amit leírhatunk és elemezhetünk, de utólag nem tudjuk és semmiképpen sem akarhatjuk kozmetikázni, s másfelől egyetemes történeti beágyazottságában a nemzeti és partikuláris „magyar" történelemre sohasem leszűkíthetőnek. Szűcs Jenő legnagyobb, önmagában is politikai értékű történetírói tette, a köztes Európa fogalmának kifejtése, akkor egy gyarmatpolitika kritikai ellenelméletének a szerepét is betöltötte; vitapartnerei köztünk vannak, hadd mondjam csak így: a sajnálkozó tudomásulvétel, beletörődés vagy a nyílt apologetika álláspontjával szemben. Ma, politikai események folytán, az elmélet kevés aktualitással bír; de várjuk ki a végét. Mint történeti elmélet mindenképpen maradandó.

5) Szűcs Jenő, aki aprólékos ipar- és várostörténeti adalékok szintézisbe foglalásával kezdte pályáját, eminensen a nagypolitikára is mindig érzékenyen figyelő történetíróvá nőtt; értsd: a *történelem* nagypolitikai mozzanataira érzékenyen figyelő. Dózsa-tanulmányai és főként az utolsó évtized *magnum opus*a, a XIII. század feldolgozása, már ezekben a témákban csúcsosodik: ország dolga, sorskérdések politikai mérlegelése, konszolidáció előnyei és ára, politikus alkat és személyiség küzdelme saját korával. A zárkózott – harmadszor mondom: töprengő személyiség a múlt rekonstrukciójában írói kvalitásokat tudott kifejleszteni képességének gyökerein. A történészben fejlődött ki, de nem a történész rovására, a politikus és az író.

Szűcs Jenő, tudjuk jól, bár fellépett a katedrára, nem volt egyetemi ember. Egy időben nyilván nem is akart, nem akart volna az lenni. S az egyetemi tanárság boldoggá később sem tette. Ki kell hogy mondjuk: személyes sorsa a történelmünk még ebben is. Az egyetemi oktatás évtizedek alatt fokozatosan a tudomány perifériájára szorult. Ahol alternatíva egyáltalán volt, a nyughatatlan tudomány az egyetemen kívül maradt vagy kívülre került. Ez a helyzet most már mindenképpen *hendikep* a számunkra. Hátrányos adottság, mely csak igen nehezen fog változni, hiszen nem pusztán rendszerhez: legalább így személyekhez is kötött. Szűcs Jenő életműve és hatása azonban más perspektívát is megnyit ennek az adottságnak a szemlélésére. Az ő igazi iskolája éppen nem „iskola" volt. Nem tanterem: szűkebb, laza szakmai és baráti kör, s a tőle tanulásra önként vállalkozók tágabb, de nehezen megfogható közege. Katedra nélküli professzor, egyetem nélküli tanár; tanszék levéltári kutatószobában, könyvtárban és íróasztal, ernyős íróasztali olvasólámpa mellett. A jó – hatékony – egyetem nem mindig ott van, ahol az épület áll, ahol hallgatók nyüzsögnek, ahol címeket, igaz, manapság csak alacsonyabb címeket, lehet szerezni. Valódi egyetem csak ott lehetséges, ahol szellem van: autonóm tudományos személyiség. Szűcs Jenő munkássága sokaknak tanszék nélkül is valódi egyetem volt: lehetőség a tudományosan is termékeny jelenben élésre, a történelemben gondolkodásra.

(Elhangzott a Magyar Történészhallgatók Egyesületének Szűcs Jenő-emlékkonferenciáján.)

Péter László

A NEMZETI KÖZÖSSÉG ÉS MÚLTJA

Rakovszky Zsuzsa fordítása

Egy közösséget mindenekelőtt a jövőjéről alkotott közös elképzelés különböztet meg az egyének puszta halmazától, a jövőjét pedig egyetlen csoport sem tudja maga elé képzelni, ha nem él benne egyszersmind a közös múlt emléke is, valamiféle megélt emlékezet. Szabó Zoltán egy helyütt azt írja, hogy *„a múlt az, ami el nem múlik. Illetve, ami a naptárban elmúlt, az emberben nem mulandó. Emlékezetében él, gyakorta roppant tevékenyen, ront, bont, javít, alakít, olykor alkot is, [de] sohasem henyél".*[1] Hogy a közösség milyennek látja a jövőjét, javarészt attól függ, hogy milyen múltkép él az egyének emlékezetében. És ez éppúgy igaz a modern nemzetekre, mint az elmúlt korok másfajta közösségeire. A múltra és a jövőre vonatkozó vélekedések édestestvérek, együtt alakítják a közösséget. Az a könyvtárrá duzzadt szakirodalom, amely a modern nemzet mibenlétéről a második világháború óta keletkezett, gyakran próbálkozik, többnyire sikertelenül, annak magyarázatával, hogy miért tesznek szert bizonyos embercsoportok nemzeti öntudatra, és miért nem sikerül ez másoknak. Az úgynevezett objektív adottságok – például a földrajzi helyzet, a gazdasági érdekek, a politikai intézmények, a közös származás, a vallás, sőt a közös nyelv – vagy ezek különféle kombinációi nem szolgálnak elégséges magyarázattal. Ha azonban nem azt firtatjuk, mi hozza létre a nemzeti öntudatot, hanem szerényebb célt tűzünk magunk elé, és mindössze arra keresünk magyarázatot, hogy miben nyilvánul meg a nemzeti öntudat, már sokkal biztosabb talajon mozgunk. Ez nyilván nem egyéb, mint a csoport jövőjébe vetett közös hit, amely viszont szükségképpen feltételezi az igényt egy közös múltra.[2] Nincs és nem is alakulhat ki soha olyan nemzet, amelynek nincs múltképe, amely a csoport fennmaradását okvetlenül szentesíti. Elsősorban egy adott nemzet értelmisége teremti meg és terjeszti el a közösségben a múltképet. *„Ahol sürgős szükség támad a múltképre, ott az igazságnak olcsó az ára"* – jegyezte meg J. H. Plumb.[3] A nacionalista entellektüelnek feltétlenül szüksége van tehát egy dicső múltra, vagy legalábbis egy olyan múltra, amely lehetővé teszi számára a vállalható jövőbe vetett hitet, és az ilyen múlt nélkülözhetetlenségének érzése olyan mértékben vehet erőt rajta, hogy nemzetét akarván szolgálni, a múltat ő maga találja ki.

A múltkép sok mindenért felelős: a társadalmi konfliktusok némelyike azért bizonyul kezelhetetlennek, mert az ellenfelek képtelenek megegyezni abban, hogy hogyan és miért jött létre köztük a viszály. A nemzeti konfliktusok azért tűnnek olyan reménytelenül megoldhatatlannak, mert a múlt különbözőképpen él a különböző nemzeti közösségekben. Sőt, mert éppen ezek az egymással összeegyeztethetetlen múltértelmezések rögzítették az egymással szemben álló közösségeket különálló nemzetekké, és mert az összebékíthetetlen múltképekből egymást kölcsönösen megsemmisítő jövőképek következnek. A többnemzetiségű társadalmak szemben álló elitjei ösztönösen tudják, amit Orwell regényében Winston olyan engedelmesen utánamond O'Briennek: *„Aki a múlttal rendelkezik, a jövőt is irányítja; aki a jelennel rendelkezik, irányítja a múltat is."*[4]

Az az intellektuális erjedés, amely a nacionalizmus születését kísérte a soknemzetiségű Magyarországon és különösen Erdélyben, jó néhány egymással versengő múltképet hozott létre az ősi leszármazásról, őshonosságról és egy olyan letűnt aranykorról, amelyben a nemzeti közösség magas kulturális színvonalon élt. A dákoromán kontinuitás elmélete, amellyel a román értelmiség kívánta népük eredetét megmagyarázni, korántsem egyedülálló ebben a térségben. Erdélyi szász tudósok a tizenhetedik században közösségüket a gótoktól származtatták, és abban hittek, hogy a szász nép már a népvándorlás korától jelen volt Erdélyben.[5] A később hamisítványnak bizonyult CSÍKI KRÓNIKA, nem akarván lemaradni a folyamatos jelenlétét a X. századig visszavezető magyar nemesség mögött, a székelyek Erdélybe érkezését évszázadokkal a magyar honfoglalás elé helyezte.[6] A termékeny képzeletű Horvát István, pesti egyetemi tanár, a lelkes tanulóifjúság bálványa, egyenesen az ÓSZÖVETSÉG -ben fedezte fel a magyarok őseit.[7] Horvát nézeteit egy pap, Mihail Lutskay gúnyolta ki HISTORIA CARPATHICO-RUTHENORUM IN HUNGARIA című munkájában. Szerinte ugyanis az antik világban mindenfelé szlávok laktak, és Horvátéhoz hasonló fanatizmussal bizonygatta, hogy Pannónia őslakosai is ők voltak.[8] Ezeknek az elméleteknek a nagy része nem állta ki a XIX. századi tudományosság próbáját; kizárólag a dákoromán elmélet érte meg a XX. századot. A második világháború után, válaszként a dákoromán elméletre, akadtak ugyan követői az amerikai magyar emigránsok körében annak a feleleventett elgondolásnak, miszerint a magyar nyelv sumér eredetű, ám a magyarországi nyelvészek ezt a teóriát soha nem vették komolyan.

A magyar és az erdélyi nemességnek nem volt akkora szüksége rá, mint a vetélytársainak, hogy a nemzeti múlt megteremtése érdekében excentrikus elméletekhez folyamodjon. A politikai intézményeket, ha nem egészen biztonságosan is, de évszázadokon keresztül birtokolták, vezető szerepet vittek a társadalomban, vagyis „ők rendelkeztek a jelennel". A nemesség a maga múltját a magyar nép történetével azonosította. Hasonlóképpen az egységes magyar állam fogalmát a korona, az ország és a magyar állam azonosítása révén visszavetítette Szent István királyságába.[9] A magyar múltszemlélet nem tagadta a tényt, hogy Erdélyben több nemzetiség élt együtt, ám – amint azt Kővári László hatkötetes ERDÉLY TÖRTÉNETE (1859–1866) is jól szemlélteti, a románokról a magyar művekben nem sok szó esett. Erdély történetének magyar nacionalista változata a románok és szászok múltjával igencsak fukarul bánt. Mint ahogy a politikában, Erdély történetében is a peremre szorultak, míg a magyarok aránytalanul nagy szerepet játszottak benne. A múlthoz való ilyenfajta viszony megfelelt a magyar politikai törekvéseknek, amelyeknek a magyar szupremácia biztosítása volt a céljuk, nem pedig minden etnikai különbség fölszámolása.

Erdély elvesztése 1918-ban súlyos megrázkódtatást jelentett a magyar nép önbecsülése számára. Sem a közvélemény, sem a kormány nem fogadta el véglegesnek az új határokat. És mégis, a két háború közötti években néhány magyar történész kezdte kritikusabb szemmel nézni a magyar múltat. A háború utáni években pedig a nemzeti múlt újraértékelése és a „burzsoá nacionalizmus" elutasítása a marxista történetírás legfontosabb céljai közé tartozott.[10] A hatvanas évek vitái[11] végül is a múlt újraértékeléséhez vezettek, különösen Molnár Erik és Szűcs Jenő munkáinak hatására.[12] A marxista történészek nemcsak a múlt nacionalista felfogását utasították el, az „osztály" elsődlegességét hangsúlyozva a „nemzettel" szemben, hanem megvizsgálták és lépésről lépésre elemezték a nacionalizmus múltképét. A politikai helyzet két szempontból is a kezére játszott ennek az újraértékelésnek. Először, a Kádár-rendszer bizonyos ha-

tárok között eltűrte a vitát (és ezek a határok maguk is fokozatosan veszítettek szigorúságukból). Másodszor, ekkorra már nemcsak a kormány, hanem a közvélemény is elfogadta a trianoni határokat; felhagytak a területi követelésekkel, és a két háború közötti kormány politikáját keményen bírálták.

Azt a képet azonban, amelyet a román nacionalizmus alakított ki Erdély múltjáról, 1918-at követően senki sem értékelte újra kritikus szemmel. A két háború közötti években *„a jelennel való rendelkezés"* inkább dominanciát jelentett a nem román nemzeti kultúrák fölött, semmint azok módszeres megsemmisítését. A román történészekről is elmondhatjuk, hogy igencsak fukarul bántak a szászok, a magyarok és egyéb népcsoportok múltjával, de a létezésüket nem akarták tagadni. Ebből a szempontból a két háború közötti évek román attitűdje nemigen különbözött a magyarok 1918 előtti magatartásától. A második világháború után néhány évig, amikor a román politika a nemzeti kisebbségekkel való együttműködésen alapult, a hivatalos nyilatkozatokban a múlt kultúrájának sokszínűségét mindig egyértelműen elismerték.

Az 1956-os magyar forradalom után, és különösen a hatvanas években, amikor Ceauşescu elindította az új, harsányan nacionalista politikai kurzust, a múlttal szemben tanúsított román magatartás is megváltozott. *„A jelen fölötti uralmat"* a román vezetés ettől kezdve arra használta, hogy megteremtse a homogén román társadalmat, amelyben már nincs helye a nemzetiségi különbségeknek. Pari passu az erdélyi nemzeti kisebbségek jövőjét tagadó attitűddel, új múltat hoztak létre, amelyből a romántól különböző nemzeti kultúrák már kimaradtak.[13] Ebben az új történelmi perspektívában Erdély, Havasalföld és Moldva, az a három tartomány, amelyből 1918-ban létrejött az új Románia, már kétezer éve román jellegű. A többi nemzetiség a történelem során mindvégig valamiféle betolakodó volt. A dákoromán eredetnek és a három román tartomány évezredes politikai egységének elméletével azt a politikai kurzust igyekeztek alátámasztani, amely egy kizárólag románok lakta román állam megteremtését tűzte ki célul. Azokat a magyarokat (különösen a magyarországiakat), akik elutasították ezt az új múltképet annak érdekében, hogy védelmezzék a kisebbségek jövőbeni létezését, területi revizionizmussal vádolták. A múltnak ez az új szemlélete túlélte Ceauşescu 1989-es bukását. A mai Romániában sokan vallják, hogy ha megengednék a nemzeti kisebbségeknek, hogy az anyanyelvükön tanuljanak az iskolában, ez Románia nemzeti integritását fenyegetné. 1990-ben Marosvásárhelyen azért törtek ki a magyar- és cigányellenes zavargások, mert egy patikus kétnyelvű cégtáblát akasztott ki a boltja fölé. Az a tény, hogy a város valaha teljesen magyar volt, és még ma is félig az, ennek az új román szemléletnek a fényében nem sokat számít. Legjobban talán a pejoratív „bozgor" szó fejezi ki ennek az új múltszemléletnek a lényegét: a radikális román nacionalisták „bozgornak" nevezik a magyarokat és a többi nemzeti kisebbséget. Bozgor annyit jelent, mint „hazátlan személy".[14] Ebből a nézőpontból a nemzeti kisebbségek, amikor követelik a saját anyanyelvük használatának jogát, visszaélnek a román vendégszeretettel.

Manapság a Vatra Românească (Román Házitűzhely) mozgalom jár az élen a „tiszta Romániáért" folytatott propagandában és a múlt kulturális sokféleségének elutasításában. Az erdélyi székhelyű Vatra jelmondata: *„Erdély mindig a miénk volt; most is a miénk; és örökké a miénk marad"*[15] arra utal, hogy amikor a magyarok a kisebbségi jogok védelmében lépnek fel, ezt azzal kell elutasítani, hogy az mindössze a „szeparatisták" túlzó követelőzése, akik holmi „különleges kiváltságokra" szeretnének szert tenni, céljuk valójában azonban az, hogy aláássák Románia történelmi egységét, és Erdélyt el-

vegyék jogos tulajdonosától. A Vatra befolyása a román kormánypolitikára ma még korlátozott. A román értelmiség egy része a Vatra által használt nyelvet visszataszítónak találja, és szeretné javítani a román–magyar kapcsolatokat.

Akik kívülről figyelik ezt a konfliktust, gyakran félreértik annak természetét. A Vatra nem azért zúdít annyi szidalmat a magyarokra és más nemzeti kisebbségekre, mert területi revizionizmustól fél (az elmúlt fél évszázadban nem volt jele az ilyenfajta törekvéseknek), hanem azért, mert az új historicizmus igézete alatt egy tiszta Románia megteremtésére vágyik.[16] Az egyik félreértés aztán könnyen elvezet a másikhoz. Azok a nyugati utazók, akik már torkig vannak a sok „történelemmel", amivel mindkét oldal traktálni szokta őket, valahányszor egyszerűen arra szeretnének választ kapni, mi okozza a jelenlegi ellentéteket, végül többnyire már csak tehetetlenül széttárják a karjukat, és levonják a következtetést, hogy a román–magyar konfliktus egyszerűen megoldhatatlan, mivel mindkét fél Erdélyt tartja a saját nemzeti kultúrája „bölcsőjének".[17] Ez azonban erős túlzás. A modern román nemzeti mozgalom (és nem a román kultúra) valóban Erdélyben szökkent szárba, és ezzel a ténnyel a román értelmiségiek éppúgy tisztában vannak, mint az ügyben nem érdekelt külföldi kutatók.[18] A magyar értelmiségnek Erdélyhez fűződő érzelmi kötődése kétségtelenül erős. De a magyar kultúra létrehozásában Erdély korlátozott szerepet játszott. A köztudatban régóta él, hogy a székelyek beszélik a legtisztább magyar nyelvet, tekintve, hogy őket nem érte semmiféle nyelvromlást előidéző, idegen hatás.[19] Történészek gyakran elmondják, hogy a Mohácsot követő fél évszázadban Erdély volt a magyar kultúra egyik mentsvára,[20] és hogy Erdély függetlensége hozzájárult a magyar nép fennmaradásához.[21] Más történészek viszont tagadják, hogy Erdély különösebb szerepet töltött volna be a magyar nemzeti fejlődésben.[22] A magyar közvéleményben a legeltérőbb nézetek élnek Erdély szerepét illetően, olyasmit azonban, hogy Erdély lett volna a magyar kultúra bölcsője, soha senki nem állított.

A nemzeti közösségek nem rabszolgái egy megszilárdult múltképnek. A történeti kutatásnak módjában áll változtatni a nemzeti múltképen. Meg kell különböztetnünk egymástól azt a folyamatot, melynek során egy közösség átörökíti a múltképét és a múltnak a tudományos feltárását. Míg az előbbi a politika szolgálatában álló szellemi tevékenység, az utóbbi megkísérli a múltat annak fogalmaival kíváncsiságból és öncélúan újrakonstruálni. Ez a megkülönböztetés még akkor is érvényes, ha ezt a két tevékenységet, a politikait és a tudományost, nem mindig lehet világosan elkülöníteni egymástól. E megkülönböztetés vizsgálata során J. H. Plumb 1968 tavaszán New Yorkban tartott három mélyenszántó előadásában azt állította, hogy a múlt haldoklik; *„az ipari társadalomnak"*, elődeivel ellentétben, *„nincs szüksége a múltra"*.[23] Plumb szerint a hivatásos történészek kritikai, objektív és tudományos vizsgálódása adta meg a múltnak a kegyelemdöfést. Ám „a múlt haláláról" szóló tudósítások erősen eltúlzottak.[24] Mindaddig, amíg a világ nemzeti társadalmakra osztódik (márpedig semmi jelét nem látni, hogy ezzel a szokásával felhagyni készülne), a laikus sose fogja beérni azzal, amit az egyik hivatásos történész a másik számára ír a múltról. Neki átfogóbb képre van szüksége. Mi több, szerte a világon csaknem mindenki egyetért abban, hogy a múlttal kapcsolatos alapvető ismereteket terjeszteni kell a társadalomban, és hogy az iskolában tanítani kell a nemzeti történelmet.[25] Ugyanakkor az is igaz, hogy a független kritikai szellemű tudományos kutatásnak megvan a maga hatása a múlttal kapcsolatos, közkeletű nézetekre, és ezzel lényegesen csökkenteni képes és kordában tudja tartani a nemzeti konfliktusokat. A történelemmel kapcsolatos nézetek soha nem lehetnek „ob-

jektívek", de az azért lehetséges, hogy jóval kevesebb előítélet terhelje őket, mint azokat az átöröklött véleményeket, amelyek kibékíthetetlenül szembeállítják az egymással rivalizáló közösségeket.

Megeshet, hogy a nemzeti közösség politikai céljait szolgáló eszmékkel és a független, kritikai tudományos kutatás eredményeivel egy és ugyanazon könyvön belül találkozunk. Jó példa erre a típusra az 1986-ban, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent ERDÉLY TÖRTÉNETE.[26] Ezt a művet, amelyen több mint egy tucat történész csaknem tíz éven át dolgozott, valamikor a hetvenes években vették tervbe, amikor a Kádár-rendszer, a közvélemény nyomására, hosszú habozás után beleegyezett, hogy felvegyék Erdély történetének megírását a budapesti Történettudományi Intézet programjába. A közvéleményt, csakúgy, mint a történészeket, már régen aggasztotta az erdélyi magyar kisebbség helyzete és az új román múltkép, amely Erdély történetét annak kezdete óta kizárólagosan román területnek tartja. Míg a román történészek átfogó munkákat jelentettek meg Erdély történetéről idegen nyelveken csakúgy, mint románul, magyarországi történészek tollából a háború óta nem született Erdély-történet. A történészek, akik ezt a hosszú hallgatást nehezen tűrték, most lelkesen fogtak ebbe a vállalkozásba, élénken reagáltak a művelt közönség várakozására, és kétségtelen, hogy nem csupán a múltra vonatkozó szakszerű, tudományos érdeklődést igyekeztek kielégíteni. A magyar történész, akárcsak a magyar közvélemény, az erdélyi magyarokat kulturális szempontból a magyar nemzet részének tekinti. Az ERDÉLY TÖRTÉNETE óhatatlanul magyar nézőpontból íródott, mint ahogy per definitionem ez minden nemzeti történeti munkáról elmondható.

Ennek ellenére indokolatlan lenne az ERDÉLY TÖRTÉNETÉ-t valamilyen politikai program támogatására született írásnak tartani.[27] Semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy a szerzőket valamilyen hátsó gondolat, például a területi revízió gondolata vezette volna – ez utóbbinak a lehetőségét egyébként kifejezetten elvetik. A háromkötetes, gazdagon illusztrált ERDÉLY TÖRTÉNETÉ-nek a kimunkálása és közzététele maga volt a politikai tett. A magyar történészek tudomásul vették, hogy bármennyire igazságtalan volt is annak idején az 1920. évi békeszerződés, a trianoni határok pontot tettek a területi kérdés végére. A győztes hatalmak azonban csak a területet ítélték oda Romániának, nem pedig a terület egész történetét. Erdély múltjának a megírásával a magyar történész olyasmit védett meg, ami az erdélyi magyar kisebbség jövőképének szükséges előfeltétele.

De akármi volt is az ERDÉLY TÖRTÉNETE keletkezésének a hátterében, bármilyen forrásból merítették is a szerzők az inspirációt, a könyv megírása a független kritikai történetírás kiemelkedő teljesítménye. Az előszóban a szerkesztő, Köpeczi Béla kifejti, hogy a szerzők megpróbálták Erdély múltját mint az ott élő három nemzetiség történetét bemutatni – azaz a románokét és a szászokét is, nemcsak a magyarokét –, és mindhárom közösség történelmi forrásaiból merítettek.[28] A kötet szerzői valamennyien saját, egymástól eltérő, sőt néha nem teljesen összeegyeztethető nézeteiket fejtik ki. A szerkesztő nem erőltetett rájuk semmiféle egységes véleményt.[29] Az eredmény csaknem kétezer oldalnyi masszív tényanyag, amelyet a szerzők kritikailag elemezve és tárgyilagos modorban hoztak egymással összefüggésbe. Az ERDÉLY TÖRTÉNETE nem polemikus mű, jóllehet a kötet szerzői számos tárgyról másként vélekednek, mint a hivatalos román történetírás. Megeshet, hogy bizonyos kérdésekben pontatlannak bizonyultak, részben ismereteik hiányosságai, részben nemzeti elfogultságaik miatt.[30] Ám bevallott céljuk az volt, hogy fölébe kerekedjenek az előítéleteknek, és jóllehet, ez mindig csak többé-kevésbé sikerülhet, ezzel ők maguk is tisztában van-

nak.[31] Amikor Erdély XVII. századi történetéről írnak, megpróbálnak szakítani az egyoldalú, *„romantikus-nacionalista"* szemlélettel. Kereken elítélik a XIX. századi magyar nemzetiségi politikát is. Meg sem próbálják, legalábbis tudatosan nem, mentegetni az egykori magyar vezetést.[32]

A munka megjelenése nagy port vert fel. A magyar olvasóközönség örömmel fogadta, bár azt hiszem, kevés emberben volt annyi kitartás, hogy végigolvassa a három kötetet. A sajtó és a szakfolyóiratok sokat foglalkoztak vele: a debreceni egyetem konferenciát szervezett a kötet szerzői és más történészek részvételével, és utóbb a konferencia anyagát is kinyomtatták.[33] Készült egy rövidített, egykötetes kiadás is,[34] abból a célból, hogy a német,[35] francia és angol[36] fordítás számára könnyebben kezelhető szöveggel szolgáljon. Az ERDÉLY TÖRTÉNETE a külföldi szaklapokban is kedvező kritikákat kapott, kivéve Romániában.

A Ceauşescu-rendszer hevesen támadta a könyvet. „Hamisítvány"-nak, revizionista propagandaanyagnak bélyegezte.[37] A Magyar Tudományos Akadémia védelmébe vette a gondozásában íródott művet, és találkozót javasolt a román történészekkel, hogy magyar kollégáikkal megvizsgálják, hogyan kerülhetnének közelebb eltérő álláspontjaik.[38] A meghívásnak azonban nem lett foganatja. Manapság se a román, se a magyar történészek nemigen bíznak abban, hogy a közeledés a közeljövőben lehetséges lenne. De azért mindkét országban akadnak történészek, akik örömmel fogadnák egy olyan dialógus lehetőségét, amelynek során mindkét oldal *„nyitott a másik érveire"*.[39] Kosáry Domokos említi egy előadásában, hogy a magyar történészek találkozói szlovák és szerb kollégáikkal milyen sokat segítettek az egymás nézeteivel szembeni toleráns magatartás kialakításában.[40] Az elfogulatlanság nem kétértékű állapot: fokozatai vannak, és megléte vagy hiánya elsősorban a felek magatartásában tükröződik. Márpedig a magatartás változhat is. *„Néha már – be kell vallanom* – írja Kosáry Domokos – *szinte óhajtanám, hogy végre kerüljön napfényre olyan vitathatatlan forrásadat, amely bizonyíthatná ezt a dákoromán kontinuitást. Akkor ugyanis elismerhetnénk, hogy ebben vitapartnereinknek volt igazuk."* Nagyon is hihető, hogy ha egyszer a történészek ettől a problémától megszabadulnának, csökkenne a konfliktus románok és magyarok között.[41]

Borsi-Kálmán Béla Francisc Păcurariunak a román–magyar kapcsolatokról írott tanulmányaihoz fűzött megjegyzéseiben foglalkozik a történész nyitottságának kérdésével.[42] A történésznek, írja, önvizsgálatra és empátiára van szüksége ahhoz, hogy megértse az övétől gyökeresen különböző nézetek híveinek érzékenységét. Eddig a hiányos önismeret mind a románokat, mind a magyarokat megakadályozta abban, hogy szert tegyenek arra a képességre, amelynek segítségével bele tudnák képzelni magukat a másik oldal helyébe, érvel Borsi-Kálmán. A románokat frusztrációval tölti el, hogy ismételt külpolitikai sikereik ellenére még nem gyűrték le az európai felzárkózást akadályozó átöröklött belső társadalmi akadályokat; a magyar oldalon viszont mindmáig nem emésztették meg azt a megrázkódtatást, amit az „ezeréves magyar birodalom" elvesztése okozott.[43] Trianon mindmáig ott kísért a magyarok lelkében. Ám a történelem nem szükségképpen terápia, amely a szomszédok rovására növeli valamely nép önbizalmát. A történelem, legyen ez bármilyen fájdalmas, a bölcsesség forrása is lehet, amelynek segítségével jobban megértjük saját tapasztalatainkat. Ha igaz ennek az esszének az alapgondolata, vagyis az, hogy a nemzeti konfliktusokat az eltérő múltértelmezések nem egyszerűen tükrözik, hanem lényegében előidézik, a történésznek másoknál több lehetősége nyílik rá, hogy lebontsa a nemzeti közösségek egymásra vonatkozó összebékíthetetlen előítéleteit.[44]

Jegyzetek

1. Szabó Zoltán: TEREPFELVERÉS. Szerk. Czigány Lóránt. Bern, 1987. 236. o. Az 1956-os magyar forradalommal összefüggésben. Sütő András pedig ezt írja: *„Vedd el az emberektől a megemlékezés jogát, s már kettébe is vágtad őket."* ANYÁM KONNYŰ ÁLMOT ÍGÉR. Bukarest, 1971. 68. o.

2. Még a saját nyelv iránti igényt is megelőzheti a nemzeti közösség létezéséhez fűződő igény. Mint azt a néhai Robert Auty, az összehasonlító szláv nyelvészet oxfordi professzora gyakran hangsúlyozta, nem létezik olyan tudományos, verifikálható kritérium, amelynek alapján különbséget lehetne tenni dialektusok és különálló nyelvek között. A horvát nyelv például azért különbözik a szerbtől, mert a horvátok ezt így látják. L. még Anthony D. Smith: THEORIES OF NATIONALISM. London, 1971. 181–185. o.

3. THE DEATH OF THE PAST. London, 1969. 32. o. Jacques Decornoy kérdezte nemrégiben a *Le Monde*-ban, hogy *„vajon 1989 óta, amikor Budapest után Bukarestben is véget ért a kommunizmus, ráléptek-e a népek a nagykorúsodás útjára? Nos, a mai Romániában éppúgy, mint a szomszédos Magyarországon, a történelem az az étel, amit minden étkezésen felszolgálnak, akárcsak régen. Általában forrón fogyasztják, és a rálocsolt szósz csak nagy ritkán ízletes. Sok politikai érvelés még ma is a dákokra hivatkozik. Ezt a történelem előtti népet a rómaiak mintegy kétezer évvel ezelőtt többé-kevésbé latinizálták. Románia, amely 1859-ben – Moldva és Havasalföld egyesülésével – keletkezett, csak 1878-ban lett teljesen független állam. A dák referencia tehát az életérzés valamiféle zavarára utal".* L. a szöveg magyar fordítását a *Magyar Hírlap* 1992. november havi mellékletében.

4. 1984. III. rész, 2. fej.

5. Lásd Szekfű Gyula: AZ ERDÉLYI SZÁSZ TÖRTÉNETÍRÁS. *Magyarságtudomány*, 1943. 195–198. o. és Illyés Elemér: ETHNIC CONTINUITY IN THE CARPATHO-DANUBIAN AREA. New York, 1988. 35–37. o.

6. A hamisításról lásd Szádeczky Lajos: A CSÍKI SZÉKELY KRÓNIKA. Budapest, 1905. Az angol utazó, A. J. Patterson már az 1860-as években is találkozott szkeptikus véleménnyel erről Erdélyben: THE MAGYARS: THEIR COUNTRY AND INSTITUTIONS. London, 1869. II. 230–231. o. Vö. John Paget: HUNGARY AND TRANSSYLVANIA. London, 1839. II. 261–262. o.

7. RAJZOLATOK A MAGYAR NEMZET LEGRÉGEBBI TÖRTÉNETEIBŐL. Pest, 1825. Lásd még Lékai Lajos: A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS, 1790–1830. Budapest, 1942. 77. o. Horvátnak nem voltak követői.

8. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1790–1848. Szerk. Mérei Gyula. Budapest, 1980. 1192. o. Lutskay műve kéziratban maradt.

9. A magyar királyság, azaz a magyar korona országainak a története meglepő átalakuláson esett át, és az (egységes) magyar állam története lett belőle. Román történészek gyakran hangsúlyozták, hogy Erdély kizárólag 1867 és 1918 között tartozott Magyarországhoz. Ebből annyi igaz, hogy a magyar történészek csakugyan nem tüntetik fel következetesen, mikor beszélnek a szűkebb értelemben vett Magyarországról (amelynek Erdély 1867 előtt soha nem volt része), és mikor a Magyar Királyságról (amelyhez Erdély mindig is hozzátartozott). Az 1896 áprilisában tartott millenniumi ünnepségek ellen tiltakozva, a Magyar Nemzetiségiek Kongresszusa, egyébként helytállóan, emlékeztetett rá, hogy a XIX. századot megelőzően a királyság soha nem volt magyar nemzeti állam. Kemény G. Gábor: IRATOK A NEMZETISÉGI KÉRDÉS TÖRTÉNETÉHEZ. II. Budapest, 1956. 473. o.

10. Néhány kutató egyenesen úgy érvelt, hogy a magyar történészeknek helyesebb csak a magyar nacionalizmust bírálniuk, annak ellenlábasairól pedig jobb, ha hallgatnak. Érdekes vita olvasható erről a kérdésről a *Századok* 1957-es évfolyamának 5–6. számában, 898–900. o.

11. Péter László: NEW APPROACHES TO MODERN HUNGARIAN HISTORY. *Ungarn-Jahrbuch*, München, 1972. 161. o. Uő: A DEBATE ON THE HISTORY OF HUNGARY BETWEEN 1790 AND 1945. *Slavonic and East European Review*, 50, 1972. 442. o.

12. Szűcs Jenő: A NEMZET HISTORIKUMA ÉS A TÖRTÉNETSZEMLÉLET NEMZETI LÁTÓSZÖGE. Budapest, 1970. Uő: NATION UND GESCHICHTE. Studien, Budapest, 1981.

13. A román történészek, amikor Erdély történelmét tárgyalják, meg sem említik a nem-

zeti kisebbségeket, írja Illyés Elemér (ERDÉLY VÁLTOZÁSA. München, 1975. 270–271. o.). Ez kétségkívül így van, ugyanakkor Illyés műve sem kevésbé etnocentrikus. A *Times* jelentette 1990. május 25-i számában, hogy legalább háromszáz erdélyi kőtemplomot készülnek lerombolni két éven belül. Dr. Matei Lykiardopol, az egyik legtekintélyesebb román építész kijelentette, hogy *„azok a templomok, amelyeket a német telepesek a XII–XV. században építettek, rövidesen teljesen tönkremennek"*. A hatóságok nem törődnek a sorsukkal. *„A hetvenes években Ceauşescu feloszlatta a Műemlékvédő Bizottságot... mondván, hogy nincs rá pénz."* Dr. Lykiardopol azt is kijelentette, hogy *„az itteniekben erősen él az a primitív ösztön, hogy leromboljanak mindent, ami régi"*. A múlt emlékeinek szándékos lerombolásával foglalkozó alapmű Dinu D. Giurescu THE RAZING OF ROMANIA'S PAST. New York, 1989. A hetvenes években a Ceauşescu-rendszer módszeresen összegyűjtötte az egyházi és a régi magánkönyvtárak és levéltárak anyagát, és az a belügyminisztérium ellenőrzése alá került. Ettől kezdve ezeknek a gyűjteményeknek a java része hozzáférhetetlenné vált a kutatás számára, egy részükről még azt sem lehet tudni, hol található. Ezek az intézkedések az Orwell által leírtakra emlékeztetnek. (O'Brien: *„Mi, a párt tartunk az ellenőrzésünk alatt minden dokumentumot, az emlékezetet. Így tehát uralmunk alatt tartjuk a múltat, vagy nem?"* [1984. III. rész, 2. fej.]) Az újabb fejleményekről lásd Martyn Rady: TRANSSYLVANIAN LIBRARIES AND ARCHIVES IN CONTEMPORARY ROMANIA. *Journal of the Society of Archivists*. Vol. 12. No 2, 1991. ősz. 123–126. o.

14. D. Jones (szerk.): AND THE WALLS CAME TUMBLING DOWN. London, 1990. 24. o.

15. Az alábbi bekezdést a Vatra egyik röpiratából idézem, amelyik 1990 februárjában jelent meg, kevéssel a marosvásárhelyi zavargások előtt; jól szemlélteti, milyen az a történelemfelfogás, amelyik kezelhetetlenné teszi a nemzeti konfliktusokat: *„Erdély mindig a miénk volt; most is a miénk; és örökké a miénk marad. Szomorú, de ezt a szent román földet manapság beszennyezi az ázsiai hunoknak (magyarok), cigányoknak és más, a múlt egyéb maradványainak a jelenléte. Fogjunk össze, és űzzük el őket a mi földünkről! Egy nagyobb és tiszta Romániát akarunk. Visszakövetelünk minden talpalatnyi ellopott román földet. Most vagy soha. Nem szabad félnünk attól, hogy harcba szálljunk velük vagy hogy kiontsuk szennyes véruket. Eljött az idő, hogy megszabaduljunk tőlük. A németek egy részét már elűztük, de még mindig sokan vannak itt olyanok, akikre semmi szükségünk. Tegyünk meg mindent, hogy megszabaduljunk tőlük! Ceauşescu elmulasztotta, hogy teljesen leszámoljon velük. Mi nem akarunk második Svájc lenni. Semmi szükségünk Európára. Mi románok vagyunk!"* Nemrégiben kiszivárgott, hogy a Vatra a röpiratot „hamisítványnak" bélyegezte (a román radikális nacionalisták mindig is kedvelték ezt a szót); ám bárki volt is a „hamisító", az írás figyelemre méltó mint a múltra való hivatkozás egy fajtájának jellemző példája.

16. Bármennyire jogosulatlan legyen is, elképzelhető lenne, hogy csakugyan a magyar revizionizmustól való félelem rejlik a Vatra vad magyarellenessége mögött. De a Vatra legalább annyira antiszemita, valamint német- és cigányellenes, mint amennyire magyarfaló, tehát aligha elégséges magyarázat erre a magatartásra a Románia területi integritásáért való aggodalom.

17. Claudio Magris azt írja, hogy *„A XVIII. század óta... Erdély a magyar kultúra bölcsője, ám ugyanitt támadt fel a román nemzeti öntudat is"*. (DUNA. Budapest, 1992. 340. o.) A *Times* levelezői rendszeresen megismétlik ezt a klisét. Ernest Beck, amikor az újság 1990. február 28-i számában a magyar és román kapcsolatok megromlásáról írt, megjegyezte, hogy *„mindkét ország kultúrájának Erdély a szülőföldje"*, Richard Bassett pedig a *Times* 1990. május 23-i számában azt írja, hogy a magyarok nem fognak *„könnyű szívvel lemondani arról a területről, amely számukra mindig is kultúrájuk bölcsőjét jelentette"*.

18. K. Hitchins STUDIES ON ROMANIAN NATIONAL CONSCIOUSNESS (New York, 1983) című művéből világosan kitűnik, milyen fontos szerepet játszott Erdély a román nemzeti tudat születésében.

19. Makkai László: MAGYAR–ROMÁN KÖZÖS MÚLT. Budapest, 1948. 214. o. Erdély mindig is különleges szerepet játszott a magyar politikában. Zrínyi Miklós a XVII. században *„koronánknak egy legszebbik boglára"*-ként jellemezte, a XIX. században Kossuth Lajos pedig *„hazánk jobb keze"*-ként. Tóth Béla: SZÁJRUL SZÁJRA. Budapest, 1901. 42–43. és 95–96. o.

20. Rácz István (szerk.): TANULMÁNYOK ERDÉLY TÖRTÉNETÉRŐL. Debrecen, 1988. 25–26. o.

21. Köpeczi Béla (szerk.): ERDÉLY RÖVID TÖRTÉNETE. Budapest, 1989. 5. o. Néhány külföldi történész hasonló nézeteket vall. C. A. Macartney például azt írja, hogy a török hódoltság ideje alatt *„a nemzeti függetlenség pislákoló lángját csak a távoli Erdélyben sikerült életben tartani"*. (HUNGARY. Edinburgh, 1962. 65. o.) R. J. W. Evans szerint Erdély a XVII. században *„az egész Magyarország lelkiismerete volt"*. THE MAKING OF THE HABSBURG MONARCHY, 1550–1700. Oxford, 1979. 267. o. Czigány Lóránt szerint *„az erdélyi fejedelmek... megpróbálták megőrizni a magyar életformát és a magyar kultúra pislákoló lángját"*. THE OXFORD HISTORY OF HUNGARIAN LITERATURE. Oxford, 1984. 32. o.

22. Rácz: TANULMÁNYOK. 77. o.

23. THE DEATH OF THE PAST. London, 1969. 14. o.

24. Uo. 14., 106., 144. o.

25. Jó példa erre az a vita, amely jelenleg folyik Angliában – és Magyarországon – az iskolai történelemoktatásról.

26. Köpeczi Béla (szerk.): ERDÉLY TÖRTÉNETE. I–III. Budapest, 1986.

27. Vö. Pach Zsigmond Pál megjegyzéseit Rácz TANULMÁNYOK című kötetében, 18–19. o.; lásd még: VITA AZ ERDÉLY-MONOGRÁFIÁRÓL. (*Magyar Nemzet*, 1987. október 10. A történészek hazafias kötelességüket teljesítették az ERDÉLY TÖRTÉNETÉ-nek megírásával.)

28. Amikor a magyar történészek hangsúlyozzák, hogy Erdély története három nép története, akkor természetesen a XIX. századi állapotokat vetítik vissza a múltba. Ám az ERDÉLY TÖRTÉNETE foglalkozik a zsidókkal, örményekkel és más csoportokkal is (bár a cigányokról megfeledkezik).

29. ERDÉLY TÖRTÉNETE. II. 10–11. o.

30. Pl. az a kijelentés, hogy Erdély a XIV. században *„még pusztán földrajzi fogalom volt"*, valamint a XVII. század végének történetével foglalkozó HARC A MAGYAR ÁLLAMISÁGÉRT fejezetcím igencsak furcsán fest. ERDÉLY TÖRTÉNETE. I. 348. o. és II. 846. o. Az ERDÉLY A FORRADALOMBAN ÉS A SZABADSÁGHARCBAN magától értetődően magyar szemszögből nézi 1848–49 történetét. ERDÉLY TÖRTÉNETE. III. 1346. o.

31. Benda Kálmán mutatott rá a debreceni vita során, hogy a XVI. és a XVII. század társadalmi viszonyainak leírása mennyire egyenlőtlen: kimerítően foglalkozik a székelyekkel, kevésbé a vármegyékkel és még kevésbé a szászokkal vagy a románokkal. Rácz: TANULMÁNYOK. 81. o.

32. Az a háromszáznyolcvan oldal, amely az 1848 és az 1918 közötti időszakot ölelni fel, az első kísérlet nemcsak a magyar, hanem bármilyen nyelvű történetírásban, amelyik kritikailag és kellő részletességgel tárgyalja a korszakot. ERDÉLY TÖRTÉNETE. III. 1346–1732. o.

33. Rácz: TANULMÁNYOK. (Lásd a 20. sz. jegyzetet.)

34. ERDÉLY RÖVID TÖRTÉNETE. (Lásd a 21. sz. jegyzetet.)

35. Köpeczi Béla (szerk.): KURZE GESCHICHTE SIEBENBÜRGENS. Budapest, 1990. 781. o.

36. A francia kiadás 1992 novemberében jelent meg. A párizsi Magyar Intézet francia, román és magyar történészek részvételével kerekasztal-beszélgetést rendezett a könyvről. A mérsékelt hangnemű vitán a román és a magyar álláspontok nem sokat közeledtek egymáshoz. L. a *Magyar Nemzet* tudósításait az 1992. november 30-i és a december 10-i számokban. A mű angol kiadása elhúzódott.

37. Pl. az egész oldalas hirdetés a *The Times* 1987. április 7-i számában.

38. *Magyar Nemzet*, 1987. április 2.

39. Kosáry Domokos: A TÖRTÉNÉSZEK ÉS ERDÉLY. In: NEMZETI FEJLŐDÉS, MŰVELŐDÉS – EURÓPAI POLITIKA. Budapest, 1989. 103. o. Első ízben a Londoni Egyetem Szláv és Kelet-európai Intézetében hangzott el előadás formájában 1988. május 4-én.

40. Jó néhány ilyen találkozót szerveztek az elmúlt harminc év során a különböző közép- és kelet-európai országok történészei között, és ezek némelyike elő is segítette az előítéletek enyhítését.

41. Kosáry: i. m. 104. o.

42. KIHÍVÁS ÉS ERETNEKSÉG. *Limes*, Budapest, 1989. 1. 187–211. o.

43. Uo. 208–209. o. Egy kolozsvári tanár Bánffy Miklóst idézve hasonlóan érvel: a román–magyar viszony javulásához mindkét oldalon *„empátiakészségre van szükség"*. (Fey László: SUKET ÉS NAGYOTHALLÓ PÁRBESZÉDE. *Magyar Nemzet*, 1992. március 6.)

44. Ígéretes kezdetet vagy inkább újrakezdést jelenthet a román és magyar történészek 1991. április 25-i és 26-i találkozója, amelyet Budapesten az Európa Intézetben tartottak. *Magyar Nemzet*, 1991. május 2. (Ágoston Vilmos.)

Vörös István

FOGADTATÁS

A veréb, aki olajos
tócsából iszik,
a darázs, akinek egy
padláson van a fészke,
és ki-be röpköd
a cserepek alatt,
a krumplibogár, aki
hozzászokott a permetező-
szerhez, ott lesz velünk,
ha egyszer a metróalagútban
kell éjszakáznunk.
A gaz, ami a sínek
között nő, a betonlépcsőn
megtelepedett moha,
a ruhán fennakadt
bogáncs kíváncsi
lesz, hogy mit teszünk
akkor.
A szú, akit a bútorainkból
kiirtottunk, az egér,
akire a csapda
rácsapódott, a hangya,
akit a papucsunkkal tiportunk
el, már hallották érkezésünk,
és feleútig elénkbe jönnek.

Juhász Anikó

ŐRJÁRAT

Némelykor azt hisszük, elég
a hídon végigmenni, s ahogy
Ali hodzsa a kádihivatalt,
úgy érjük el (kijátszva
belső önmagunkat) a törvényes
padlódeszkát s alkonyattájt

az utolsó házat, mit az élet
magából még „Nur kein Skandal"-t
szavalva kitakart. S míg megyünk az úton,
(ahogy az öreg egykoron Rogaticában
az úton mendegélt), csak sejtjük: az út
végén valaha széljárta, nagy kapu
állt, hogy mázsás nyílásain térítő
optikába fogva egyszerre túlsó messzeségbe
s jóleső, nagy közelbe csúsztassa át a
szétnyíló veszélyt. De mióta külön-külön
lépünk rá minden hídőrző čarsijára...,
azóta köveket dobál a Drina, s forintban,
dínárban számolva is apad az ünnep-
nap, apad az ember, apad a halban a
hús, s apad a széttöretlen szálka.
S míg Lotika csukja-nyitja házát,
s ügyel a pókerarcra is, a víz kimossa
belőle minden álmát, megmarad ő s
marad a nagy szemű kavics. Ősszel
már fáradt s aztán szétbonthatatlan
selyemkötelek közt föl-le jár, ezer-
kilencszáz... – dadogja – (mennyi?),
mennyi is? – s szemében végül összeáll
ház, halott, fű, macska, kapualj s hozzá
a szabály, ezernyi házszabály...

Lukácsy Sándor

A TEMPLOMRABLÓ IMÁDSÁGA

Petőfi egyik legszebb, legmerészebb, legmodernebb verse, a FELHŐK egy darabja, így hangzik:

„Itt állok a rónaközépen,
Mint a szobor, merően.
A pusztát síri csend födé el,
Mint elfödik a halottat szemfödéllel.
Nagy messze tőlem egy ember kaszál;
Most an megáll,
S köszörűli a kaszát...
Pengése hozzám nem hallatszik át,
Csak azt látom, mint mozg a kéz.

És most idenéz,
Engem bámul, de én szemem sem mozdítom...
Mit gondolhat, hogy én miről gondolkodom?"

Némileg Petőfiéhez hasonló helyzetben találjuk Szindbádot Krúdy PURGATÓRIUM-ának vége felé. Ő persze nem a puszta közepén áll, hanem a főváros ligeti padján üldögél. Petőfi rónaságán nincs semmi szín, a paraszton kívül semmi látnivaló; a vers egyetlen vizuális képe (szemfödél) auditív elemhez társul, s az is negatív, életen túli: síri csend. Krúdy ligete színpompás, jövés-menés visz belé elevenséget. *„A hosszú ősznek ideje volt, hogy mindenféle színváltozást megpróbáljon a legpirosabbtól a legfakóbbig. A ligetben volt egy bokor, amelynek olyan gyöngyei voltak pirosból, hogy az ember megállott messzire, a fák sárgulása pedig szinte természetfölötti volt... Közömbös asszonyok sepergették a faleveleket a környéken, néha elment egy fogat, egy autó vagy tejeskocsi..."*

A szituációban mégis van valami közös. Petőfi is, Krúdy is magányos; az emberek világával csak az köti össze őket, hogy figyelő tekintetet vetnek rá, egyikük a parasztra, másikuk a Stefánia út gyér közönségére. A figyelem kölcsönös: a paraszt nézi a költőt, a liget népe látja a padon üldögélőt, a tekintetek innét oda, onnét ide járnak, s a szemlélők egyszersmind megszemléltek; de ez a vizuális szál testetlenül vékony és könnyen szétszakadó, mert távol van a paraszt, távol a sétány személyzete.

A rokon szituációban rokon gondolatok Petőfi is, Krúdy is azon tűnődik, mi járhat a fejében annak, aki látja és nézi a magányosan álldogálót, a magányosan üldögélőt.

Petőfi, a parasztról: *„Mit gondolhat, hogy én miről* gondolkodom?"

Krúdy: *„Vajon kihez* hasonlítottam, *ha valaki szemügyre vett a távoli sétányútról?...*

Kihez hasonlítottam a magános padon?

Társaitól elmaradt, fogságba esett darumadárhoz.

...tán egy nagyra törekvő, de elbukott regényhőshöz hasonlítok... Regényhőshöz hasonlítok itt a mellékúton, ahonnan óvatosan gusztálom az embereket...

Nem hasonlítok regényhőshöz...

De hát akkor kihez hasonlítok, ha valaki erre megy, megnéz, *és fogalmat akar alkotni magában a látványról, melyet nyújtottam?*

Kihez? – szólalt meg bennem az ábrándtalan hang – megmondom mindjárt, kihez. Egy leleplezett svindlerhez, egy tetten ért hamiskártyáshoz, egy vén, talaját vesztett szélhámoshoz..."

A költő és a prózaköltő egyaránt arra vágyik, hogy föltáruljon az emberek előtt, s kíváncsian kérdezi, vajon meglátják-e azok benne azt, amit egyikük és másikuk a legfontosabbnak tart magában: Petőfi a *gondolkodást*, Krúdy a *hasonlítást*, személyiségük lényegét.

A lényeg azonban mindkettejüknél titok marad. Petőfi nem mondja meg a versben, min gondolkodik; Krúdy többféle hasonlattal próbál önmeghatározást adni, de a hasonlítások különbözők, kioltják egymást.

*

Egyetlen magyar író sem írt annyi hasonlatot, mint Krúdy.

A köznapi szemléletből vett, mintegy kézenfekvő és némileg köznyelvi hasonlatok viszonylag ritkák: *„...szeplős volt az arca, mint a pulykatojás."* (N. N. 156)[1] Krúdy inkább a távoli, meglepő kapcsolatokat kereste: *„...a haja már szürke volt, mint a zajló Duna felett csapongó jégsirály szárnya."* (SZ I. 150) *„...a háztetőkön a hó úgy világít, mint az alsószoknyák fodra."* (AR 384) *„...lágy lélegzése a hölgynek, mint tearózsakoszorú helyezkedett Rezeda úr fejére."* (VP 156)

Hasonlatokért Krúdy tekintete bekalandozta a természetnek szinte az egész világát. *„Olyan piros volt a barna nő melle és válla, mint az ecetfa dércsípte virága."* (ŐU 441) *„...hamvas haja friss, mint a lekaszált sarjú."* (SZ I. 316) *„A nők az életem ösvényén olyan áldottak voltak, mint őszkor a gyümölcsfák."*(ŐU 444) Az állatokról részletes természetrajzi kézikönyvet lehetne összeállítani Krúdy hasonlataiból. *„Az ágy alól a csizmahúzó kandikált, mint egy leskelődő* kiskutya." (SZ I. 427) *„A sovány szekrény ajtaja úgy sírt, mint egy elkergetett* macska *a háztetőn."* (SZ II. 74) *„...a nők úgy tettették magukat, mint a lucernásban ülő* nyúl" (N. N. 190) Az árnyék *„ingott, mintha* róka *mozgatná lompos farkát".* (ÚT 60) A nagymama, *„bár fukar volt, mint a* vidra, *tizenkét gyertyát gyújtott meg ódon gyertyatartókban".* (B 83) *„A szeme oly fényes volt, mint a* patkányé." (VP 193) *„Az ollócska csak csippentett, mintha egy* madár *szólalt volna meg kalitkájában."* (USZ I. 249) *„Vénasszony kotorja helyét a tűzhely közelében, mint a* tyúk, *mielőtt tojna."* (N. N. 86) *„...kivégezték a lelkemet, mint egy* csirkét." (B 95) A kémények *„úgy nyúltak fel, mint a* gúnár *nyaka".* (ÚT 13) *„...halkan közeledve, mint a* galamb *kering az udvar fölött."* (N. N. 133) *„...félig megfagyottan, mint egy őszi* veréb *a fán, gunnyasztott ablakok alatt."* (AR 384) *„Szindbád úgy állott a heverő nők fölött, mint valamely halászgató* gólya." (SZ II. 53) *„...olyan begyesen sétált, mint a* varjú *a jégen."* (USZ I. 15) *„...az őszi szél úgy cseveg, mint a* szarka *a sövényben."* (N. N. 173) *„Szorgalmas, mint a barna* rigó, *amely a fűben kertészkedik."* (KL 235) *„...kis mosolygás üldögél a szája szögletében, mint a* pintyőke." (N. N. 174–175) A kedv *„kiszámíthatatlan volt, mint a* cinke *ugrása a téli bokrokon".* (PN 128) *„A főerdész úrnak olyan piros volt a bekecse, mint a forrázott* rák *színe."* (SZ I. 30) *„...úgy figyeltem magát, mint az üveg alatt a* skorpiót." (ŐU 394) *„Csinosi úgy dongott a hölgy körül, mint a* darázs *a virágon."* (PN 176) A híd *„mint egy nagy* pók *terpeszkedett hosszú lábaival a Poprád felett".* (SZ I. 25) *„...pirosan lobogtak a hasábfák lángjai, mint a* lepkék." (ÚT 14) – Az idézgetéssel korántsem merítettem ki Krúdy bestiariumának gazdagságát. Van abban még sok más; néhány kivétellel (majom, gazella, teve, leopárd, cethal) valamennyi hazai állat: agár, komondor, juhászkutya, vadászkutya, rendőrkutya, csikó, malac, kos, bárány, egér, őz, farkas, sün, borz, hörcsög, fecske, fürj, fülemüle, túzok, vadlúd, kócsag, daru, hattyú, sólyom, bagoly, aranyhal, ponty, kígyó, béka, szitakötő, éji bogár, pille, szú.

Ezek a hasonlatok többnyire szemléltetők és mindig képzeletmozdítók, az embert és tulajdonságait (piros testszín, fényes szem), cselekvését (mosolygás), viselkedését (tettetés), környezetének tárgyait (híd, kémény, bekecs stb.) és jelenségeit (őszi szél) segítenek fölidézni természeti képekkel.

A hasonlatok egy másik csoportjában Krúdy – épp ellenkezőleg – az emberi világból veszi anyagát, emberekhez hasonlít természeti dolgokat. *„A torony, mint egy nagy, barna, idegen katona nézett szembe Szindbáddal."* (SZ I. 46) *„A folyócska titokzatosan surrant tova a kertek alatt, mint egy nesztelen járású éjjeli vándor."* (SZ I. 49) *„...megviseltek voltak a fák, mint akár a télvizet járó bocskorok és a böjtölő emberek."* (SZ II. 16) *„...a potrohos hajó olyan méltóságteljesen evickélt tova, mint egy kövér pap."* (SZ I. 185)[2] *„...a dombon úgy égtek a gyertyácskák, mint az ég csillagaival kacérkodó falusi lányok szemei."* (AR 315) *„...a katonafejfák olyan komoran állongtak körülöttünk, mint becsületben megőszült férfiak."* (AR 278) *„...napról napra beljebb bátorkodott az őszi idő, mint a vén cigány a kocsmába."* (N. N. 195)

Krúdy hasonlatai, akár a természeti, akár az emberi körből, többnyire roppant érzékletesek, s az író – hajlama és ambíciója szerint – gondoskodik róla, hogy valamennyi érzékszervünket foglalkoztassa. Legtöbb hasonlata persze vizuális jellegű, de van auditív és egyéb is. *„...gyorsan pattogva – mint csöndes tó vizén a tavaszi zápor – szólalt meg egy kis csengő."* (SZ I. 57) *„A kendőjének – vagy a nyakának – almaillata volt, mint télen a*

kamaráknak." (AR 293) A paradicsomlevesnek *„csak annyi az íze, mint annak a csóknak, amelyet megszokásból váltanak férfiak és nők egymással".* (SZ II. 30) *„...a kezének az érintése, mint a fülemüle fészkének puhasága."* (AR 315)

Az eddig bemutatott hasonlatokban a comparatio mindkét oldalán a természeti vagy emberi világ *reális* elemei helyezkednek el; máskor az egyik vagy a másik oldalra *elvont* fogalom kerül. *„...a gondolatok, mint búcsúzó vándormadarak, mind ritkábban, mind messzebbre szállongtak körülötte."* (SZ I. 149) Ez a példa a hagyományos hasonlatok körébe tartozik: szemléltet; megfordítva: nincs szó szemléltetésről. *„...az enyhe délutáni szél újra játszadozott a lehullott levelekkel,* mint a gondolat, *amely az elmúlt ifjúságot körülborongja."* (AR 403)

Ez a második típus a modernebb, de nem előzmény nélküli a XX. században. Ilyen volt már Petőfinél AZ APOSTOL tónusadó első hasonlata: *„Olyan fekete a világ, Mint a kibérlett lelkiismeret."* Rokonait megtaláljuk Krúdy lapjain. *„Fent a bástyalépcsőnél gázláng libegett, mint az álomtalan lelkiösmeret."* ŐU 233) *„...távolban gurult egy kocsi, mint lassan szunnyadó lelkiismeret."* (AR 308)

Krúdy szívesen és gyakran élt az efféle hasonlításnak mind a két típusával. Absztrakt hasonlított – konkrét hasonlító: *„...régi boldog órák, tüneményes napok emléke surrant Szindbád szívébe, mint fészkébe búvik a fecske."* (SZ I. 386) A fájdalom *„oly magányos, mint a szél a temető felett".* (AR 416) A cinizmus *„úgy elszökött cellájából, mint egy hűtlen macska".* (ŐU 374) Konkrét hasonlított – absztrakt hasonlító: *„...kályhánkban piroslik egy parázs, mint az emlékezet."* (AR 295) *„Az újhold, mint valami nagyon távoli reménység tünedezett fel és le."* (KL 200) *„Kis hidak alatt láthatatlan vizek mélyen aludtak, mint az elfelejtés."* (ŐU 365)

Krúdy hasonlatteremtő fantáziája kifogyhatatlan. Sohasem ismétli magát, azonos hasonlítotthoz más-más hasonlítót társít. Ha a női harisnya világoszöld, akkor olyan, *„mint a mély erdőben futó patak"* (AR 341), ha sötétzöld, *„mint a rétek alkonyati szélben"* (uo.), ha kék, *„mint a japán lepke"* (PN 168), a nagymama harisnyája *„elnyúlott, mint egy cica, amelynek hátát simogatják"* (uo). Megfordítva: azonos hasonlító többféle hasonlítottnak lehet párja. Az álmok: *„mint valamely elröppent lepke".* (SZ II. 154) *„...a színes cukorkák felrepülni látszottak, mint játékos lepkék."* (UT 18) *„...megvártam, hogy az alkalom letelepedjék rám, mint egy delelő lepke."* (Uo. 20)

A hasonlatok bejárják a jelenségek minden tartományát. Gyakori bennük az olyan elem, amelyet költőinek szokás nevezni: *„...a nemes érzelem úgy csengett, mint a folyó felett egy távoli kis harang szava."* (SZ I. 381) *„...halkan tett-vett a házában, mint az ifjú csermely él a vén fatönkök alatt."* (AR 298) Klára ábrándos tekintete *„olyan volt, mint a kora tavaszi alkonyat erdős, dombos vidéken, ahol még a lapályon elnyúló réteken gyenge köd úszik".* (VP 55) De nem idegen Krúdytól a trivialitás világa sem. A búcsús asszonyok az út porától megfeketedtek, *„mint a fazekak valamely nagy konyhán".* (SZ II. 53) A kántorok hangja reszket a temetésen, *„mint a fagyoskáposzta".* (KL 194) *„A nagymama napjai meg voltak számlálva, mint a tojások a kamrában."* (B 83) *„A hegy novemberben oly csendes, mint egy száraz vadásztarisznya."* (B 92) A jókedv *„az asztal alá gurul, mint egy leszakadt nadrággomb".* (N. N. 115)

Nemritkán olyan távoli képzeteket von össze a hasonlat, hogy az olvasó a meglepetés esztétikai élményében részesül. *„A hold áttetszően bolyongott a láthatáron, mint egy heptikás mezőőr."* (B 82) A fáról lehulló diók *„olyan hangot hallattak, mintha zsiványok járnának az udvaron".* (USZ I. 362) *„A téli éjszaka úgy fülelt körülöttük, mint egy alvást színlelő öreg titkosrendőr a hamiskártyások tanyáján."* (ŐU 396) *„Az ősz hosszú volt, mint egy fénylő, vörös női hajszál."* (B 27) *„...megérkezett a nyári hajnal, mint egy csengő-bongó komédiáskocsi."*

(N. N. 150) A denevér *„mintha jelt adna valakinek, mint egy sötét rakéta".* (N. N. 141) *„Pirult a paprika, mint az ünnepnapok neve a kalendáriumban."* (N. N. 144) Don Kihóte *„mindig olyan nyugodt volt, mint egy kakukkos óra".* (B 121) Az ifjúság elmúlt, *„mint egy különös, emlékezetes operai előadás a régi Nemzetiben".* (AR 329) *„...a kémények a háztetőn szinte féloldalra dőltek, mint a történelmi regényekben."* (AR 298)

Jól megfigyelhetjük ezeken a példákon – és Krúdy számtalan más hasonlatán – az író teremtőerejét. Amit Max Black a metaforáról mond: hogy az nem már meglévő hasonlóságot használ ki, hanem *megteremti* a hasonlóságot – az a hasonlatra is áll, Krúdy sok-sok hasonlatára mindenképpen.

Krúdy szerette megnövelni hasonlatai terjedelmét, cselekvéssel dúsítani, szinte mininovellákká. A nők *„úgy suhantak tova, mint az amerikai nagy folyam habjai a moziképeken..."* (egyszerű hasonlat), *„vagy másképpen: mint egy madártoll, amelyet az ember a negyedik emelet ablakából lát tovaúszni az utca felett..."* (itt meg lehetne állni, de következik a bővítés), *„miközben azt találgatja, hogyan került a nagyváros atmoszférájába szarkatoll, holott a szarka csak falun szeret lakni, a sövényre felülni és benézegetni az udvarokba, ahol szép, megtermett és ringó-ringatózó parasztlányok, menyecskék felkiáltanak: vendég jön! Mert a szarka a sövényen azt jelenti".* (SZ I. 136) *„Hogy a fehérneműek a szekrényekben mind rendben legyenek, a hervadó virágcserepeket frissekkel cserélje ki a városi kertész a vaskosaras ablakokban, a dal halkan, elmosódottan harangozzék a spinéten, a padló mindig frissen legyen súrolva a házában, még az ágy alatt és a szobasarkokban is, az imakönyv mellett mindig akadjon egy jó könyv a háznál, amely elmulattat, megvigasztal, észrevétlenül földerít, mint a fekete színpadi függöny mögött a háttérben, a színdarab végeztével, kis kunyhó előtt, rokka mellett látható az élőkép, mely az üldözött szerelmesek további sorsát ábrázolja: így élt Hermina..."* (AR 372)

Ezek a cselekvényes amplifikációk, elcsavargó betétek, apró történetkék, melyek körülindázzák az elbeszélés törzsét, persze nem történnek meg, hiszen csak hasonlatok. Ezt Krúdy igen gyakran azzal hangsúlyozza, hogy a „mint" helyett a „mintha" kötőszót használja. Néha még a szemléletesség szolgálatában: *„oly aggodalmasan öntött a flaskóból, mintha recept szerint mérné az orvosságot"* (ŐU 390); de az ilyen hasonlat többnyire a reálisból az irreálisba vezet, megtörténtet meg nem történttel, valót valótlannal kapcsol össze, s ezáltal a szövegnek libegő és irizáló bizonytalanságot ád. *„Egy domboldalon valóban ott volt a régi kert, most fehér a hótól, mintha hajdani szüzességével kacérkodna hervadt dáma."* (SZ I. 155) Nem kacérkodik, csak *mintha*... Ez az eljárás nem Krúdy találmánya; Széles Klára kimutatta, milyen fontos szerepe volt a dúlt lelkű Vajda János költészetében; de valószínű, hogy senki sem élt vele oly sűrűn, mint Krúdy. A jégen korcsolyázó fiúk *„olyan gyorsan igyekeztek előre meg körbe,* mintha *rettegnének a magas part hórongyokkal borított cserjéi mögött bujdosó holdvilágtól".* (VP 31) *„Fényfoltok tűntek fel a szürke tó vizén,* mintha *egy játékos gyermek katonatükrével játszadozna az erdőszélen."* (N. N. 150) *„...a zsalugáter mögött madarak szólaltak meg,* mintha *most érkezett volna a posta, csupa nagyszerű hírrel."* (N. N. 193) *„A leány szeme világított a sötétben,* mintha *egy égből elkergetett angyal viaskodna igazáért."* (ŐU 396)

A „mintha" sajátos fénytörésbe vonja Krúdy elbeszéléseit, s ez annyira illett látásmódjához, hogy egy mondatban vagy egy passzusban kétszer-háromszor is rájárt a tolla. *„A búbos kövezet a kapu előtt rejtelmesen döngött,* mintha *temérdek föld alatti lakó tanyázna odalent, a lépcső kanyarogva merészkedett a magosba, holott úgy ingadozott,* mintha *leginkább leszakadni szeretne."* (VP 14) *„A régi kis sörházban oly csendesség honolt,* mintha *egy másik városba valók volnának a fekete tornyok, aluszékony barna bástyák és visszhangos fedett hidak, amelyekben úgy kopogott a lépés,* mintha *az út innen a másvilágba vezetne, a gyön-*

gén beszűrődő világosságban régi szentek és főurak életnagyságú, fába festett képei őrködtek a híd belsejében, egy piros bajuszú király a híd közepén egy kalácsképű és hosszú orrú asszonyságot térdepeltet a lábainál. Egy bocskoros öregember lóháton ment végig a hídon. A messzeségben a fekete tornyok harangjai úgy viaskodtak egymással a magasságban, mintha *fehér sólymok harcolnának a ragyogó, felhőzetlen égboltozat alatt."* (AR 345) Harangszó és sólymok harca: abban a világban, amelyet Krúdy végtelen fantáziája teremtett, minden, a legmerészebb kapcsolat is lehetséges. Persze csak *mintha*...

Van olyan novellája, melyben a (röviden elmondható) valóságos cselekvényt végesvégig „mintha" kezdetű hasonlatokba foglalt *látszatcselekvések* kísérik. Szultán – Szindbád alakmása – megérkezik egy városba. (Krúdy hősei rendszerint *megérkeznek*.) Találkozik egy régi asszonnyal, udvarol neki, megcsókolja – ennyi a történet. Hogy mi zajlik ezalatt a lelkekben, hasonlatokból tudjuk meg. A nő arckifejezése a találkozáskor olyan, „mintha *valamelyik gyereke difteritiszben feküdnék*". Beszélgetés közben *„Szultán olyanformán bólogatott,* mintha *mindezeket a panaszokat majd jegyzőkönyvbe foglalná, hogy a megfelelő helyen – valamely királyi hatóságnál – előterjessze"*. A férfi közeledésének első jelére a nőnek *„megint csak olyan aggodalmas lett az arca,* mintha *vörhenyben feküdnének a gyerekei"*. Együtt megnézik a karácsonyfát, mely úgy áll *„kiterjesztett karjaival,* mintha *megáldaná mindazokat a játékszereket, amelyeket a gyermekek alatta elhelyeztek"*. A férfi a nő keze után nyúl, mire *„az asszony arca olyan kétségbeesett lett,* mintha *már haldokolnának is a gyermekei"*. Leülnek egymás mellé. *„Az asszony hátrább húzódott a kanapén,* mintha *a lovag szakállából kipattanó szikrák elől menekülne."* Szóba kerülnek Szultán régi szerelmei, az asszony vetélytársai. *„Most már aggódni kezdett egykori barátnői miatt,* mintha *azokat valamely veszedelem fenyegetné."* A veszély inkább őt, az asszonyt fenyegeti, és utol is éri: a férfi megcsókolja a karácsonyfa alatt. A nő *„maga elé meredt,* mintha *hirtelen a másvilágra került volna"*. És végre egy igazi hasonlat: *„Egy hang se hagyta el a torkát a bősz férfi támadására,* mint *egy halálosan megsebesült őz, tűrte annak csókjait és simogatásait."* (USz I. 6–9)

Hogy a hasonlatoknak milyen páratlan gazdagsága és változatossága várja Krúdy olvasóját, akkor méltányolhatjuk igazán, ha egy nagyobb, összefüggő passzusát veszszük szemügyre. Tíz búcsús asszonyt ír le. Ahogyan: az a bravúr.

„Az árokparton olyanformán feküdt egy asszony, mint a kelőkenyér, amely abrosszal van letakarva, és azt várja, hogy mikor kezd zümmögni a hajnali légy az ablakon... Amott egy másik kiflivé vagy holdsarlóvá alakult át álmában, és olyan ízesen mutatkozik a dereka, mint valamely kalácsé, amellyel a vándorlegény az első lopást elkövetni akarja. És egy harmadik, egy öreg, a bokor aljában, a fülledt nyári éjben is okulárés, ködös téli alkonyt lehel magából, amikor a napraforgó szára is nehéz, fojtó szagot terjesztget a tűzrakásról. És a negyedik olyan szélesen terpeszkedik el a rét fűvén, mint valamely dudva, amely széles levelei alá rejti a gyíkokat, szarvasbogarakat, békákat. És az ötödik rózsafának látszik, amelynek a fejét a gondos kertészek eldugdosták a föld alá a hideg időjárás elől, és a rózsafa feje olyanokat álmodik, amely álmokat sohase mondanak el senkinek. A hatodik csak úgy aludt, mint egy üres tarisznya, amelyben legfeljebb az emlékezetes szagokat kereshetnék az egerek. A hetedik kinyitotta a száját, mintha gyermekkorát álmodná, amikor a tanítónő hangja után az A betűt kell ismételni. A nyolcadik összekulcsolta lábszárait, mintha attól félne, hogy egér vagy béka surran be a testébe alvása alatt. A kilencedik úgy hortyogott, mint a téli éjszaka, amikor az alvó hirtelen felébredve a kapuhoz siet, mintha onnan hallana valamely dörömbölést, pedig a saját hortyogása volt az, amelytől felébredt. A tizediknek végre sikerült ujjukon ragadni az ördögöt, egy árva csalán alakjában..." (SZ II. 57–58)

Bori Imre egész fejezetet szentelt annak a megfigyelésének, hogy a Krúdy-művek

lényeges mondanivalóját gyakran nem az epikus előadás, hanem a szövegháttér tartalmazza: az önálló életre kelt hasonlatok, makacsul egy képzetkörben mozgó jelzők, „asszociációs láncok", melyek fölébe kerekednek az elbeszélt cselekvénynek, s az igazi jelentést hordozzák. Krúdy e módszerét egy példával illusztrálom.

Egyik legnagyobb – noha nem méltányolt – művészi teljesítménye: A HELYETTES HALOTT. Először az 1919. évi MIKSZÁTH ALMANACH-ban jelent meg, majd AZ AKASZTOTT EMBER címváltozattal többször is.

A történet mindössze ennyi: egy asztaltársaság négy tagja – a bohóc, a költő, az öregember és a narrátor – Szerafin kisasszonyt szereti, s mivel már eleget szenvedtek szenvedélyük miatt, sorban öngyilkosságot követnek el, kivéve a narrátort, aki helyett egy idegen akasztja föl magát.

Erre a vékony szálra fűződnek fel a kis remekmű hasonlatai. Nem egyneműek, inkább szertekalandozók, de többségük az elbeszélés mélyrétegeit tárja fel. Ide írom sorban valamennyit.

Incipit: *„Akkoriban nem nagyon tudtunk aludni, mert mindig Szerecsenfő Szerafin arcára gondoltunk – én is, és ő is, sőt talán mások is, akiknek gondolatait nem ismertük,* mint *az idegen országbeli madarakat."* A kisasszony szeme *„úgy sugárzott,* mint *a magnézium".* Szép volt szenvedni a nőért, „mint *a rőt szakállú, cirkuszló nyugalmasságú, meglett férfiak, ha egyszer egy kontyszalagot találnak az élet őszi mezőjén a madárijesztőre kötözve, s azt képzelik vala, hogy ez a jeladás az élet újból való megkezdéséhez".* *„...négykézláb szaladtam, és hiába korholtam magam, hogy oly ostoba vagyok,* mint *tavasszal a hím kutya."* *„...úgy szedegettük össze Szerafinról maradt emlékeinket,* mint *zivataros éjszakán az országúton elhullajtott aranyainkat."* *„...az ellágyulást a háztetőre dobtuk,* mint *egy elrongyolódott báli cipőt."* Szerafin *„a szemünkbe pottyantotta lényét,* mint *a fecske fészkéből, hogy megvakuljunk, s ne lássunk mást, mint őt, mindig csak barackvirágszínű arcát és kis keblét, amelyhez oly alázatosan kúszott a kéz,* mint a templomrabló imádsága".

Még csak az első két lap szövege pergett le, és máris nyolc hasonlat. Képzeteik megteremtik – inkább, mint a történet közlő mondatai – az elbeszélés erotikus-bánatos-öreges-morbid hangulatát, a lényegét: idegenség, gyorsan elvillanó fény, madárijesztőn babráló férfiak, koslató hím kutya, elvesztett érték, rongyos báli cipő, a fecske piszka – és végül a nyolcadik hasonlat... Előképe megvolt már a JÓZSEFVÁROSI EMLÉK című novellában (1917): Prépostvári *„Felkúszott az ablakig, kétszer felejthetetlenül szájon csókolta* [Jankát], *majd a lábát kérte, amellyel eljátszadozott, mint a szentségtartóval a templomrabló, mielőtt végleg elrabolná".* A hasonlat itt még csak bizarr ötlet; két év múlva, A HELYETTES HALOTT írásakor találja meg Krúdy azt az alakot, mellyel a férfiviselkedésnek két pólusát, az áhítatos nőtiszteletet és a rablószándékú nőkívánást tömören egybe tudta foglalni: költőien és merészen, de mindenekelőtt pontosan, és – kötőszóval, névelővel együtt – mindössze négy szóban.

Halálos történetet olvasunk, máris sejteti a következő hasonlat: a Bohóc *„úgy ült az asztal végén,* mint *egy holttest".* Szerafinra emlékezik: *„A szívemből az ő illata áramlott felém,* mint *a befűzött virágszálé."* A Költő szíve, mióta Szerafint megismerte, olyan, „mint *egy megtébolyodott komédiás".* Az öregember a saját szívét darabolja föl, „mint *egy eszeveszett mészáros hűtlen kedvese húsát",* majd összegörnyed, „mint *az engedelmes halott".* A narrátor (jelenleg ő bírja Szerafin kegyeit) sajnálja öngyilkos társait: *„Fájt,* mint *a kés, hogy nekem boldognak kell lennem",* de tudja, hogy nem lehet sokáig boldog: *„az egész élet úgy fájt,* mint *a kígyómarás".* Másnap, ébredéskor: *„A mámor még az ágyam szélén üldögélt,* mint *egy halottvirrasztó."* *„Olyan nehezen tértem magamhoz,* mintha *ólmot kellene felhúzogatnom a*

tenger fenekéről." „...a kora őszi napba néztem, amely vörös volt, mint *a szemem."* Egy lovast pillant meg: *„Öreg és szomorú volt a lovas,* mintha *elkésett volna valahonnan, hol egy rettenetes bűnt kellett volna megakadályozni."* A narrátor találkozik Szerafinnal: *„A szemébe néztem, s engedelmeskedtem,* mint *az állatszelídítőnőnek."* Szerafin *„olyan komolyan és mélységesen nézett rám,* mint *a tenger a holdba".* Uzsonnázni mennek a kertvendéglőbe, nézegetik a *„szívfájdalom* módjára *könnyű ködben remegő erdei virágokat"*; a vendéglő udvarán ott találják az idegen férfit, *„félig elszáradt repkények, koporsószeg* módjára *kopogó vadgesztenyék és csalódott lombok alatt".* Az idegen *„vörösbora* mintha *vér lett volna, amelyet a vércse hozott, amely a közelben vijjogott".* Szerafin megborzongott, *„*mintha *egérre lépett volna".* Az idegen az erdő felé indul az udvarról – az elbeszélés itt lép át a fantasztikumba, innentől válik kísértetiessé. *„Le nem tudtam venni távolodó hátáról a szemem... Hirtelen azt képzeltem, hogy az én hátam, amely most végképp eltávolodik az erdő felé. Mégpedig fokozatosan az ifjúságból az öregségbe. Egyik percben hetyke és vakmerő volt ez a hát, szinte táncra ringott,* mint *egy győzedelmes ifjú bálkirály háta, amely után könnybe borult szemmel néznek az elhagyott nők, zsebkendőt tépnek, és otthon sírógörcsöket kapnak."* Ilyen volt az ifjúság, a férfikor, mely közönyösen bánik a nőkkel. *„Majd váratlanul megrokkant a hát. A vőfélyek, örökös vőlegények és előtáncosok háta a földre zuhant egy lépésnél,* mint *egy tarisznya."* A hát eltűnik az erdőben. *„Én mentem el innen. Én! – Az árnyék, amely helyemen maradt, már nem tud sikoltani."*

A narrátor öngyilkosságra készül, el kell búcsúznia Szerafintól. A búcsú szavaitól *„riadoztam fél éjszaka,* mintha *a viharban eltévedt madarak zörgették volna meg ablakomat".* Az erdőben, még együtt, ráakadnak az idegen férfi fölakasztott holttestére: *„a levegőben két kopott és szomorú lábszár lengett. Olyanok voltak ezek a cipők,* mintha *a világ végéről jöttek volna".*

Ez az utolsó hasonlat. Szerafin ijedtében elfut, a narrátornak elmegy a kedve a haláltól. Női jelenlét nélkül nem érdemes meggyilkolnia magát, és különben is minek? hisz meghalt helyette a helyettes halott.

*

Krúdynak két ideje, három világa van.
Történetei (a nagy többség) saját jelenkorában játszódnak, az olvasó mégis úgy érzi, hogy sokkal régebben. Proustot szokás emlegetni, bár a két író időszemlélete toto coelo különbözik, de ezt eddig csak Mészöly Miklós mondta ki. (A TÁGASSÁG ISKOLÁJA, 278–279. o.) A francia író – mondom én – fölidézi a múltat, s elmerül benne; Krúdy megőrzi a múlt különvalóságát, és csak idézget belőle. Proust az életére emlékezik; Krúdy múltja irodalmi múlt.

Tág vonalakkal körül lehet határolni: a biedermeier. Krúdy egy helyt részletesen leírja színterét és kellékeit.

„Szindbád a régies szalonban, amelynek falán nem egy megholt osztrák császár és főherceg képe díszlett (a család mindig dinasztiapárti volt), természetesen a Mariett környékén foglalt helyet csütörtökön délután, mert Georginába volt szerelmes.

A császárpiros, aranyozott bútorok kissé megkopott fényben ragyogtak, és az antikságnak valami olyan zománca volt itt mindenen, amely már szinte keresettnek látszott. Kerek rózsakoszorús rámák közé akasztott női fejek, parókás, nyírott bajuszú urak a falakon. Fehér kabátban a fiatal császár, és nem messzire, csaknem a terem főhelyén egy rózsaszínű arcú Metternich hercegnő, aki abroncsszoknyában, ékszeresen uralkodott a szalon fölött. A kép sarkában a hercegi család címere. Fehér bőbitás, szenveteg arcú német szobaleány, egy inasruhába öltözött, strázsamester

bajuszú idős férfiú tekintélyesen és unottan jártak a vendégek körül, akik Szindbádon kívül még doktor Corvinusz nevű férfiból (akit Szindbád magában csodadoktornak nevezett) és egy igen előkelő tartású, idősebb grófnőből állottak."

A leírás végeztével Krúdy megjelöli a forrást, és megnevezi a kort: *„Regényekben és színdarabokban számtalanszor le voltak írva a Pálháziakéhoz hasonló szalonok. Ezeket egy divat szülte és egy divat tartotta életben, a Biedermeier."* (Sz I. 230–231)

Ebből a korból Krúdy ritkán tesz kirándulást, többnyire csak álmában. *„Szindbád egyszer azt álmodta, hogy király lett, fiatal király, Ó-Anglia fénykorában, talán tizennyolc esztendős volt, és könnyű, hegyes orrú cipőben, selyemzubbonykában járt-kelt. A haja hosszú volt és fürtös. A szeme csillogott, nevetett, sárga, gyönyörű aranypénzeket eregetett ki az ujjai között, és víg, csilingelő hangon beszélt. Könnyű, fiatal, boldog és pompás volt álmában, mint egy napkeleti lélek. Az urak VII. Henrik korabeli jelmezben jártak körülötte egy nagy teraszon, a nők uszályos selyemruhában, fehér, magas, fűzős cipőik felett szoknyájukat felemelve hajlongtak előtte bodros fejükkel, amerre ment. Fehér harisnyáikat sokáig látta, még akkor is, midőn királyi álmából felébredve, fáradt tagjait sorban megmozgatta. Egy sor fehér harisnyás női láb maradott meg legtovább az álmából. És miközben fakó, bús-komoly, halottszerű arcát reggel a tükörben megpillantotta, egy kissé elgondolkozott azon, hogy az éjjel fiatal király volt. Végül pedig az jutott eszébe, hogy miután már mindent megpróbált e világon, tehát nemsokára meg fog halni."* (Sz I. 325)

Krúdynál a múlt nem mosódik össze a jelennel, hanem beékelődik abba. Rendszerint hasonlatok által.

Ezek gyakran utalnak Krúdy múltjának irodalmi eredetére. A ház *„álmodozó hársfák között álldogált, mint a regényekben, amelyeket Szindbád fiatal korában olvasott".* (Sz I. 349) Nemritkán azt is megtudjuk, miféle olvasmányok voltak ezek. *„A nagy Dunán sikongó kísérteteket kergetett a szélvész, mint Jósika Miklós Abafijában."* (Ar 274) Az ősi ház olyan volt, *„mintha egy Jókai-regényből metszették volna".* (N. N. 113) *„A borbélytányérok zörögtek a szélben, mint Don Gunárosz* [= Lauka Gusztáv] *verseiben."* (Ar 289) *„Olyan bajusza volt, mint a muskétásnak lehetett a Dumas regényében."* (Ar 289) A vendégek *„úgy tűntek fel, mintha [...] Dickens postakocsiján, a Pickwick Clubból érkeztek volna".* (USz II. 297) A biedermeier kor jellegzetes írójának, Andersennek a neve több hasonlatba is bekerült: *„A kémények olyan komoran füstölögtek, mint az Andersen-mesékben."* (VP 190) *„A fehér kályhában mint egy Andersen-mese, pittegett-pattogott a tűz."* (Ar 271) *„...hosszú szőrű lovacskáik mellett bandukoltak a fa-szállító tótok, mintha Andersen meséiből megindulnának egyszerre a hóemberek."* (Sz I. 150)

Gyakoribb, hogy a múlt művészeti alkotások formájában jelenik meg. Estella *„kis kendőt tartott a kezében, mint azon az olajfestményen, amelyet leánykorában festett róla egy vándorpiktor".* (Ar 294) *„Az arcocska olyan üde és kellemes volt, mint a múlt századbeli hercegek vagy lordok feleségeinek arcképei az aranyozott bőrtokban."* (Sz I. 207–208) A kékfestő *„olyan egyszerű embernek látszott, mintha azokkal az olajnyomatú szentképekkel volna rokonságban, amelyeket falvidéki vásárokon árulnak".* (Sz II. 19) *„...a kert végében napernyője alatt, mint egy német képeslapból való illusztráció, Rozina állott."* (Sz I. 379) *„A püspök karcsú, halovány, finom öregember volt, mint egy művészi iniciálé-betű valamely ritka misemondókönyvben."* (Sz II. 41) Az arc *„olyanforma volt, mint egy Vexir-kép, amelyet a régi magyar házakban lehetett látni. Elölről tán Deák Ferencet mutatta a kép, de jobb felől nézve bízvást Kossuthot, míg bal oldalról Garibaldit vagy más titkolni való férfiút".* (Sz II. 170)

Krúdy művészeti asszociációi rendszerint személyekhez társulnak; az ily módon megjelenített alakokból egész galériát rendezett be, s ebben Szindbádként ő maga is

helyet foglal. *„...homlokomat kezembe hajtottam, mint a Childe Harold szerzőjét ábrázolták az egykori acélmetszetek."* (AR 282) Szindbád *„olyan formában helyezkedett el az asszony előtt, mint egy Margittay Tihamér képeiről való alak"*. (SZ II. 128) *„...úgy viseltem eddig elmúlt életemet, mintha valóban egy figura volnék csupán, egy családi lap illusztrációján."* (AR 274) *„Emlékszik a képre, asszonyom, amelyet Barabás festett?"* – kérdezi Szindbád, a képre, melyen lobogó hajú költő térdepel hölgye előtt. *„Ez olajnyomat népszerű volt, sűrűn feltalálható volt a honleányok szalonjaiban. Nos, ilyen térdeplő költők voltunk mi mindannyian..."* (AR 329) Egyáltalán: *„az egész élet hasonlatos volt egy régi német fametszethez"*. (AR 274)

Egy ízben különös behelyettesítés történik élő személy és festett kép között. Szindbád a budavári Mátyás-templomban randevúzik Mitrával, Szent László király üvegképe alatt. A szerelmi eskü után a nő meglepő vallomást tesz. *„Milyen különösen érzem magam – mondta, és széttárta karjait, mintha furcsa szédület lepné meg. – Az imádság alatt eltűnt a király arca a háttérben, és helyébe a maga arca emelkedett lassan. Szindbád komolyan, szomorúan nézett reám az üvegfestményről, amíg halkan az esküt végigmondtam. Mozdulatlan arca hasonlított valamely régi szentképhez, amely már századok óta hallgatja az előtte térdeplő nők szenvedését, bánatát, örömét, bűnét."* (SZ I. 358) És Szindbád nem tiltakozik a szokatlan hasonlítás ellen.

Krúdy színterei hasonlatok nélkül is tele vannak a hosszúra nyúlt biedermeier kor házi művészetének tárgyaival: nyakba való medalion, elefántcsont képecskék, régi pasztellek, öreg fotográfiák, hajdani asszonyságok arcmásai, körös-körül festmények. *„A falakról kipödrött bajszú, vérmes képű férfiak féltékenykedve nézegettek alá aranyrámáik közül."* (SZ II. 62) *„A falon a különböző arcképek ragyogtak aranyrámáikban, mintha frissen borotválkoztak volna ők is."* (SZ II. 129) Egy utcai szoba berendezése: *„körül régi bútorok, a falon Majmunka öregapjának a képe, aki már évek óta csupán a falról figyelte a történteket, másfelé egy halott gyermek képe, akinek valaha nagynénje volt Majmunka, majd egy kis kézimunka üveglap alatt: ugyanannak a halott kisleánynak az emléke. Egy ősz és hallgatag kanári az ablakban. A karosszéken éppen úgy feküdt odadobva a kék hárászkendő, mint legutoljára, mikor Szindbád Majmunkánál látogatóban volt"*. (SZ I. 330–331) Minden régi szalon olyan, mint egy antikvárium; Krúdy le is ír egyet. *„A kis bolt a bástyafal tövében húzódott meg, és a kirakatban nemcsak ódon kéziratok, de mindenféle régi ékszerek is helyet foglaltak. Násfák, kösöntyűk és láncok, amelyeket kétszáz év előtt viseltek a dámák. Amott egy régi kis biblia, itt egy megsárgult rózsafüzér. Kardok és forgók, bádogdobozokban régi oltárterítők..."* Maga a kereskedő *„kicsiny, kopasz, pápaszemes emberke volt, az arca ellenben olyan finom, mint egy régi kámea"*. (SZ. I. 251)

Az elaggott tárgyak az egykori élet elhagyott kulisszái és kellékei, halottak tárgyai. A képek rég meghaltakat ábrázolnak, az ékszereket halottak viselték. Ami megmaradt utánuk, élettelen és merev. Krúdy ritkán mulasztja el megemlíteni a képek *merev* rámáit, s az élő szereplők hasonlítanak rájuk. *„...a Zöldvári kisasszonyok, mint a családi olajfestmények, mereven és ünnepélyesen ültek."* (ÖU 340–341) Egy régi bazárban, melynek portékáit *„már látta Szindbád nagyapja is"*, csupa halott tárgy; szőre vesztett hintaló, élettelen gyermekbabák. (SZ II. 211) *„Nemde porcelánbaba vagyok, Szindbád?"* – kérdezi Szalánczi Edit; *„Porcelánbaba egy finom üzletből..."* (SZ I. 227) Bori Imre a bábszerűen merev Krúdy-figuráknak egész sorát vezeti elő.

Néha mégis megmozdulnak a múlt dermedt alakjai. Mozgásuk kísértetjárás. Különös őszi éjszakán a holtából életre kelt Szindbád bolyong az ódon városkában, s *„a hold veresen álldogál a nyárfa csúcsán, mint egy boros ábrázatú vén éji csavargó"*, ilyenkor *„az elhagyott szobákban kilépnek kereteikből az olajfestéses arcképek, miután nappal hiába kö-*

nyökölnek a rámára, a régi házakban megmozdulnak a szalonasztalkán Kisfaludy regéi, a levelek önmaguktól nyílnak föl egy régi költeménynél, emberemlékezet óta álló órák mutatója sétálni kezd, az üres emeleten hangosan, fájdalmasan nyikorog egy ajtó, mintha valaki nem merné átlépni a küszöböt...". (Sz I. 349).

Krúdy múltja nem barátságos. Inkább kísérteties, a felidézés gordonkahangja pedig, melyet annyit emlegetnek, gyakran csikorgó.

Jelen idő és múlt idő mellett Krúdy harmadik világa maga a halál. Nem a szívbetegség s az öregedés félelmei közelítették hozzá; jelen volt az már korai műveiben is. Meg kellene egyszer számlálni halottait, öngyilkosait, sokan vannak. Krúdy, mondhatni, otthonosan érezte magát a halál birodalmában.

Minduntalan halottakat látott. A befagyott folyón *„a jégtáblák olyanformán emelkedtek ki, mint csatamezőn a halottak".* (Sz I. 237) A vonat lassan gurul, *„mintha szerte a hó alatt halottak feküdnének, akiket nem jó felébreszteni".* (Sz I. 153) *„...köd lakott a régi erkélyen, mintha régen elhalt polgárnők térnének vissza alkonyattal."* (Ar 298) *„...a kidőlt fák tovább lombosodnak, mint a holt embernek nőnek a körmei."* (USz I. 39) *„Az elhagyott hidak alatt kidugják lábukat az öngyilkosok a folyóból."* (Ar 316–317)

Gyakran szőtte hasonlataiba a halál színtereit és rekvizitumait. A fájdalom *„oly magányos, mint a szél a temető felett".* (Ar 416) *„...az utakat magas hó borította, mint az emlékezet könnyei a sírok virágait."* (Ar 300) *„Rezeda úr legyintett, mint akit kis kétkerekű kocsin visznek a veszőhelyre."* (ŐU 264) Az ablak előtt *„a fehér függöny oly mozdulatlanul feküdt, mint a szemfödél".* (Ar 299) Bús téli estéken *„az ágy hasonlít a koporsóhoz".* (Út 48) Az álom tovaszálló lepkéje *„nyugtalanító, mint akár a nők hajába akadt halálfejes pillangó".* (Sz II. 221) *„Káposztafejek voltak felrakva a polcra, amelyek a félhomályban úgy tűntek fel, mint a hóhér gyűjteménye."* (Út 54) Maga a halál, *„mint egy nagy csizmás vén paraszt, bandukol a fagyos, sáros országúton"* (Ar 292); lassan jár, de mindig váratlanul érkezik, és csodálkozást kelt, *„mint a vastag hóbunda, amely reggelre kelve betakarta a tegnapi tájképet".* (N. N. 85)

Krúdy női szívesen járnak szerelmesükkel temetőben. Irma és Rezeda úr *„egy délután a temetőbe látogattak el, ahol Irmának valamely nagynénje várta az angyalok kürtjelét... A temetőt hó borította, és a havas dombok alatt látszólag megállott az élet, mint a hófúvásban a vonat... A sírdombhoz értek, amely oly fehér volt, mint az emlékezet a régi halottakra".* (ŐU 355–356)

„Eszténa megtartotta ígéretét, egy délután a bástyán át elvezetett az óvárosi temetőbe.

A falak mellett kővitézek állottak a sírokon, talán békés polgárok síremlékei, akik csak úrnapi körmenetben viseltek páncélt és zörgő fegyvereket. Családi sírboltok sorakoztak buzdító felírásokkal, évszámokkal, amelyek múlt századbeli embereket jelentettek, akik hiába ügyeskedtek, ravaszkodtak, mindhiába törték a fejüket, végül csak idekerültek a szerelmeikkel, amely hűbb volt Rómeóénál, a kenőasszonyaikkal, akiknek tenyeréből a jó étvágy s az élet áradt, a kártyavetőasszonyokkal, akik a jövendővel úgy játszadoztak, mint a macska a papírgolyóbissal, a felcserrel, aki madárfejjel ült, és hallgatott az életéért kétségbeesetten evező beteg mellett; mind idejöttek a városból, hogy még egyszer találkozzanak a föld alatt a csalók és megcsalottak. Voltak itt kripták, amelyekben bizonyos Rotharideszek és Molitoriszok feküdtek, és a halott nőknek olyan szép keresztnevük volt, hogy a látogató elképzelődött velük.

A kripta, amelynek ajtaját ügyesen félretolta Eszténa, csaknem teljesen üres volt. Lépcsők vezettek a száraz pincébe, és a két kőkoporsó, amely a fal mellett állott, nem foglalt el annyi helyet, hogy egy kisebb lakodalmat ne lehetett volna tartani. A kripta végében térdeplő volt, gyertyamaradék a vasfeszület lábánál, száraz virág, amely csörgött, mint a gyermekcsontváz..." (Út 59)

De temetői dekoráció nélkül is, az élők olykor halottakra emlékeztetnek. *„Szótlanul mentek egymás mellett a kerti úton a lila színű bokrok és fázós rózsafák között, mintha halottak volnának, akik most keltek föl a kis kastély alatt elhúzódó régi sírboltból, hogy délutáni sétájukat elvégezzék..."* (VP 109) *„Alvinczi, mint egy halott spanyol király, mereven ült a kocsi belsejében."* (ŐU 333) *„Rezeda úr olyan furcsán nevetett, mintha már javában hulla volna, és a Duna közepén úszna egy fekete hal társaságában."* (VP 47)

Krúdy egyik-másik novelláját – ilyen a GÁZLÁNG, 1916-ból – egészen átitatják a halál képzetei. Az elbeszélés férfi szereplőjének karjai közt valamikor meghalt egy nő. De még mielőtt az író közölné ezt az olvasóval, a férfi *„napközben vízihullákat látott képzeletében"*; *„ha lehunyta a szemét, egy sápadt kéz nyúlt ki feléje egy falusi temető sírdombjából, és a kézben a saját kezére ismert"*; a szekrényben az ingek alatt töltött pisztoly lapul, a férfi a szívéhez szorítja, de persze nem lő; a színkör felé *„rongyos trikókat visznek karon, mint halott színésznőket"*; *„szerepkönyvek hevernek a földön, amelyeket úgy lenget az esti szellő, mint egykori másolójukat, a borszagú súgót valahol egy erdőszéli faágon..."* – ennyi halál, hulla, temető, öngyilkosság egyetlen lapon.

A halál Krúdy szereplőinek álmába is betör. Fruzsinka halottnak álmodja Szindbádot. *„Azt álmodtam, hogy a konyhán, a fásládán feküdt, holtan, és a cselédeim mind gyászruhába öltöztek. Felvettem a vállamra, és óriási erőfeszítéssel vittem a hátamon. Majd leroskadtam a súlyos teher alatt. De azért vittem. Az ágyamba vittem. Lefektettem, és újra meg újra megnézegettem, hogy valóban halott-e. Halott volt, és virágokkal szórtam tele a sárga selyempaplant..."* (SZ I. 364) Szindbád a saját haláláról álmodik. *„...álmában különös zörejt hallott. A koporsón dobogó rögök hangjához volt hasonlatos a hang. Holott, mint rendesen, most is nőkkel álmodott, hervatag vállakkal, amelyek egykor felé ragyogtak, fiatal nők bokájával és hajakkal, amelyeket itt-ott látott nők fején. A különös dobogás felébresztette; s fejét a párnáról felemelte, mert azt hitte, hogy halála elkövetkezett. A halált ugyanis – egy kuruzsló vallomása és egy jósnő előadása szerint – úgy képzelte, hogy hirtelen lepi meg. Mint egy messzi földről jött vendég, benyit hirtelen a kapun. Vagy valaki jön vele szemben a hosszú sétányon vagy a nagyvárosi utca forgatagában, akit ezer közül meg lehet majd ismerni. Kellemetlen, gonosz arcú, szúrós tekintetű idegen férfi, aki már messziről szemügyre veszi Szindbádot: a halál. Mind közelebb érnek egymáshoz. Szindbádnak térde lankad, és már csak gyávaságból megy előre, hátha el lehetne kerülni a rosszindulatú idegent. Szédült, és erősen lehunyta a szemét, visszafojtotta a lélegzetét. Ez a láthatatlan szédület, amely néha meglepte, mintha lepkehálót dobtak volna a fejére, oly rémületesen nehezedett az agyvelejére és a szemére, hogy szinte az egész életét elfelejtette. Utszéli fákban megkapaszkodott; és mint egy másvilágba menő siklóvonat ablakából látott maga körül idegen, közömbös arcokat. Mintha egyszerre mindenkinek láthatatlanná vált volna; nők, akik tegnap még a szemébe néztek, és a szemük mélyében megengedték a szenvedély pásztortüzének a felvillanását, s ajkukat, szájukat nem dugták el, midőn Szindbád merően odanézett; üres tekintetű férfiak, akiket Szindbád általában megvetett, mert általában nem becsülte a férfiakat, mióta kihallgatta, megtanulta őket, szomorú szenvedélyeiket, lealázó vágyaikat, megbocsáthatatlan szerelmi tévelygéseiket: mind-mind közömbös arckifejezéssel haladnak el mellette, míg tompa kábulattal, mint egy partra dobott hal, az utcai lámpásba kapaszkodott. Olykor percek múltak el, míg a halál nehézkes szédüléséből minden energiája felhasználásával lassankint visszatért az élet valóságába; szeme elől eltűnt a szürke fátyol, amely kiásott koporsók falán feltalálható színekhez volt hasonlatos, mélyet lélegzett, »így halok meg egyszer«, gondolta magában..."* (SZ I. 388–398)

A HELYETTES HALOTT egyik szereplője mindössze ennyit mond: *„holttest lettem"*.

*

Krúdyval meghalt a hasonlat. Lehetőségeit kimerítette, ideje lejárt. Gúnyos nekrológját Franz Kafka írta meg.

„Sokan panaszolják, hogy a bölcsek mondásai mindig csak hasonlatok, ám a mindennapi életben felhasználhatatlanok, viszont egyebünk sincs, mint ez az élet. [...] Mind e hasonlatok voltaképpen azt akarják mondani csupán, hogy a megfoghatatlan: megfoghatatlan, és ezt amúgy is tudtuk. Amivel azonban mindennap gyötrődünk, az csupa egészen más természetű dolog.

Azt mondta erre valaki: – Miért védekeztek? Ha követitek a hasonlatokat, magatok is hasonlattá váltok, s azzal máris megszabadultok a mindennapi fáradságtól.

Másvalaki így szólt ekkor: – Fogadok, ez is hasonlat.

Azt mondta az első: – Nyertél.

Mire a második: – De, sajnos, csak a hasonlatban.

Az első így: – Nem, a valóságban; a hasonlatban veszítettél." (Tandori Dezső fordítása.)

Kafkánál a comparatio helyébe a transformatio lép, hasonlóság helyett azonosság; kopernikuszi elbeszélésében Gregor Samsa féreggé változik. A megalázó átalakulást, mely az embert az állati vagy a tárgyi világ részévé teszi, ismerik Krúdy hősei is. *„Szilvai ló lett és a Verseny- és Vadászújságban Szilvórium név alatt folytatta életét..."* (USz II. 87) Szindbád, aki már volt madárijesztő, ruhafogas, emlékkönyvbe préselt rozmaring (Sz II. 340), *„Szindbád fagyöngy lett. Egy gyöngy a rózsafüzérben, amelyet egy idős apáca viselt derekán..."* (Sz I. 343) Nincs tovább.

Szép és fontos hasonlatokat persze írtak Krúdy után is: varázslatokkal incselgőt Gelléri Andor Endre (*„a szorgoskodás úgy tépte róluk a verítéket, mint ezüstvirágot a szél"*, VILLÁM ÉS ESTI TŰZ); szürreálisan is pontosat Déry (a Duna jeges ágyából *„mint egy repülő lepedő szállt ki a hideg"*, A BEFEJEZETLEN MONDAT elején); iróniával gyilkolót Szentkuthy (Petőfi Júliája kora reggel *„szinte estélyi pompába öltözött, végig fekete, kemény selyembe, mint egy gyászoló királynő"*; AZ APOSTOL, 1946, az INICIÁLÉK ÉS ÁMENEK kötetben) – írtak tehát hasonlatokat, és bizonyára fognak még írni, de azt a domináns szerepet, amelyet Krúdynál betöltött, a hasonlat többé nem kaphatja vissza. Főúri címerét megfordíthatjuk a kriptában.

Ősi nemeslevelét a XVIII. századi német bölcselő, Hamann állította ki, amikor azt írta, hogy a hasonlat előbb volt, mint a következtetés; Erdélyi János ugyanezt Bacon nyomán mondotta: *„valamint korábbi a jelképes, mint a betűs írás, hasonlóul a példázat is az érvnél"*. Az antik retorikák előkelő esztétikai osztályzatot adtak a hasonlatnak, az egyház pedig különös becsben tartotta, hiszen Jézus is mondott parabolákat (*parabolé* a hasonlat görög neve), Cornelius a Lapide megszámlálta: huszonnyolcat. Magát a *hasonlóságot* a keresztény századok világmagyarázatuk fő-fő princípiumai közé sorolták. *„Omne agens agit sibi simile"* – tanította (Arisztotelész szavait követve) Aquinói Szent Tamás; minden ható tényező csak hozzá hasonlót hozhat létre. Isten sem kivétel: *„Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra"* – így lett lelkünk egy régi jámbor magyar igehirdető szavaival *„az Istenségnek különös porcikája s hasonlatossága"*. Minden hasonlít valamihez; a középkor e pánkomparatisztikus szemlélet jegyében látta a világot, miként Baudelaire szimbólumerdőnek, titkos korrespondenciák összegének.

De korán megkezdődött a hasonlat trónfosztása. Már Francis Bacon óvást emelt a képes beszéd ellen, csak a költészetben engedélyezte. Bár Leibniz még az elmésség jelét látta a dolgok hasonlóságának feltalálásában, a XVIII. század (például La Mettrie, Condillac) igyekezett kiseprűzni a hasonlatot a tudományok nyelvéből.

Nálunk: Dugonics András szerint a hasonlatok kedvelése nemzeti jellemvonás; Kölcsey az első, aki kételkedni kezd: az egyház hasonlatokban szól a halhatatlanságról,

ezek *„ohajtásainkat melegebbekké tehetik ugyan, de bizonyosságot adni nem tudnak"*. A XX. században a kételyek megerősödnek. Radnóti Miklós a TÉTOVA ÓDÁ-ban, ebben a MINEK NEVEZZELEK?-szerű versben, látván szavai erőtlenségét szerelme elmondására, kijelenti: *„Hasonlat mit sem ér. Felötlik s eldobom."* Déry Tibor, néhány sorral A BEFEJEZETLEN MONDAT imént idézett hasonlata után, ezzel fejezi be a ködös Csáky utca leírását: *„mintha a valóság hirtelen megelégelte volna, hogy részt vegyen a hasonlatok otromba játékában"*, s a köd felett föltűnik a téli ég *őszinte* színe – melyről Mészöly Miklós azt írja, hogy *„az ég kékje nemcsak »olyan, mint«"*, hanem *„maga az égkék"*. (A TÁGASSÁG ISKOLÁJA, 154. o.) A dolgok őszinte valóságát megragadni ősi, de irracionális reménykedés; reménytelen, mert a hasonlat csak *„az áthidalhatatlanság világos érzékeltetése"* – írja ugyancsak Mészöly Miklós. (ÉRINTÉSEK, 64. o.) *„A világ ugyanis sosem* olyan, *csak olyan* is." (A TÁGASSÁG ISKOLÁJA, 110. o.)

A hasonlat elvesztette hitelét. Hol van már Pázmány, aki hasonlataival, melyek gyakran parabolákká nőttek, világmagyarázatra vállalkozott, testi és lelki, profán és szakrális között teremtett értelmező és érvelő kapcsolatot? Hol Vörösmarty, aki becsületes eposzköltőként Homérosz napfényes hasonlatait követte, szemléltetett, fölnagyított, díszített, s a látható világban miként egy honfoglalási körkép előtt kalauzolt? Hol van Mikszáth és fordított látcsöve, mely ironikus hasonlataival a parlament nagy gesztusú ágálóit az állatvilág kisszerű és nevetséges alakjaivá törpítette? És hol van Krúdy s hasonlatainak buja televénye? Módszerüket és beléje vetett hitüket a modern író röviden intézi el: *„Okkal legyintünk, hasonlatok."* (Esterházy Péter: HRABAL KÖNYVE, 9. o.)

Nemcsak a hasonlat, maga a nyelv vált, megörökölt alakjában, hiteltelenné (és törve-zúzva újjáteremtendővé). *„Kilukadtak a szavak"*, ezért csak *„nyomorék gondolatok"* vannak – mondja Mészöly Miklós MERRE A CSILLAG JÁR? című elbeszélésének filozofáló szereplője; *„tönkretették a szavakat, a beszédet"*. Az igazságra nincs pontos, világos szavunk; *„játszogatunk a szavakkal, aztán az egyik magyarázat hasznosabb, a másik szebb, de hogy melyik igazabb, az már társasjáték"*; *„az igazság éjszaka vetkőzik le, az ágyfejére meg odateszi a szimbólumokat, mint valami mécsest. Hogy ez csak hasonlat? Hát istenem. A feltevésekből milliót kipróbálhat, uram, amíg egy talál – ideig-óráig. A hasonlat azonban* majdnem *mindig jó"*. Sovány dicséret; a *majdnem* szót a szerző húzta alá, az elbeszélés más helyén pedig így értelmezi: *„majdnem mindig, vagyis soha"*.[3]

*

MERRE A CSILLAG JÁR? – Mészöly Miklósnak ez a novellája kiválóan alkalmas arra, hogy nyomon kövessük benne Krúdy alkotásmódjának utóéletét: mi maradt meg belőle? mi alakult át? Megjegyzendő: azt hiszem, ez Mészöly Miklós egyetlen szépirodalmi műve, amelyben leírta Krúdy nevét; továbbá Krúdynak két hasonló című elbeszélése is van: A CSILLAG, AKI JÁR és CSILLAG, AKI JÁR (mindkettő 1919-ből), s egy regényében a hűséges Juliska így kérleli a nyughatatlan ifjút: *„Ne menj el csillagnak, aki jár."* (N. N. 127)

Mészöly Miklós módszere, ebben a novellában, hasonlít Krúdyéhoz. Az epika szála vékony: az elbeszélő találkozik a pócsi búcsúsokkal (Krúdy több írásának szereplőivel), úti célját megváltoztatva beül autóbuszukba, ismeretlen városba *érkezik*, s ott megszáll. Kalandjának hozadéka mindössze annyi, hogy *megfigyeli* útitársait: a pócsi Szűz Máriát, aki gyermeklány és gitározik, a gótikus homlokú nőt, akinek följegyzi beszédfoszlányait, és még másokat; csak annyi történik vele, hogy hozzácsatlakozik egy fekete

kutya; egyetlen akciója, hogy segít kitörölni egy ügyetlen kisfiú fenekét; végül ami a legfontosabb: megismerkedik egy filozofikus hajlamú öregúrral, az ő szavai töltik ki a novella nagy részét. Erre a sovány vázra telepedik rá a voltaképpeni mondanivaló.

Megszokhattuk Mészöly Miklós írásainak poliszemantikáját; ezúttal is többféle jelentés szövevénye van előttünk. A jelentéseket nem az epikus elemek, hanem látszólag mellékes szavak hordozzák, akárcsak Krúdynál. Ezúttal nem hasonlatok; Mészöly Miklós nem kerüli őket, de többnyire más eszközöket használ.

Például valamilyen bujkáló ezópusi beszéd nyelvét. Azt, hogy a történet rendőrállamban játszódik, efféle apró közlésekből tudjuk meg: *„A nagy fairtás után mindenesetre szigorúbban kerültek szem elé az egyszerű, meszelt házacskák; jobban lehetett* szemmel tartani *őket"*; a pálinkaivó helyére *rendőrőrs* került, meg a fogtechnikus rendelője, *„aki arra is szerződött, hogy a beteg és* lázadó *kutyákat elaltassa"*; egy hasonlat – sötét iróniával – a *kikötésre* utal: *„úgy él bennem ez az autóút, mint egy jóleső [!] nyújtózás: csak a lábujj érinti a földet*; a zászlórúd *„ünnepi* bitófára *emlékeztetett"*. Ez az írói eljárás Mészöly Miklós (egyik) ars poeticájának elvét követi: *„...bonyolult művészi fogásokat találunk ki, hogy* mellette *mondjunk igazat."* (A TÁGASSÁG ISKOLÁJA, 213. o.) Egyenes beszéd helyett: *„egyfajta kombinatorikával való sugalmazás"*. Ebben a – nemcsak kényszerből vállalt – közlésmódban *„az elemek »szórendje« lesz talán a döntő. Mindenesetre döntőbb, mint a hasonlat és jelző"*. (A TÁGASSÁG ISKOLÁJA, 110. o.)

Máskor egy-egy epikus törmelék ölt magára fontos jelentést. Az autóbuszban egy öregasszony guggolva szedegeti össze a padló vájataiból zacskója kiömlött tartalmát, apró flittergyöngyöket. Minek kellett ezt a jelenetet ideiktatni? Néhány sorral odébb derül ki a rezonőr öregúr viselkedéséből (s egy hasonlatból): *„pillantása mély aggodalommal pihent meg a vájatokba szorult flittergyöngyökön, mintha a legváratlanabb résekből is a* megszomorítottak *végtelen karavánja tudna előözönleni szívszorító bizakodással"*. Az epizodikus öregasszony megtette dolgát, többé nem találkozunk vele.

Jellemző Mészöly Miklós művészetére, ahogyan megszerkeszt egy-egy jelentést: szétszórt, szétgurult apró elemekből. (Flittergyöngyök?) Például novellájának hevesen erotikus jelentésrétegét. Hagyján, hogy az elbeszélő meztelenül megy ki elalvás előtt a konyhába; hogy a gótikus homlokú nő meztelenül álldogál a szemközti ház kivilágított ablakában, s a pócsi Szűz Mária áttetsző ingben mutatkozik a balkonon. Fontosabb ennél egy hasonlat kis külön története. Az elbeszélőnek az autóbuszból kitekintve karcsú torony tűnik a szemébe, *„egy campanile villámhárítós csúcsa"*, *„tetszetősen emlékeztetve a ravennai S. Apollinare in Classe harangtornyára"*. Közelebb érve hozzá, a torony és környezete felvidéki városka képét ölti fel. (A novellista itt írja le Krúdy nevét.) *„A sétány végében feltartott mutatóujjként őrködött a campanile."* Ez a hasonlat Krúdynál is megvan: *„Mint egy kék mutatóujj álldogál a messziségben a torony..."* (N. N. 142), de ami nála egyszeri képzet, Mészöly Miklósnál átalakulva ismét visszatér, s az előbb csak enyhén fallikus kép jó néhány lappal odébb egyértelművé lesz: *„A campanile az eddiginél sokkal természetesebben hasonlított egy erekcióba szenderült ágyúcsőhöz."* Ismét más helyén a novellának a tér szökőkútja, bronz hermafroditái alakjaival, már hivalkodóan szemérmetlen: a vízsugarak ezüst nyalábjai *„a nem nélküli ejakulációk örökmozgó allegóriáját rögtönözték"*. Végül, megint csak egy távoli lapon, az elbeszélővel álmában megtörténik az ejakuláció, egyáltalán nem allegorikusan.

Mészöly Miklós viszonylag gyakran él hasonlatokkal. Skálájuk a legegyszerűbbtől *(„szőkék voltak, mint a len")* a nagyon távoli asszociációkig terjed: a gótikus homlokú nő nagy fekete szeme *„úgy csillogott, mint a móros ízlésű faszobrokon a szemgödörbe illesztett*

ékszerkő". Ez elmehetne egy Krúdy-novellában is, ha az ő hasonlatainak anyaga nem volna csaknem mindig *hazai*. Ennél fontosabb különbség, hogy a két írónál más a hasonlatok funkciója. Krúdynál ezek fejezik ki a mögöttes tartalmat, az igazi mondanivalót; szövevényes rendszert alkotnak, mely képes a jelen, a múlt és a halál három tartományát összekapcsolni; s az írónak nincs semmi kétsége érvényességük és hatékonyságuk iránt. Mészöly Miklós hasonlatai viszont esetenkénti villanások, nem illeszkednek össze rendszerré, és ami a fő különbség: az író kételkedik igazságértékükben.

A novella első soraiban olvassuk: *„A nyári égen úgy sorjáztak a bárányfelhők, mint majdnem mindig, vagyis soha."* Alakilag hasonlat, de nem szemléltető, hanem ars poeticai. Az író legfőbb célja, hogy *„a kép ne legyen hamis"*, vagy ha ez nem lehetséges, legalább *„nem pontosan, csak megbízhatóan"*. A kutya szeme *„domború lett, mint egy felfúvódott kristálygolyó"*. Ez megbízható hasonlat? – kérdezhetné magától az író; nem inkább csak *„minden prózaiságtól elrugaszkodott fellengzős kép"*? A hasonlatnak (s rokonainak: szimbólumnak, metaforának) ereje csekély: mint a mécsesé, mint a szentjánosbogáré. Szomorú irónia van az öreg filozóf szavaiban: *„Tudja, van egy kedvenc hasonlatom, amit mindig elmondok, ha lehet: a jó könyv olyan, mint a szentjánosbogarak éjjeli menedékhelye..."* Ha ilyen a kedvenc hasonlat, mit érhet a többi? Gyenge vigasz, hogy a hasonlat „majdnem *mindig jó*"; meg lehetne fordítani: mindig csak majdnem jó. Ez a *majdnem* – kulcsszóként, mert szerzői kiemeléssel – többször is feltűnik a novellában: *„A tér* majdnem *üres volt"*, *„csalóka volt az első benyomás, a* majdnem *üres tér..."*.

Csalóka benyomások balekjaként, csalóka hasonlatokra modern író nem bízhat lényeges mondanivalót, mint az ártatlan Krúdy. Mészöly Miklós novellájában a vezérszerepet a hasonlatoktól a *tárgyak* veszik át. Talán megbízhatóbbak.

A novellista elképesztő mennyiségű tárgyat sorol fel. Sietősen, mert le sem írja, csak megnevezi őket. Egy részük Krúdy antikváriumából és szalonjaiból már ismerős.

A pócsi búcsúsok az autóbuszban vásári zsákmányukat rakosgatják. *„Volt ott vésetes óraingától kezdve foszlott szőttes szoknyáig, intarziás dobozig, bársonybelépőig, szépanyánk strucctollas kalapjáig minden."* Az elbeszélő éjszakai szállásán: barokk asztal teknősbékaszaru intarziával, rőtesre pácolt szalonszekrény, benne nankingnadrág, XVIII. századi gérokk, mélyzöld frakk, bőrzekére emlékeztető kamizol, pepita buggyos nadrág, térd alatt karcsúsított knickerbocker, tengerparti zakó, selyembarét, lila szalagos girardikalap, csőrös és harcsaszájú cipő, varrottas kamásni, magas nyakú ulszter, kihajtós redingot, mindenütt a tárgyak *„biztos kezű promiszkuitása"*. Másnap reggel a korzó zsibongásában: fantasztikus ruhaköltemények! sötétkék angol estélyi nagy Tosca-kalappal, fehér selyem biedermeier kosztüm, aranysál, fekete illúzióruha óriási gyöngyökkel, halványlila orgonavirággal, fehér reneszánsz atlaszruha, merev-magas fejkötő, fodros krinolin, csergő-suhogó alsószoknyák. *„De ez csak néhány morzsa a gomolygó látványból."* A sokféle ruha láttán az elbeszélő a nők *„guberálási szenvedély"*-ét említi; nem inkább a szerző guberáló bravúrjáról van szó? További tárgyak: az ernyős szalmakalapok, plisszéfodrok, perkál főkötők, prémszegélyes szoknyák, turbános kendők, kasmírsálak, hímzett rózsagirlandok, polonéz vállfűzők, magas szárú cipők, puffos sonkaujjak, csípő alá eresztett laza övek. Feltűnik a sétányon az elbeszélő által már az autóbuszban megcsodált strucctoll, valamint több színes frakk és világos térdnadrág, csokros nyakkendő, díszszegélyes ingruha, fátermörder, pelerin, csíkos zebramellény meanderformán rávarrt szalagokkal, keményített organtinnal merevített szoknya, művirág koszorú, derékra szabott paletot, kamásni, tollboa, fichu, zsinórral felcsípett tunika, pár zsakett és cutaway...

A tárgyaknak ez a szobák mélyén megbúvó vagy nyílt utcán hivalkodó kavalkádja, ez a végtelen leltár, melynek tartozékai a személyek is, akiknek semmi más funkciójuk nincs, mint hogy birtokolják és viseljék őket: a fitos orrú nő, a bögyös asszonyka, a mélyen dekoltált hölgy, a szakállas-bajszos férfi, az orientális típusú mama, a csupa csont fiatalember, a reneszánsz arcú és termetű lány, a dundi süldő lányok almazöld trikós csoportja, a fekete, barna szemek, sötétveres hajak, előreálló állkapcsok, lecsüngő szemhéjak, torz fejek, monoklis szemek, a földig érő talár, a papírtrombita, ezüst sétapálca, billentős napernyő, atlaszruhás kislány, fehérszőke piros anya, gömbölyded huszár hadnagy, angolosan őszbe csavarodott fejű úr, szemüveges lány, rakoncátlan kamasz, muszlinszoknyás idősebb hölgy és egy velocipéd – tárgyaknak és személyeknek ez az összezavarodott szemléje (*„Valahogy így. Emlékezet szerint. És nyilván nem pontosan, csak megbízhatóan”*), melynek tónusát a megismételt *„foszlott”* jelző s az *„emlékfoszlány”* szó intonálja, ugyan mi más ez az epikában szokatlan és fölösleges szósokadalom, mint a novella végső mondanivalója, a fellebbezést nem tűrő ítélet? egy országról, mely a megszomorítóké és a megszomorítottaké; melynek hisztériás történelmében az épületek is elaljasodnak, a póniistállóból bordélyház, majd vallatóiroda lesz, míg végül minden, az egész ország, mihaszna személyek és tárgyak zsibvásárában fitogtat léha parádét.

Petőfinek azt a versét, melyet tanulmányom elején idéztem, hogy Krúdy egy passzusával vessem össze, A FELHŐK-nek ezt a szép darabját – novellában igazán szokatlanul – Mészöly Miklós egész terjedelmében idézi. Egy kicsit megváltoztatva: nem a költő, hanem *pásztor áll a rónaközépen*... Az elbeszélő (így mondja) a pócsi búcsúról széledezők egyikének tarisznyáján látta a pusztai alakot, bőrbe domborítva, divatos zsánerképet. A vers tehát nem mint vers, hanem mint a tárgyi világ eleme került be a novellába, s amikor jóval később a költemény kaszás parasztja utazás közben szó szerint feltűnik az elbeszélő tekintete előtt (*„A szemközti lankán* valaki kaszált”), ő maga is csak egy tárgy függvénye, visszautalás arra, ráadásul filozofikus gondolatok helyett kellemetlen, harci asszociációval: *„a kazlak görbülő csatárlánca a lanka tetejéig felkapaszkodott”*. Ebben az országban semmi sem maradhatott szép és költői, minden kicsorbult vagy benyálázódott. Krúdy párocskái még szeretni jártak a temetőbe; a novellában filmesek rondítják el szétszórt kólásüvegeikkel és céda leheveréseikkel a temetőt. Esterházy Péter írja (Ottlik nyomán), hogy minden nagy írónak van *tája*: *„Krúdy-táj... Mészöly-táj...”* Krúdy tája a múlt kísérteteinek és valóságos halottaknak mágikus erőtere; Mészöly Miklósé züllött tárgyak történelmi szeméttelepe, s az író mint *„egy lupanarium rejtett ablakából”* lesi ki a hitvány tájnak hitvány titkait.

Az elbeszélő *hajóval* érkezett e színtérre, mint Szindbád, s a történelmi és antropológiai terepen az első látvány, amelyet megfigyel, Kafka *férgének* rokona: egy giliszta. *„A kőkeményre szikkadt föld egyik repedéséből laposra préselődött giliszta próbált erőnek erejével kivergődni... A küzdelem életre-halálra ment, az elképesztő szívóssággal kinyúló, összehúzódó testecske végül is kiaraszolta magát a harapófogóból... A giliszta érthetetlenül sokáig időzött a napon, és látszott, hogy szenved. Végül néhány centiméterrel odébb megpróbált bemászni egy alig szélesebb repedésbe, de itt is ugyanolyan küzdelmet kellett folytatnia, mint előbb.”* Az ember mint féreg: ősi-új iszonyat. *„Ego sum vermis”* – énekelte töredelmesen a zsoltáros Dávid; *„Olyan gyáva vagyok, mint egy bogár az istálló padlója alatt”* – mondja Krúdy egy szereplője (USz I. 604); a féreglét, a bogárlét, Gregor Samsa sorsa Mészöly Miklósnál giliszta alakjában teljesedik be: *„küzdelem életre-halálra”*, *„rejtély, hogy miért”*.

Hiába minden küzdés? elérhető cél helyett csak szenvedés két hasadék között? nincs emberméltóság? nincs kigázolás?

Az elbeszélő gondozásába került fekete kutya, mely az éjjel „szobormozdulatlansággal" figyelte, újdonsült gazdájával együtt, a szemközti balkon pócsi Máriáját, másnap délelőtt a téren kimúlik a sétifikálók szeme láttára. *„Szobor – mondta akkor egy hang a közelben állók közül"*, és nem lehet tudni, a kutya megmerevült tetemére vagy mereven figyelő gazdájára értette-e. Az elbeszélő magára veszi. *„Félóra múlhatott el, s még mindig ott álltam a belső sávban, közel a talapzathoz."* A korzózók *„a talapzat körül csoportosultak, ott alakult ki a lassan körbeforgó színes és illatos tolongás, mintha a »szobor« ki tudja, mióta tartozna a városka relikviái közé"*. Végül megérkezik az elakadt hajó (Szindbád hajója), az elbeszélő beszállhat, mindent látott, a (kafkai) kalandnak vége. *„De nem fájt a szívem"* – ezekkel a szavakkal vesz búcsút az olvasótól. Eleget tett megfigyelői kötelességének.

A művész: szobor, pompeji őr, az Úr kegyelmének egy igaza, *impavidum ferient ruinae.*

Jegyzetek

1. Krúdy műveit az 1957 és 1973 között megjelent (sárga-barna) sorozatból idézem. A következő köteteket, ill. műveket használtam: SZINDBÁD I. (SZINDBÁD IFJÚSÁGA, SZINDBÁD UTAZÁSAI, FRANCIA KASTÉLY, A FELTÁMADÁS); SZINDBÁD II. (SZINDBÁD MEGTÉRÉSE, ÁLOMKÉPEK, ÚJABB SZINDBÁD-TÖRTÉNETEK, PURGATÓRIUM); A VÖRÖS POSTAKOCSI és ŐSZI UTAZÁS A VÖRÖS POSTAKOCSIN (egy kötetben); ARANYKÉZ UTCAI SZÉP NAPOK (az ÉJI ZENE című kötetben); BUKFENC (a VELSZI HERCEG-gel és a PRIMADONNÁ-val közös kötetben); PESTI NŐRABLÓ és KLEOFÁSNÉ KAKASA (a JOCKEY CLUB című kötetben); AZ ÚTITÁRS és N. N. (egy kötetben); UTOLSÓ SZIVAR AZ ARABS SZÜRKÉNÉL, I–II. (válogatott elbeszélések, 1926–1933). – Idézeteim lelőhelyét tanulmányom szövegébe iktattam, kötet és lapszám szerint. A kötetek rövidítései:

SZ I. = SZINDBÁD I.
SZ II. = SZINDBÁD II.
VP = A VÖRÖS POSTAKOCSI
ŐU = ŐSZI UTAZÁS A VÖRÖS POSTAKOCSIN
AR = ARANYKÉZ UTCAI SZÉP NAPOK
B = BUKFENC
PN = PESTI NŐRABLÓ
KL = KLEOFÁSNÉ KAKASA
ÚT = AZ ÚTITÁRS
N. N. = ez maga a cím, nem kell rövidíteni
USZ I. = UTOLSÓ SZIVAR AZ ARABS SZÜRKÉNÉL I.
USZ II. = ugyanaz, II. kötet.

2. Ezt a hasonlatot Esterházy Péter vendégszövegként átvette HAHN-HAHN GRÓFNŐ PILLANTÁSA című könyvébe (a 161. oldalon). A teljes átvétel, a DUNA MENTÉN című elbeszélésből, hosszabb: *„A délutáni bécsi hajó* [Krúdynál: délután a bécsi hajó] *szelte át a vizet, és a potrohos hajó olyan méltóságteljesen evickélt tova, mint egy kövér pap. A kémények gőgösen füstölögtek, a kerekek hűségesen és komolyan lapátolták a vizet, míg a fedélzeten fehér abroszos asztalok látszottak, ahol kövér idegenek sonkát esznek, és hozzá jégbe hűtött sört isznak; a korlát mellett színes ruhájú asszonyok és leányok állnak, nagy szalmakalappal a fejükön, és kis zsebkendőiket a férfi* [Krúdynál: Szindbád] *felé lobogtatják. [...] Ilyenkor emberünk, nevezhetnénk szerényen Szindbádnak* [Krúdynál: Ilyenkor Szindbád], *fehér nadrágos és aranyos sapkájú hajóstiszt szeretett volna lenni. Hófehér cipőben ábrándos lépésekkel megy végig a fedélzeten, és hódító pillantásokat vet a nyersselyem ruhás, nagy szemű román asszonyokra."* A 174. oldalon Esterházy Péter újra idézi, kissé megváltoztatva, Krúdy hasonlatát: *„Szemben a bécsi hajó pihent, a miénk; olyan méltóságteljesen ült a vízen, mint egy kövér pap..."*

3. A hasonlat haláláról, más megközelítéssel, Nemes Nagy Ágnes is ír A KOLTÓI KÉP című esszéjében (különbségtevés nélkül használva a kép, hasonlat, metafora szavakat). A kép, a

hasonlat kezdetben *„díszít, megvilágít, megérzékít"*; ez *„a költői szöveg legmerészebb, legnagyobb nyújtózása az érzékelhető felé"*. De *„nem éri el azt, ami után nyújtózik"*, még legjobb változataiban is csak *„kis híján"* – és megjelenik Mészöly Miklós szava: *„majdnem"*. A hasonlat ugyanis ellentétes elemeket foglal magában: végtelen komolyságot és játszi könnyelműséget, pontosságot és felelőtlen túlzást; a hasonlat *„hazugsággal közelíti meg az igazságot"*. Ez hagyományos típusaira is áll, amikor pedig az újabb kori irodalomban divatozni kezd az „absztrakt hasonlat" (az esszéista itt Petőfi *„kibérlett lelkiismeret"*-ét idézi), akkor már *„mintegy hadat üzen a képi érzékletesség ősi szerepének"*, a konkrét és az absztrakt eredeti viszonyának megfordításával az abszurd felé húz. A képnek képtelenné válása útján a további lépést akkor teszi meg a hasonlat, amikor *„ugrani kezd"*, *„hasonlított és hasonló között egyre nagyobbat"*, és két pólusa közt a távolság *„addig-addig növekszik, hogy elszakítja a hasonlóság fonalát"*, *„a kép önmaga tagadásába fordul"*. Idáig a hasonlatok által *láttunk*, az utolsó lépés után a *látomás* következik; a hasonlat *„önmegsemmisítés"*-e vagy *„paródiá"*-ja. Ez hasznos lehet a modern költő számára, de mindenképpen egyfajta vég, halál.

Villányi László

BOLOND

„Bolond vagyok, tudom. Bolond, bolond."
(Vas István)

Nicsak, itt ez a bolond fiú –
nézel át a könyv másik oldaláról,
figyelsz, amíg marad egy példány;
ennyi elég is, előkeresem, olvasom
leveleidet, büszkén kihúzom magam,
hogy rokonszenvet keltettem benned;
azért annyit tudj: örvényeid óvnak
örvényeimben, megragadom karod,
szövetségesek lettünk a mélyben;
veled beszélgetek egy időn kívüli
vonaton, a bölcsességet elodázva:
neked már elmondhatok mindent;
nem tudok megöregedni, élek
szerelmes diákként, s cseppet sem
bánom, hogy bolond vagyok, bolond.

KORSZERŰTLEN

Szeretek naponta végigmenni gyerekkorom
utcáin, s a boltban ugyanazon a nyelven
kérni kenyeret, mint harminc év előtt;
szeretek újra meg újra találkozni kedves
arcokkal, bólintani merengő lányok felé,
vagy felriadni, ha rámköszönnek ők;
szeretek sétálni a temetőben, megállni
egy sír előtt, hiszen apámtól tudom:
hajdan ki volt a város legszebb asszonya;
szeretek ellátogatni padokhoz, ahol
megérintettem valaki kezét vagy mellét,
s álmában ismétlődik majd mozdulatom;
szeretek innen útra kelni messzi városokba,
s visszatérve Esti Kornélba botlani,
ne bizonygasd hát: itt élni reménytelen.

Marno János

(FONOGRÁFIA)

nem úgy értette, mondja K.,, hogy
az írás révén minden tisztázódni fog, de
rosszabb is lesz minden, hanem tisztázódik
és romlik tovább az egész, így értette
egyféleképpen a dolgot, és elvégre itt
több mint a bensőjük viszonyáról van szó
(melyről, írja, a maga részéről lemond)
de gondol, például, a hivatali rendre
akár mint utazásra innen el, akár mint
egész éjszakás fentlétre acták között
s hogy a szeme után most már a fülének
hinni sem akar, oly viaszkezekben forog

(PIKARESZK)

rettegek és ki akarok veszni
a figyelem homlokteréből, nem először
érzek így, ahogy' labirintusomat sem először
önti el a télvízzel arcomba gyűlt takony
tót nyelvü vendégmunkás társul a fülkébe
szemközt, most tart a kilencedik szobánál
mondja, s mindezt egyedül, fél kézzel eszkábálja
a hazának, mert a másik féllel nyugaton
hajszolja össze az anyagi eszközöket
ott nem hat után öt perccel, sem nem előtte
kezdik mérni az időt, hanem pontban hatkor
mondja (nulla foknál a mögöttes tartalom)

(EXPOÉZIS)

utunk egy lőtéren keresztül
vitt a tehenészet felé, énrajtam szűk
rövidnadrág, rajta a félelem feszült
szemközt a sötétből mindig a húga
mindig kerékpáron, nem a hulláktól
borzad, mondta, velük a viszonya hiszen
kölcsönösen hideg, élni csak úgy a
deszka tudatában, ettől az esze
megbénul, odafagy kezéhez a szike
szorosan öleljem, mondta, jó marék szög
szaggatta zsebemet, ő szigorlat előtt
állt, én a költészet szikes tarlóján

(KERTMOZI)

már nem vonz a mozi, bunuelt
álmomban se nézek, álmomban kispap
föl egy torzító (buja) kapaszkodón
törpe nő (champion) fogja kezem
ideges, állítja, hogy kórusban
hallja egy ideje a nevünk, ugyan, mondom
miket nem képzel össze egy katholikus
kertben, és vonnám el figyelmét
a fehéres lila polipfától
azonban ő még siettet is, én sírnék
a (közép) dramaturgia szerint, hajtű
szöget zár be a spanyol jegenyefenyő

(ECHOGRÁFIA)

hogyne írna ő, hevül fel hangja
a kérdéstől, csepp nő létére is kész akár
fejből átmásolni ezt az átkozott világot
tessék, mondja, mutatóban itt ez a levél
tegnap írta, gyöngy betűk, édesvizi, tenyész
csak gyönyörködni, nem olvasni mutatja
annak ma már semmi értelme, gyömködi
szájába a papírt, de marad eszméleténél
minthogy fájdalom és fuldoklás együtt csak még
tovább fokozzák benne az ítélőerőt
„a világ megérett rá, hogy megsemmisítsék"
formázza torkán a saját kezű íráscsutka

(FEJ ÉS ÍRÁS)

színlelhetném, hogy nem hallok
semmit, eltölt a levélírás gondja
zöldséges, öklével veri a tulajdon
rohadt fejét, még hajnalban kezdett rá
honnét tudom, írom, hogy zuhanok
ha közben nem akadok fenn semmin
s ha nem is úgy, mint azt a testem akarná
sem ahogyan én kész volnék színlelni
anyám is, írom, mindig a túlfinomult
belső hallásomat mondta felelősnek
a szívtelen szóhasználatomért, elmúlt
dél, s a levél súlya még a fejemben mind

FIGYELŐ

KRITIKAPÁLYÁZAT

VERS AKT

Marno János: a cselekmény – isten ha egyszer lábra kap
Holnap Kiadó, 1990. 104 oldal, 65 Ft

„Ha öreganyádnak nem szólítottál volna, a picsámba belevágtalak volna, ott elenyészedtél volna!"
(JANCSI ÉS A TÜNDÉRKISASSZONY)

Nullpontra jutottam.
Hányszor végigjártam a hosszú költeményt, sort sorba, versszakot versszakba, fejezetet fejezetbe öltve, így próbálván, araszoló ésszel, betáblázni az egészet – miközben egyre keservesebben izgatott, hogy mi fog kikerekedni belőle –, és nem jött ki semmi, hacsak nem a kásás ismeretlen. Rá kellett jönnöm, hogy abszolút rossz a tartásom. Nem is annyira a munkamódszerem – a meneteles elemzés –, hanem az az automatikus lelki-szellemi technika, mely, szinte alattomban, a rejtély kikattantására törekszik, kintről babrál a zárral, saját magának falazva; egyetlen célja voltaképpen a nyerészkedés. Nem tűri a vers – *ez a vers* – az ilyen „technikus-logikus" nekifeszülést, fellázad, *„ellök / magától, s hevet, havat összekiáltoz"* – annál jobban betokozódik. Ha mégis belopakodsz, és sorról sorra settenkedsz benne, eltévedsz, mint egy útvesztőben, mert nem találod a cselekményszálat vagy az image grafikai vonalát – nem árulja el a vers. Próbáltam betörni kívülről, próbáltam átérni belülről, míg viszonyunk annyira el nem fajult, hogy majdnem válásra került sor: *„felállok* előbb *hogy feladjam ezt / a verset* elállok tőle" – mondogattam a rám ragadt versszavakat – és rá kellett ébrednem, hogy ez már nagyfokú dependencia. Eltéphetetlenül – „tudat alatt"? – függünk egymástól; vagy „feldolgozzuk" ezt a ragaszkodást – hogy hogyan, azt senki fia meg nem mondja –, vagy kudarcot vallunk, és zuhan ki-ki a maga különsemmijébe. A vers és az én kötőerejének felfedezése, átgondolása, vezethet csak el... – hová? *Ez* a titok.

Amikor mint „kritikus" nullpontra jutottam, így szólt a vers hatodik sora: *„dehát ez a vers sem vers"*. A szerző mutat itt rá, in statu nascendi, a szövegére, mely éppen a semmit formázza.

„a víz most a hamutartóba csöpög" – így kezdődött, halotti képpel; *„csak a csikk, a kő"*. A kriptaszagú hamutál maszatja „cseppenkint" látomássá tágul, eltaknyolva, tökűresen lebeg felette a lélek, *„a sem nem terjengős / sem nem testszagú pára, gőz"*. A semmi körvonalazódik, és formává, űrtartalommá válik, már a második sorban: *„úgy van, hogy isten vesz majd lábfürdőt / benne."* Megtörtént a semmi bizarr megnevezése, és ebben a pillanatban „megindul" a vers, az, amit intuitive versnek érzünk: a nyelv átszerveződése, átváltoztatása – közben: megsemmisítése, azaz érthetetlenné gabalyodása. Eredeti nyelv van születőfélben.

Az első strófa a teremtés „első napja". Földereng a föld (*„kő és hamu"*) és az üres, semleges ég. Olyan ez a föld, mint egy esőáztatta sírkert béna csendben. A nemjó. Ebbe az enyészetbe dobban bele, út félre – ritmuszavar! – a szív, kényszerből. Felröppen az isteni lábfürdő ötlete. Az ember, magától, a legnagyobbat játssza meg.

A vers a semmi padkáján születik, ott, ahol a nyelvi tények enyésznek. És a versolvasó lábának is itt kell talajt fognia: szemközt a hulló – hulla – szavakkal.

Isten a szavak királya: koronametafora. Tabu. Ez a vers rögtön vele szembesít. Belőle kell kihajtani a jelentéseket, a szuflát, letépni vakító tiaráját. Hisz – eléggé megkeseredve – végül is csak látni, hallani, érzékelni akarunk.

Mert *„isten háta mögött"* vagyunk. Ez biztos trauma. És *„nincs közben semmi"*, senki. Ezt az elém tornyosuló európai hátat kell kimozdítani béna-holt helyzetéből. Az első ige, a cseppenés a legislegkisebb moccanás a tág sem-

miben. Az alig hallható hangot visszaverik a rímek, az űr a hangerősítője. Hallatlan ugrás, kifürkészhetetlen intuitív mozdulat (tán így lett amaz Ige...) köti ezt össze az isteni lábfürdő csobbanásával. Az őrült asszociációval versmag születik, a hamuporból (akár a csillagporból) létcsíra keletkezik, nedvezés indul, versszakról versszakra erjed, megered a versmag, s a személyben, aki a *„hamutükörbe"*, a semmi, a halál tükrébe betekintett, s ebben a pillantásban halotti volt ő is, a teremtő indulat hatására megindulnak a testnedvek.

Az első rész elképesztő, követhetetlen akrobatikával elvisz a halálszürke semmitől – a nullponttól – a teremtés hajnaláig. Feltépi a belső színpad függönyét, ahol álmok, különös imaginációk játszódnak, mögötte, a színpad „hasában" pedig a kozmikus játék zajlik. A megnyíló *„hússzínű színpad"* egyszerre jelenti a belső színteret és a teremtés hajnalpírban úszó kozmikus terét. Ellenirányú mozgás feszíti az imaginatív látomást: *„a tökéletesség felé"* s egyúttal *„idefele"* gravitál, húz szét a versteremtő energia – s a külső vagy a belső végtelenben mintha lenne egy pont, ahol a két ág összeér.

A második versszakban a *„kút"* a leendő vers hasonlataként rémlik fel, az első rész záró, hatodik strófájában pedig már metaforává, az űrtartalom plasztikus képévé öblösödik, és kifordul: a világűrből lejt befelé a testbe. Szinte kozmikus huzat, sötét torok, légút keletkezik ilyképp a mikro- és makrokozmosz, a „kis" és a „nagy" űr között; megnyílt a járat, ahol a versfigurációk közlekedhetnek.

Ebbe az óriás, sötét messzelátóba kell a versolvasónak is belenéznie. Sőt belerévülnie. Hisz a tér végtelen. Ehhez oda kell állni a veszélyes kilátóperemre az éjszakában. Csak ebből a szemszögből lehet esetleg látni valamit – egyébként marad a csillagos égbolthoz hasonlóan érthetetlen verskonfiguráció. És hiába – vagyis hiba – minden mozdulat.

A versteremtés, akárcsak a versolvasás, esendő ember műve. Egy *„szegény ördögé, ágrólszakadt kórászé, csóróé"*– erről, a helyzetnek eme sültrealitásáról egy pillanatra sem szabad megfeledkezni. Mert csak a kiszolgáltatott, szomjazó szembe „jönnek bele" azok a képzelt lények, különös figurációk, amelyek új világot alkothatnak. Márpedig erről van szó, nem?

A „légvonat" betörésével együtt megindulnak a vizek is. A vers eleji pár csepp víz, maszat az első „trip" végére, csodával határos módon, háborgó tengerré és szent vízzé változik.

De előtte még a személynek a maga legcsupaszabb és legszégyenteljesebb testi valójára kell ébrednie. Ez az ébredés álomra ébredés; a személy az álom tükrében ismer eredendő önmagára: *„álmomban leugyeskedtem a nadrágot / magamról, és összecsinálom az ülést"*. A szar, vizelet vagy ondó váladékban magára ismerő én körül őslevessé, moszatos őstengerré háborul a szenny – az indulat kozmikussá tágítja a mikroképet.

Ez a lejelezhetetlen indulat a Rosszal, a tagadással van született kapcsolatban. Már az első két versszak is csupa *„nem"* és *„sem"* – semmi és utálat –; az istenről való állítás képtelen és abszurd, szinte szarkasztikus. A lábra kapott, majdnem megszemélyesült versnek, bár nincs arca, alakja, sugallatos fantomfigurája az ördögre hajaz. A vers „ördögét" a költő (és olvasó) láthatatlan, ám orral-füllel-szájjal érzékelhető „géniusza", a „rossz" váltotta ki, akárcsak *„behemót"*-ot, a lélekszörnyet, a vers lélekvezető figuráját.

A JÓB KÖNYVE Isten legnagyobb remekének mondja Behemótot, a roppant vízilovat, aki a hegyek füvét legeli, folyóvizet iszik, hajléka a természet. Blake rézmetszetén betölti a földet, alatta Leviathán tekereg a vízben, ketten a hatalmas természet körforgását példázzák. E vers behemótja az álmok földjén fogan, *„sofőr"* ő, aki vakon belehajt (autóval!) a sötétségbe, *„érzés után"*; úgy rémlik, a természetes, ösztönös, disznó lélek ő. Ama *„hússzínű színpad"* beavatott és az orrát mindenbe beleütő dramaturgja.

Szereplők tűnedeznek fel, el, aktorok játszanak bele ebbe a par excellence énlírai költeménybe, mely mindhárom műnem: költészet, epika és dráma lírai magmáját forrasztja magába. A líra látszik valóban a természetes ember és minden művészet ősanyanyelvének, az álom és a mitológia határvidékén tör fel tisztának aligha mondható forrása; állaga inkább olyan, mint az őslevesé. Az aktorok oly spontánul „kapnak lábra" ebben a lírában, ahogy az álom is magától személyesít meg – a maga bizarr módján – kényes tartalmakat. Az „én": kaotikus mobil, melyet rej-

tett szisztéma, vagyis kötőerő mozgat. Nem merül ki a szerzőben, akit legtöbbször írógépnél, papír előtt, asztalnál cigarettázva – így bebástyázva – pillantunk meg, amint a verssel küzd (éppen *ezzel* a verssel – élő adás!). Van neki egy esendő, sőt nyomorult emberi része, akivel dependens kapcsolatban áll. Ez az esendő emberforma (még csak nem is holmi szilárd alteregó) *verstepp*, mely bizonyos szellemi keresztségben (erre utal a Céline-mottó, de a SZENTIVÁNÉJI ÁLOM Robinjára és Defoe-ra, a gyermekkorunkra is gondolhatunk) a *robinson* nevet kapta, léptennyomon felfeslik a versjáratokban, hol szinte azonosul a „szerzővel", áttűnnek egymásba, hol saját gyerekévé (gyerekéveivé) válik, hol meg elválik tőle, vagy éppen nekimegy. Ilyenkor, ha baj van, megjelenik a *„kórház"*, az *„orvos"*, kitör a páni félelem: *„én az orvos, az orvos / a kor, a kor robinson képmásától cidriz..."* Nem lehet tudni, ki kicsoda, a kor kórba fordul. Amikor megérik az ilyen *„lélekvesztő papírháborgás"*, a tépődő vers, az én színpada, vagyis *„lappadja"* kiprovokálja a múzsát.

Ez a szó ugyan elő nem fordul a szövegben, a vers groteszk primadonnája, a púpos *„öregasszony"*, *„vén dög"*, *„banya"* alakzatában mégis felszakadozik valami az ősi istennőkből. A költő vénáját fogja, szorítja, *„szabad öklével odasújt a kémény- / lyukba tömött újsághalomra"* – micsoda ferde vertikum, szellemi kapcsolat! Hátán a púp: *„súgólyuk"* vagy *„fénymásológép"*, melyre test kívánkozik, térde között a varázsgömb: *„vaslombik"*. A vers férfi alakmásai mind erotikus viszonyba keveredtek vele, vagy ő velük. Egyként vonzza őket.

Az első versszakban tágas-boltozatos, imaginatív őstér képződik fel néhány vonással: víz – isten – kő – pára, gőzműpadka. Kezdetben volt a semmi, senki, a második versszakkal a tehetetlen, vaksi „én", s vele a kútképzet születik bele a műtájba. A második fejezet elején színre lép *„az ember"*, masculin (robinson) meg feminin (vénasszony) alakban. Kezdődik a bonyodalom.

Egyszer, együtt, egyfelé, egyből, egyezéstől, egy – hatszor csavarodik az *„egy"* szó a második „menet" első két strófájára, egyre erősebben, mintha az embert valami egészen megigézte volna: *„az egész versre egy szusz füst / fojtja, szűkíti rá a gondolat erét"* (hangsúly az *„egész"*-en meg az *„egy"*-en). Mit kerget a határozott határozatlan névelő? A szisszegő füst? *„Isten, szellem"*, így névelő nélkül, ahogy előgomolyodnak, ködös, szétfoszló, semmitmondó eszmék csupán. „Az *ember"* – csak egy gyenge általánosság. A címben is kiemelt, határozott névelős „cselekmény" „a *vénaszszony"*-t, „a *test"*-et és „a *zárszakasz"*-t vonzza magához. A nőt, az életet és a halált. A *„szellem"* konkrétan „a *szenny"*-re rímel (kiemelések tőlem). Mintha ama „rossz", a *„túlérett, koravén furl"* fújná a füstöt, kergetné a vért a gondolati aktusba, a versbe, annak is a lukába: a vénasszonyba. *„tüzes ér / cikkan körbe a banya térde közé / fogott vaslombikon"* – tör elő az érmotívum csakhamar.

Nemcsak a vers egyes képei erotikus sugárzásúak. Ezekben csak kicsordul vagy kirobban az az erotikus energia vagy állapot, mely a versírás aktusát hajtja-apasztja. Az írógépet verő lény az éjszaka burkában, amikor *„alva virraszt"*, különleges sensatióban részesül; mint egy magzat, úgy van benne a világ semmijében, minden érzékszervével – *„szükség, tágasság összering / a hűsölő lihegésre"* –, miközben az agy „éjszakai féltékeje" lázasan dolgozik a szavak univerzumával: *„irdatlan halom s ék / formán forgatja, redőzi, szórja, gyűjti / falja át magán a fóliáns iparvidék / dögleteg nyűveit – versnyesedéket gyűr le, ír..."*. Hűvösség és forróság összeér: innen a „front", a sss... sss... sercegés, sistergés, izzás, füstölés, szikrázás – *„szikrázik köztünk a félsz"* – ami borzongatja a vers bőrét. Ennek a sensatiónak a képbe írása – iniciációs szcenikában – történik meg a költemény egyik legbizarrabb – időmértékes és ütemes verselést összeolvasztó – helyén: *„erős- / ködöm, hogy a víz igazán is- / teni* – vagy, legalább: »langyos! langyos!« / *de már érkezik vodkával a sör / bezúdítva jéghabbal a tűz / a vézna gyerekkéz, palakörmök / szűnnek remegni; – ecce imágó- / nyúlik az üres palack után; meg hogy / úgyis kiesnék az úszógatyából."*

Ki kell zökkennie, ilyen tűz-víz keresztségen kell átesnie az olvasónak is ahhoz, hogy élvezhesse a verstripet; meg kell szabadulnia a lineáris vontságból, a praktikus szemellenzőktől, szemében a *„rendőrkosztüm"*-től; a versolvasó imaginatív „énragaszkodására", belső kötőerejére is szükség van ahhoz, hogy belendüljön a szöveg.

Az egymás után sorjázó, változóan, de rendszerűen ritmizált sorok, a rímfüzérek összefogják a versszakokat, a szavak csuklós kötése azonban lehetővé teszi, hogy kimozduljanak a lap síkjáról, és térhatású, rezgő mobillá változzanak. A szavak asszociációs gömböket választanak ki maguk köré, és nemcsak az előttük meg az utánuk következőkhöz kötődnek, hanem a versszak levegős terében keresik helyüket. Hasonlóképp a strófák sem csak egymáshoz kapcsolódnak; a ciklikus versvilágban különféle vonzásoknak engedve társulhatnak egymással.

A vers hajléktalan. Házát keresi, építi, rombolja minduntalan az „alkotó", s így az olvasó szeme elé folyvást változó térfigurációk kerülnek; függőlegesek és vízszintesek emelkednek, dőlnek, messziről suhanva ez olyan, mint *„tömérdek árnyék, kéménye, toronyháza / cigaretta... hamu... laktanya... udvar..."*, közelről, egy-egy képnél megállapodva, akár be is lehet térni.

Először is, íme a *„hullaház"*, a holt emlékek, gondolatok raktere, talán maga a könyv vagy a test – a hívó szóra az *„alváz"* rímel –, ami azonban némi asszociációs és rímjátékkal *„ártér"*-ré változik át – tudat és tudatalatti között –, melyen, fűzi tovább az asszonánc, *„szűkön átérni"* az ember, próbálná lecsapolni azt. Ez a vizenyős tér-kép azonban éppen a költemény legérzékenyebb pontjain újra meg újra beugrik – kásás képernyőre a rezgő minta –, mint valami ismétlődő álom.

A vers álomvizes áramvonala az elkenődő hamuvíziótól az „ártéren" – miközben valahol ott a „kút" is – egy klozetra vagy zuhanyozófülkére emlékeztető vizes fülkébe vezet. *„Víz"* – *„vízszínű"* – *„víz"* – *„vízkör"* – sulykolják a versszavak, tócsává, *„tocsogó fülké"*-vé terebélyesül a hamuba hullt csöpp, már falak, levegőben lógó, térdnél lejjebb nem érő – nyilvános vécékből, uszodai zuhanyozókból, telefonfülkékből ismerős – falak ereszkednek köré – a versépítés különleges kőművesmunkája folyik –, s szörnyű ötlettel az *„isten illemhelye"* nevet adja neki a *„góliát"* lélek (*„rövidlátó"*, nagyotmondó behemótunk?). *„a víz egy vízszínű mellékcsőből / szökik ki a falra"* – szökőár, zuhanyvíz, csapvíz, húgysugár spriccel szét a versfülkében, tisztátalan latyakot hagyva maga után. A vízben nem látni senkit; isten, a birtokosa, szigorúan ki van mondva: *„név"*, ez *„minden"*. A látó egy pontosvesszővel el van határolva a látványtól, füstben lélegzik s fuldokol (cigarettázik ugyebár). Az elemek – a (pocsolyás) víz, a (füstös) levegő és a föld (*„őszi vagy tavaszi* télvíz", latyak, „lengőfal") külön vannak, a „név"-nek nincs tartalma – gát van, gátlás (*„[az embert elfojtja, elapasztja a szégyen]"*), a teremtés gátolt. *„Mellékcsőből"* – *„vízkör"* – *„szörny"* – húzzák ki a rímek a kapcsolatot, ezzel szemben bú az *„isten illemhelye"*, *„a semmi csecse"* meg a *„levegőtej"*, majd zárójelben, szégyenlősen a *„szégyen"*. Az első, a hamutartós versszakban görögtek ilyen csupa ö betűs rímek (*„csöpög"* – *„lábfurdőt"* – *„kő"* – *„terjengős"* – *„gőz"*), s követték a következőben az é-sek, e-sek (*„én"* – *„tény"* – *„ép"* – *„ezt"* – *„mindent"* – *„teremtéshez"*), mintegy visszakozva (hat *„nem"* tizenegy sorban). A szopós, koravén „én" hőkölve áll meg a másvilági helyszín peremén.

A vers rímjátékai nem a hangulatkeltés eszközei. Reflexív rímeknek nevezhetnénk őket, mivel reflexióból születnek. Nem a logikus értelem, hanem a mitológiai gondolkodással rokon, ám annak nyelvi készleteit és grammatikáját nélkülöző, szabálytalan, éber-álomkép-alkotó gondolkodás (az álmok és a nyelv furcsa „logikáját" összecsavaró, meditatív reflexió) gerjeszti őket. A rímek a versszakgondolatok asszociációirányító gubacsai; nem csak a sorok végén találhatók: behálózzák az egész strófát.

A *„víz"* – *„vízszínű mellékcsőből"* – *„szökik"* – *„vízkör"* – *„szűk"* – *„fülkét"* – *„szörny"* – *„isten illemhelyének"* – *„minden"* – *„mellemben"* – *„füst"* – *„csecséről"* – *„levegőtej"* – *„őszi vagy tavaszi* télvíz" – *„előbbre"* – *„szégyen"* rímtekervény például (melybe bele-belevágnak a *„fal"*-ak) előhozza a vízhez kapcsolódó ellentmondásos mélyasszociációk (tisztaság – mocsok, hívogató tágasság – fojtó szűkösség) zavargását és a mitologikus képzetek gomolygó füstködét is (isten – szörny).

A két főmotívum – az érzéki *„víz"* és a fogalmi *„isten"* – két analitikus, önelemző versszakkal odább ismét előbukkan, ezúttal telefonfülkét idéző környezetben (*„cserélődik"* – *„hír"* – *„kagyló"*). A versben csak néhányszor, de akkor intenzíven felbukkanó „második személlyel", „te"-vel való langyos, *„közömbös"*, algás társalgást felforgatja valami mélyáram; a távolsági beszélgetés felidézi a csók kép-

zetét, a szájkagylók nyálas összetapadását. *„nincs az az isten isten nincs messze / ettől a kagylótól...”* – indulat és gyengédség keveredik össze, mintha isten dugná ki és húzná vissza a lábujját a „név”-ből. Finomra fogott lelki üzekedés történik ebben a versszakban a kommunikáció fülledt mélyáramaiban – „vele” (a „múzsa” alakmásával) meg „istennel”.

Olyan ez a sor, mint egy egyenlet: két „nincs”, két „isten”, egyik-egyik kihúzva, s az eredmény: az ismeretlen *(„messze”)*. A strófa többi sora is hasonló módon felezős, kontraszimmetrikus szerkezetű; az első sor: *„sem nem meleg, sem nem hideg víz”* meg az utolsó sor is: (kő, féreg, növény) *„művelték mindazt, amit most veled én”*. Csakhogy a „mit”, „miről van szó?” kérdésekre nincsen válasz, az bizonytalan gomolygásban marad. Kűzd *„a kéj, az agy”* – érte, akit nem tudunk meghatározni, *„az igazság”* és *„isten”* aligha súrolják.

A vers erotikuma – ami versíró erotika is – széles skálán játszik. Míg ebben a versszakban – a sok lágy *m* is mutatja – a feltámadó indulat ellenére gyöngéd, spirituális (beszélgetés) marad, egy kemény analitikus menet után, az ötödik részben szinre lép (a jambikus-choriambikus, shakespeare-i ritmus úgy hozza, hogy szinte szinre táncol) a *„némber”*, akár egy kokett primadonna, ám csakhamar *„öregasszony”* lesz belőle; elkomorul, eldurvul a vershang, váratlanul egy *„disznó”*-t látunk a kivénhedt múzsa mellébe harapni (behemót lenne az?). *„nincs is- / ten”*, majd, lejjebb *„nincs ég- / alja”* – pusztán a megtört tagadás felelgetődzik, s a tört *„ég”*-re a *„kéj”*, a *„fél”*, az *„elmebeteg-fehér”*. Az elharapott istenre pedig *„csupán egy késő bolygórím”* felel a versszak végén, üresen.

A múzsa és a lélek képzelt, vad, kilátástalan üzekedése egy szenvedélyes húzással, a versen, a képzeleten túl, a valóságban folytatódik. Csodálatosan működő verscselek, technikák szolgálják e versen túli, hozzáférhetetlen szféra érzékeltetését. Áthúzott szavak, a papíron sorjázó szövegre, a versírásra, a strófaköz lukára való egészen konkrét utalások után hirtelen *„megdob egy huppanó, hóó, opp, egy / gödör, fol, dön, tött a szöveg”* – szemmel láthatóan dől össze a textus, és titokzatos, láthatatlan tér keletkezik: *„tenyér-, tó-, alakzatfelunkról / szór parázna ikont körul a grafit”*. A *„parázna ikon”* nem leképezhető, az a versen kivül van, a valóság egy szent(?), érinthetetlen szegletében, emberi ésszel, nyelvvel, tudattal csupán a hűlt helye érzékelhető: *„emléktér, bontott szószék / a habballon égi, földi csecse között”* – szólni aligha lehet róla, pedig ez volt az aktus, a cselekmény ég és föld, térdek és könyökök, vers és valóság között. Olyan szó kellene rá, ami nincs. Tán isteni szó. Ezért szól, könyörög lelkéből a szerző: *„dicsérj meg / uram, ha e banyával azt cselekszem / amit egy szűzzel vagy kurvával illenék”*. De idehallatszik az imént elhangzott, ironikus kérdés is: *„ha nincs is- / ten, nem mindegy-e / mit vemhelsz, mit vájsz elő a kéj / aszú fellegén?”*

„Emléktér” támad – hol is? Tán a tudat rejtett rétegében, az agy *„kölcsönkéreg”*-ében, ahol (ős)emlékek alusszák álmukat. A *„parázna ikon”* személyes ősképét kiugratja a vers *„álálom”*-logikája. Kezek és lábak integetnek, a rázkódás a tenger háborgásával határos; megindulnak a vizek, s egy nagyon szelíd, a vegetatív újjászületést idéző kép villan fel: *„a rózsa ég / rám mint tavaszi gyöngeségérzés települt”*. A tavaszi fáradtsággal együtt a tavaszi esőpermet üdesége is itt dereng; az *„ég”* a megtörő *„jég”*-re, a *„rózsa”* a *„bársony”*-ra rímel. A szépségbe azonnal disszonáns hangzás *(„motorbőgés – kérkedő”)* és fájdalom vegyül: *„tű”* szúr keresztül a *„bársony”*-on, tűz a nap és tűz a fájdalom.

A menet végére a permeteső *„égszakadás”*-sá, a tenger *„sárpúp”*-pá, a fájdalom *„húspánik”*-ká fokozódik. Kulminációról, kifejlet, katarzis azonban elmarad. Deus ex machina – *„vágás”* – sem jött. A drámai momentum beszédesen ellaposodik, felivódik – *„nyelte az időt az itatóspapír föld”*. A vízszintes, a föld válik dominánssá – *„leragadtunk valahol félúton – tartott a penge műút”* – mozgás és mozdulatlanság paradox fázisa áll be. A bánat *„kéjes”* könnycseppje hullik, s ahol nemrég *„fakózöld, fusttól ütött”* fa állt, most vessző sarjad a melankóliában: *„a vesszőből megered a könny / lágyan összefonódik pár kapilláris”*. A vers leglágyabb (az *ő*-k, az *á*-k!), bánatos melo-aktusa ez – akár egy sóhaj.

Micsoda érzelmi, indulati hullámzás, bugyogás, az erotika mily (reflektált) káosza mossa a versmedret! Ám ezt a medret nem kevésbé vájják az analitikus, ironikusan „pengés”, az *„örökséget”* boncoló passzusok is.

„tehetek-e mást a jövő ellen, mint / hogy minél

apróbb részleteire bontom az / örökséget" – (a jövő pedíglen a halál, az *„árnyékszerkezet"*) – fogalmazza meg „dekonstrukciós" *ellen*programját a negyedik rész legelején a költő. *„jó" – „szép" – „rút"* – ütik fel fejüket az első két versszakban a morális és esztétikai alapkategóriák, és *„nem"*-ek csapják vissza mindegyiket; *„nem veszi így utóbb a lapot az intellektusom"* – közli kekkül robinson, miközben borotválkozási jelenetet látunk; a verstükörben a szerző és csavargó robinson tekintete néz össze.

„Emlékgomoly", „borotva*hab*", „füst*felleg*", *„idő"* és *„zene"*. Az összetett szavak tovább alkotgathatók. Nemrég dühös, hajnali *„rózsaszín-eres"* felhőtorlaszok rakódtak ki a vers tekintetén, most ez a kesernyés *„fehér-epeszínű felleg"* az idővel, a zenével kerül kapcsolatba, valami megfoghatatlannal, ami *„megszorít, megfog, megkér"*... Robinson vonakodó elutasítása, a szerző szégyennel határos *„rossz lelkiismeret"*-e valami konfliktust takar.

Ezek a színek (és hozzájuk sorolhatjuk még a *„döglött vörös"*-et, a *„nyirkos-szürke"*-t, az *„elmebeteg-fehér"*-et, az *„őrült-tojásfehér"*-t) mind a hajnal, a reggel, a nappal színei. Bűz, üvöltés, bömbölés társul hozzájuk. Mert a nappal: ellenséges szintér. Ilyenkor jut szerephez a *„penge"* ész, mely *„gondos agresszióval"* a mindenféle „habok" mögé hatol. A megfoghatatlan megfogására szolgáló habzó szavak – isten, igazság – kerülnek bonckés alá.

„vallásos volnék? / nem hiszem" – válaszol önnön gyanújára, nem ésszel, hanem contracredóval a költő – *„ágoston, pál ahol elá(gaz)tak, én / ott babonából se járok..."* – az elutasítást ismét a megérzés vezérli, miként a továbbiakat is: *„undorít / a dunyhafold, a hunyócskazsák"*.

Különféle csavaros műveletek történnek a versszavakkal. Eszes szójátékok: szokatlan, új asszociációkat facsar, csavar, röptet, szikráztat ki a szavakból a költő. Jelentésük elváltozik és beizzik. *„Dunyhafold"*, *„hunyócskazsák"*: az elfekvés, a fészeklangy, a fülledtség, a szemet hunyás, a szerepjáték, az infantilizmus asszociációi vegyülnek a műszavakban. A versszak kérlelhetetlen állásfoglalással végződik: *„– s ha szintén / azért imádkozom, amiért egy s máskor ők / arra a csupasz ég hajlít, nem a szent"*.

Kissé messzebbről hajlik vissza erre a *„hajlít"* szóra a rím: *„taszít, alacsonyít"* – ezúttal *„az igazság"*-ra értve. „Az igazság" ebben a textusban buktató; álnok instancia, melynek *„hamisszerződése"* van a világgal, a világ pedig kurválkodik vele; zűllött viszonylataiba kényszerítené bele ügyfelét, az emberi tényezőt, ravaszul kalkulálva annak éppen hogy az igazságérzékével: *„mert hát másfelől az is egy tény, szőröz / velem, hogy emberi számítás szerint nincs itt / szál isten a nap alatt sehol."*

Egy másik szerződésre is történt már utalás a versben, mindjárt az elején: szerződésre a verssel, illetőleg a vers szellemével, a cigarettafüst felhőjén ringatódzó *„rossz"*-szal. A szerző, vasakarattal, belemegy ebbe az alkuba – pedig közben már megnyílott a kénköves kút –, megjátssza a tétet: *„azt hiszem, mondom vaktában, most szintén / egy dupla vagy egy semmi jön"* (feketekávé? vers? isten? feketeleves?). Ekkor indít az éppen alja triviálitásánál fogva „szürreális" *„~~diamozi~~"*, melynek *„gépházá"*-ban isten az ügyeletes.

Az igazság verstörő machinációjára két *„egyenlítő"* strófa, két tört példázat a válasz. Egyfelől a pimaszságot vagy hevesebb változatban a kamaszos lázadást prezentáló *„suvolvény felirat"*: *„– NEM SÜL LE A KÉPEDRŐL A SZEMÉT? –"* vagyis *„érzelmi supersong"* – ami már nincs meg; agyonsérült. Másfelől egy kleisti vagy borgesi példabeszéd az igazságkeresőről, aki *„az erőszak mesterévé"* vált. Bizony, ez ismerős.

(Egyébként a történelemnek is kijut másfél versszak a költeményből, idejekorán, a második fejezet végén, minekutána már tényleg megszületik a definitív döntés a verssel mint léteséllyel kapcsolatban: *„hanem a kút, minél szűkebb / annak úgy nő velem az esélye"*. A történelem nyilvánossága [metaforája a *„sajtópróba"*] ugyanis, úgy látszik – ha *„résen vagyok"* – két lehetőséget kínál: „árulást" a szó két értelmében, mint kereskedelmi vagy mint morális tevékenységet. Vicc ez? Vagy gyászos tény? *„e gyász rezge híja csupán egy vicc / rozettarajzának"* – talál a közepébe a költő egy ívelt mozdulattal, és önmagával jut szövetségre: *„váratlanul a vak / düh és az önuralom szövetkezik bennem"*, kompromisszumot köt a síró és a nevető szem, az „üvöltő" és a „némán kockázó" szó.

A vers tudatosan viseli ennek a kompromisszumnak a ráeső terhét. Szinte rögtön [ötödik-hatodik versszak] kereskedelmi kifejezéseket vesz magára metaforák és hasonlatok köntösében: *„áru"*, *„cikk"*, *„darab"*, *„válasz-*

ték", „feketéző". Voltaképpen nem is ironikus metaforák ezek, hanem csupasz tények, melyekkel szemben a vers – akárcsak „gyártója" – védtelen. A verset áruba bocsátó szerző önirónia – *„ma tenyész hüllők közt karattyolok, krajcárokért"* – depresszív tehetetlenségről árulkodik.)

A vers nem mint valamiféle, ne adj' isten, spirituális szellem, „asztráltest" személyesül meg (legfeljebb a penge *„astrál"* itt), hanem mint írógépelt textus éli a maga kopékony *„féregszalag"*-életét, miközben folyton változó – már-már megszólaló, valami megfoghatatlanra a megszólalásig hasonlító – illó alakzatokat formál. Amikor az írógép karmantyúit *„rózsaszín csigaszarvacskák"*-nak látjuk, a nyelvhús ízlelősejtjeinek kinagyított fényképe juthat eszünkbe; ha „makroszkopikusan" nézzük, *„vastag papírfalak"*-at látunk, *„s közbül az indigó ég"*. De *„korcs retinaerek"*-ké is válhatnak a polipkarok, ha a vers szemtükrébe nézve *„bújjuk egymást"*. Amikor haragban vagyunk, a betűhalmaz, *„csupa pókköpet"*, s a gép mint *„valaki metszőfoga – kerti olló – csattog"*. Talán behemót ad így hírt magáról, s mint egy hamis kutya, máris hízelkedősre veszi a dolgot *(„vén csecsemő, nyelvét a körmöm alá / dugva szopik, házam, piszkaim őre / és ökör is")*? Vagy inkább a banya, aki mint feleség a konyhában *„a hideg / gőzben hogy' vonaglik, vagdaljaszeli / cafattá magát..."* Talán robinson, amint *„másnapos áb- / rázattal nyújtózik, csapdos, hempergőz –"*? Mindez ő.

Helyben vagyunk, azaz „gőz"-ben, ami az első versszak óta igencsak megtelt már *„terjengős testszagokkal"*. A gőzben vonagló, nyújtózó test, *„fabádog, istenforma image"* képzetét kelti, ami a *„nap"*, *„folt láz"*-ra rímel, beteg káprázatként.

Nehogy lecövekeljünk azonban valami Krisztus-szimbólumnál. A vers ezt sem engedi meg.

„Alvilágok" – *„menny"* – *„föld"* – *„karó"* – *„kút"* – így néz ki a vers hetedik, legfenső menetkörének tájolása. Az archetípusok azonban nagyon el vannak piszkolódva. Az alvilágok az *„igen, igencsak rossz hírű-hajlékú közhelyek"*-et konzerválják (ilyen dupla elismerést egyébként más sem kapott a versben), a mennybe instant *„égi pezsgetőpor"* vegyül, a föld *„porfészek, védsárjeggyel"* az ölén, a karó pedig akár egy mozsártörő. Feltárul azonban a spirális út alsó közepében – épp a vers hegycsúcsán vagyunk ugyanis – egy egyszerre valós-geográfiai *(„alpok-mondsee")* és imaginatív völgykatlan: *„fagylalthéj, víz / kemény, lágy színek, hattyúgerinc"*. Csodálatos, cézanne-i, hölderlini – és persze a *„gumiszag"*-gal, a *„benzinkút"*-tal, a csontos-zsigeri, érzékeny testiséggel együtt borzasztóan marnói – tájkép ez, valami *„szentigaz, egész, töretlen"* – mégis abszolút törékeny tükröződik benne. Néma strófaköz követi, s aztán micsoda kozmikus kavargás! Holdtükröt láttunk az imént, finom szűzhártyát a föld ölén – most izgató por pezsdül az égben!

Az erotikus tájkép katartikus vonzásokat kelt. A címszó elé *„bűnös"* előtag kívánkozik: *„az apokalipszis / testre szabott bűncselekményt követel"*. Az „apokalipszis" szónak nem feledhető a „látomás, jelenés" jelentése sem; az aktus ég-föld, test-lélek dimenziókban játszik, s egy csendesítő meditatív kérdés a tér-időt is behozza: *„mármost mi marad minek a számláján? / az időén a vágy, vagy a vágyén az idő / vagy testén a védsárjegy?..."* Mint az olló, úgy nyílnak, csukódnak a mondatok, a sors eleji-végi rímek összezárják a kérdéseket, az alliterációk, a belső rímek, szimmetriák öntükrözővé teszik. *„Védsárjegy"* – *„szűz"* – *„porfészek"* – *„mérföldkő"*, azaz sár, por, föld, kő, szűzföld, kőpor, sárfészek – gomolyognak, verődnek fel földi szótagok; az *„idő"* az *„apokalipszis"*-re és a *„mérföldkő"*-re nyit rímet.

A menet elején *„időhúzás"*-ról volt szó, mint szentimentális, naiv, „páratlan *női természet"*-ről, ami ily módon a „párvággyal", a halálfélelemmel és a bűnvággyal áll kapcsolatban. Felrémlik a vers elején olvasott gondolat, mely szerint *„már félelmem a zárszakasztól is szinte / átszellemülésnek számít"*. Tromfként csap le rá később a robinsoni csípős megjegyzés: *„ha szél nincs, a tárgynap, -hét, -év / egyaránt szükségképpünk tükre"*, melyben az *„év"* a nem létezőnek mondott *„harmadik személy"*-re, valamint az *„én"*, a *„fehérbe"* és a *„senkivé"* szavakra rímel. Az „átszellemülés" – *„mindvalahány kórász"* kórja – a halállal és istennel való ijedős kacérkodásnak minősül.

„Hájderű" és *„őrület"* között bukdos robinson, *„hörög"* és *„heheg"* az öregasszony, bepörögnek az élet *„fehér-fekete"* filmkockái vagy a könyv betűi, mintha az ember nedves szemmel nézné, amint benne úszik.

Az álomszerű életfilm közvetítése, a filmvetítés, -nézés, valamint a „trip", az utazás összecsavart motivikája, szakadásokkal bekússza az egész hosszú költeményt. A mottó Céline UTAZÁS AZ ÉJSZAKA MÉLYÉRE című modern pikareszk regényét hozza fel kulcspéldának; főhősei kontinenseket járnak be, de útjuk lefelé visz. Hasonló spirális időutazás, süllyedés megy végbe itt is.

A megszületésnek fordított tükre a senkivé változás záróaktusa. E két állomás, a *„(sz)ulóhely, hűlt ház"*, valamint az *„indóház, vámház"* között nyit időutat a vers, ebben utazik behemót vezetésével a *„gyerek"*, robinson, ez az *„árnyékszerkezet"* fogja csapdába az embert, s ez az a szűk *„kút"*, melynek mélyén víz csillog – és ez a melegtől tekergő *„papírkígyó"* is, melynek fázisait jegyezzük.

Lesiklás történt és felbukás. A saját váladékában ülő gyerek szégyenképét az öregasszony hánytorgatja föl a *„férfinek a küszöbön"*: mintha terhes lenne vele! Choriambusok érzékeltetik lihegését: *„vén bestia, gyűlik a póklé / szíve alatt – rugdal a rokkant kölyök"*. Ahogy az imént, az előző rész végén a megvilágosodás elodázott pillanatában felizzóban volt *„csepp fényár"*, úgy hull most *„csepp alvadt lámpafény a műtétre"*: *„ütőeret metsz a mesén a prenatális szike"*. A JANCSI ÉS JULISKA meséje rémlik fel *(„banyaság" – „testvércsont" – „ól")*, a banya ételt magzatát, a mese megtisztulást-újjászületést jelző szimbólumai azonban kimondottan hiányoznak: *„se seprű / se lapát sehol, hamu, avar, mű-"*. Gonoszul sisteregnek az s-ek, félbetört a mű, *„közepe"* pedig *„fehér"*, van is, nincs is: kihagyott sorhely.

Kényszerszülés történt, a szabadulás érzése helyett pedig üresbe, *„félelem"*-re és *„duh"*-re lukad ki a boszorkánytörténet. A gyerek nem a napvilágra jön, hanem éjszakába.

Az éjszaka képei végigperegnek az egész cikluson. A vers éjszakai műszakban – „szakmában" – készül, amikor az álmok és a vers között megy a *„fehér feketefuvar"* s az idő kútja *„farkastorok"*-ként tátog. A *„sírrablászás"* ideje ez, sötét *„hálókamra- és pinceajtók"* nyílnak, a *„komor gondolatok"* meghitt és mégis *„izgató"* íze serkenti a tudatműködést; *„versengés"* folyik a *„csonthéjas tito(k)"*-ért.

A versengés egyre veszettebbé válik. Színtérre lép a *„sintér"*, a gyereket kutyába veszi a gazdája, felélénkül a vers-álom bestiáriuma, s ha épp nappal van, *„őrült tojásfehére... pukkadoz"* és *„tojássárga ég"*. Szakadnak *„ékszíj idegek"*, *„kóbor áramütés"* veszélye fenyeget, és sorolhatnánk... élvezetes, a tulajdon tépettségbe markoló hangzatok, a szív, a gondolatok feszülnek, bomlanak – ha *„r. felröhög"* is, több ez, mint önirónia: abszolút reflektált, kontrollált hisztéria – félelmetes. És mögötte ott lapul robinson kérdése, amit én suttogva olvasok: *„mi lesz, ha tényleg / semmi mód nem hisztériázhat többé..."*

„a költemény csúcspontja felé" egy másodpercre csak kikattan a vers esze (ilyenkor keletkeznek a szabad asszociációk), *„a vers / szíve táján savós üresedés támad / fogrozgató emfázis"* – noha az öniróniára marad benne szufla –, hamar lefut a gyűlöletroham. Ám robinsont ez is leteperi. Gyanús intézményben fetrengni látjuk viszont – *„a papírból / enyvből barkácsolt karton derékalj"*-on, hol *„zeneszóra a szar tüzet fog"*...

Végül is mit érünk a könyvvel, „jó levegő *könyvtár"*-unkkal? *„Tanulhatunk belőle? Orvosi praktikákat?" „herpeszt, gombát agnoszkál"*-hatunk, *„műértő gazdá"*-k, kritikusok *„a vers száján"*? Rákenve a fertőzést, a kórt, a kort? Vagy kitörölhetjük vele a lelkünk?

A vers tabut tör, mint szűzhártyát, át. Szétnyílik a múzsa lába. A versíró és alakmása tekintete – s az olvasóé – sötét ponton, a kút száján találkozik.

„robinsonnal a vénasszony lábaközén
nézünk össze (a gépházban isten izzót cserél)"

Istentelenül (?) sötét van. A *„hússzínű színpad"* itt talán rábukik a *„vízszentelőre"*, talán varázsgömb a *„vaslombik"*, nem tudni, kiégett a film, minden képzeletet felülmúl a *„parázna ikon"*.

Innen lefelé vezet a mű-út. A színtér *„kórházkert"*-té változik, a menet *„kanyargóz"*-ássá, az aktus dörzsölődzéssé, csiklandozássá.

A költő kérődzik, emészt. Eszébe jut *„egypár elmulasztott hiba- / lehetőség"*, aztán meg hálálkodik azért, hogy nem *„kövérített"*, nem „eszmésített" „hiábavalóvá" egy *„hibát"*. Játszik a titokkal – *„tito(k)"* meg *„tito(!)"* – tréfálkozik, vagy az vele? Az ember azt hinné, hogy nincs tovább, de még virraszt fáradtan, még szomjúhoz, még utálkozik kicsit, kicsit feliz-

gul, egy-egy idegen vergődés kórokán... kórján, okán, korán... Magával ragadja *„a világ magától értetődő érverése"*.

Már azt hiszi az ember, minden szépen véget ér, az előadásnak nincs hőse, *„a publikum röhög"* és *„összeérik a szarszaggal a köd"*. Csípős bűz, csatornalé (a szívben), *„undok sár"* szavak, a test *„szürke kocsonya, nyálka- / hártyagörcs"*. De a depresszió nem csupán hangulat: egészen határozott veszteségtudat, tökéletes elhibázottságtudat, az abszurdum fölvétele minden további nélkül. *„játsszak beckettet?... jó..."* – és ez nem vállrándítás, ez tényleg jó, mint a fagyhalál. A vers legtisztább rime ez a *„jó"* meg a *„hó"*.

Az utolsó, végképp összeszűkülő spirálmenet elvisz abba a tőpontba, az eredetgöbnek is a legbelsejébe, ahol „axis mundi" gyanánt az abszolút lekopott énszálkákat találjuk.

Az öregasszony már nincs: meghalt, a mennybe szállt, elspiritualizálódott vagy elpszichologizálódott, kifingott netán, isten tudja: *„elvitte egy szélvész"*. Robinson és behemót betódultak: hogy a fájdalomtól, a kimerültségtől, a röhögéstől-e, azt sem tudni. *„isten szanaszét dőlt, szaggatott vonalai"*-t is szétbomlasztotta már a képzelet, az idő.

Akkor megfeszített emlékpróba fest kopottmatt színekkel absztrakt, merőleges égtáját: *„a súgólyuk, a posztóval bevont púp a vén / asszony hátán"* – sötét, zöldes vagy vöröses, barlangos hegy, belemered a piszkosfehér égbe: *„lapály mész, deszkameredély –"*. Égi mészégető? A térfelület öblösödik, *„hideg disznóól"* nyílik, Kirké nincs, sem Pilinszky, *„csak aki kezdettől fogva halott volt"*, Vladimír Holan, *„e néma cseh / nő nélkül, a hideg disznóólban"* – dermesztő, éghideg, *h*-kat lehelő élőhalálkép, nem üzen semmit, legfeljebb azt, hogy *„»mi nem lesz még«"*.

Vajon elvetélt az isteni lábfürdő ötlete? Erre utalna a *„havivér"*, az *„óvszer"*, s hogy *„a belvíz nem klottyan meg"*? A hamutartó vize? Magzatvíz? Életelixír? Bélvíz? Klotyó? A neminális-fekális és a spirituális zóna összerántása, ahogy az egész versreflex működött – miközben a penge ész és érzékenység nem hasonlott meg, mert folyvást vigyázott *„a különbségtételre"* – igazolást nyer: teremtő és teremtménye e pillanatban *mutatis mutandis* egymásra mutatnak, egymást hívják. Isten dolgavégezetlensége, az isteni szorulat, melyen semmi provokáció (könyörgés, ima, szitok) nem segít, olyan nyelvi purgálást kíván – *„ért- / hetetlennek lenni mindenestül"* – ezt a szlogent suttogta már az éjszaka *„sunyi légygömböcskéivel"* –, amire csak a szakavatott, az éjszakaszakmába beavatott vers lehet képes. Bár selymesen, rejtélyesen is lehet ezt fogalmazni – ha az emberre *„rájön a rilke!"* – ilyesen: *„az ismeretlen a vízmosásban / ugyanőt, az ismeretlent várja"*.

Robinson és az „én", a kétismeretlenes egyenlet újabb összenézése a borotválkozótükörben adódik, fanyar fintorgások közepette; a két ismeretlen nemigen vigasztalja egymást. Metszi őket *„a mosdó pereme"*, a *„műpadka"* a vers legelejéről, és, lám, megjelenik az isteninek ugyan nem mondható, famózus *„lábujj"* is: *„bal lába a mosdó peremén, szíve ha / melléut, a kő, jaj, a mű leszakad –"*. Mégis, a vers legszeretőbb hangja szólal meg ezen a ponton.

Nyomban utána Cerberusként *„ráng, csahol"* behemót *„kaszni"*-ja, és a vers leghidegebb, legtisztább jambikus sora ül ki az immár hazai égre: *„jéggőzt kaszál a tó felett a hold"*. Pedig az ég fagyos, mozdulatlan – mi rángunk, döcögünk és dalolunk, útban hazafelé.

A vers legvégén ismét felbukkan az ominózus fülke a szülőház – *„hűlt házam"* – szívében, s összefutnak a fő motívumok. Megint *„nincs senki"*. (Hacsak a *„szentkép"*-et nem számítjuk.) De ebben az *„alkóv"*-ban már az egész vers benne lakik, az egész *„Cselekmény"*. Vagy már a hamutartóban is benne volt? Mi hát a cselekmény? Versnyi pillanat? Vagy az egész? Vagy semmi?

„robinson előtt szabad a pálya" – Robinson szabadsága miben áll? Elúszhat? Vagy pöröghet, mint egy bolygó? – A vers akarata nem engedi. Az alkóv zuhanyozófülkévé varázsolódik, a vízszint, a kör kifordul, erős, nyakon vágó függőlegesek következnek, mert *„lecsavarja a zuhanyról a rózsát"* – verssorok erednek onnan... és ezek is menthetetlenül lekopnak, *„aztán már csak az én / ismétlődik, korhadt póznák egy vasút mentén"*, csupasz szálkák a függőlegesek már, s mintha perspektivikusan egyre kisebbednének – csak a baromi út VAS.

Radics Viktória

KRITIKAPÁLYÁZAT

NÉGY ILLUSZTRÁCIÓ KERESZTURY TIBOR „FÉLTERPESZBEN" CÍMŰ KÖTETÉHEZ

BETELT, MAMA, A HAMUTARTÓ

a cselekmény = isten (ha egyszer lábra kap)
Marno János kötetéről

a cselekmény isten, ha egyszer lábra kap, csakhogy nem kap lábra, hiába hívogatjuk, édesgetjük, rimánkodjuk, könyörgünk, neki, odaadunk mindent, amire szüksége lehet, kap keretet, formát, illusztrációt, kap szereplőket, kap hivatkozandó irodalmi teret, írókat, hősöket, megkapja összes kinunkat, kéjünket, vele alszunk, vele ébredünk, sírjuk és nevettetjük, megrikatjuk és kikacagjuk

a cselekmény megegyezik istennel abban, hogy nem kap lábra. várhatjuk, eltölthetjük a kiszabott időt becketti várakozásunkban, hihetünk benne, ő fölényesen elnéz felettünk. nem érdekeljük. megajándékozhatjuk kedvenc hőseinkkel, neki adhatjuk defoe robinsonját, bulgakov behemótját és bármely mese rút és visszataszító boszorkáját, akkor sem törődik velünk. adományunk kibővíthetjük azokkal a történetekkel, amikbe ha kedve tartja, belekapaszkodhat, továbbszőheti segítségükkel, amit elkezdeni is alig hajlandó jelen esetünkben, neki adhatjuk kedvenc regényeink sorait mottóul, lowryét, céline-ét, kaphat pozitív és negatív tájékozódási pontokat, eliotot, rilkét, borgest, holant, józsef attilát, dsidát, shakespeare-t, rimbaud-t, vergiliust, dickenst, csak hogy makacsságában megmutathassa, a teremtő és a főszereplő ő maga, ő határozza el magát, ha elhatározza, s ha ellenáll, hiába minden segítség, noszogatás, kérés, támasz

a cselekmény: isten ha egyszer lábra kap. ahogy az előbbi láthatatlan, láthatatlan a történet is – provokálhatjuk bár legsötétebb mélységeinkkel, hátha arra válaszként felbukkan. provokálhatjuk szüntelen negatív hívásunkkal, elmondhatjuk nem létezőnek, érdektelennek, kijelölhetjük majdani tartózkodási helyét (ezúttal a hamutartóban, ahol majd lábfürdőt venne), hivatkozhatunk a csupasz égre, az emberi számításra, mely szerint egy szál isten a nap alatt nincsen, tagadásunkban mégis végig ő a tragikus nemszereplő, az ő történetét írjuk, amikor nem írunk történetet, s mégis a nem létező (vagy legalábbis megjelenni nem hajlandó) nem létező történetének történetté való csiszolása, rögzítése az egyetlen még számunkra elérhető vallásos rítus

a, cselekmény, isten, ha, egyszer, lábra, kap – mivel a fragmentumokból álló világ elviselhetetlen, de mert más világ nem áll rendelkezésünkre, valamit tennünk kell ellene. ha valamit még látni, megismerni kívánunk ebből a percekre töredezett rémületből, valahogyan egységgé kell erőszakolnunk. mivel a történetet hiába csalogatjuk, hogy ő majd fedje el a szétesést, marad a forma. hol túl szűk, hol túl tág prokrusztész-ágy. ketrec. betöltendő hiánymező. s ahogy az erőszak sosem teremthet formát, mert a világ előbb vagy utóbb elhajlik a zsarnoki terektől, úgy a költészet sem teliti anyagával az ilyen, előre kiszabott tért. hol többet mondana, s azt érezteti, mintha egy nagyobb egységből volna lemetszve, hol pedig képtelen kitölteni a sorok adta szabálymezőt

mert isten maga a cselekmény, elvárja, hogy mással is segítsünk neki. hogy valamitől lendületet kaphasson, néha hozzáérintődik egy képhez. a kép néha valóban érinti, néha különválik tőle. néha a történet darabjaként tűnik fel, néha köze sincs hozzá. a kötetzárás is a cselekményre hathatna, de az egysorossá tett első sorok is csak néha segítik. máskor maguk is összeolvasható metszetekké válnak, így lesz például istenből ismert, így határozhatódik meg a líra maga mint kontradickens, lehet ezt a zárást kétsoronként is olvasni, minden számból csak egyet választva; de bármely, a kötetben előforduló játékra igaz, hogy nem mindig játszható, lábra nem mindig kap

a cselekmény, maga isten, utazás a mélybe. egy hol szörnyű, hol mégis mulatságos út robinson, behemót és az iszonyatos (vagy néha

nem is annyira iszonyatos) vénasszony társaságában, együttlétük foszlányai a testnedvek, bűzök, sarak mocsarában, de az igazi, a valós cselekmény: a vers szóra bírása, a könyörgés, a kín és fájdalom, ami velejárója egy ilyen vén csecsemő szavai előcsalogatásának

a cselekmény – isten ha egyszer lábra kap, a költő már rég nem a goethei saját mancsát szopogató medvebocs, a saját mancsából nincs is mit szopogatnia, a verset szólongatja, párbeszédet vele folytat, csak ő lényeges, ő az igazi szerelme, neki szól, kelj fel én mátkám és én szépem és jöszte, és már nincs is más, ha valami még elérhető ebben a kínnal teli várakozásban, az csak annyi, hogy mellé lép valaki, s már ketten várják, hogy

KIÉ A CSÓK?

Szilágyi Ákos: Gyönyörök kertjé-ről

teszem fel ezt a valljuk be, nem is kevéssé sületlen kérdést, a csók azé, aki kapja, mégis mi lökhette, taszigálhatta költőnket, hogy egy mondjuk „jó" versből (ami aztán valamelyest átalakítva lett beleszőve a könyvbe), egy ilyen nagyszerű kötet fejlődhessék ki.

Mert a TEREMTMÉNYEK kötetben ugyanezzel a címmel már közreadott egy verset, a címből nem tűnt ki (nem GYÖNYÖRÖK KERTJE I., egyszerűen GYÖNYÖRÖK KERTJE), hogy ez egy folytatandó történet, kép első darabja. Lezárt vers jelent meg, *„Nem maradt utána űr"*, bár egy éles szemű kritikusa által már akkor ki lett emelve a kötetből, példává lett téve: a *„legnagyobb vers,* a GYÖNYÖRÖK KERTJE, *nemcsak Szilágyi törekvéseit igazolja, nemcsak különös vállalkozásának jogosultságát bizonyítja, hanem e költészetnek saját teóriáján is túlmutató értékteremtő képességeit is erős fényben ragyogtatja fel".* (Margócsy, *Mozgó Világ,* 1981/12.)

Vagy csókot inkább akkor kapott ez a költészet, mikor Hlebnyikov ZANGÉZI-jével találkozva, fordítása közben, Szilágyi Ákos rátalált az értelmen túli nyelvre, a zaumra, a szómagozásra, raghámozgatásra, a Ragészre, *„akadálytalan, határokat nem ismerő, sugárzó, tundöklő ész. Nyelve a – ráragozás".* Mikor Hlebnyikov szabadságba meritett művében megtalálta az imperativust: *„Kaparjátok meg kicsit a nyelvet, s előtűnik mögüle a tér, és látszani kezd a bőre."*

Vagy a csók maga Bosch? Bosch képe, az EZERÉVES BIRODALOM? Egyáltalán, hogy a költészet váljék képpé? (Megjegyzendő, a ZANGÉZI-vel egy kötetben megjelent tanulmányban [Helikon, 1986] Tinyanov Hlebnyikov költészetét a festészettel rokonítja, míg kötetünknek például ez a sora, *„lásd, én most is festelek"*, szintén erre az egyezésre utal.) S ha Bosch, akkor csupán az EZERÉVES BIRODALOM (más néven: GYÖNYÖRÖK KERTJE)? Mert ha a kötet *„lovagolj csak e pontyon"* sorát veszem, az sokkal inkább a SZENT ANTAL MEGKÍSÉRTÉSE című Bosch-képet idézi fel, míg amit Szilágyi Ákos tart megemlítendőnek kötetéről, az a SZÉNÁSSZEKÉR címűt. Kötetével kapcsolatban ugyanis az Egőről ír (SZILÁGYI ÁKOS DEDIKÁL. *Könyvvilág,* 1991/12.), a véglényről, a száskaemberről, aki *„egyetlen állkapocs, mely megállás nélkül őröl", „tömegben tarolja le az életet"*, nem látja az életben maradni akarásától magát a létet. Ez persze papolás volna többes szám második személyben, de a költő egy korábbi versében biztosított már minket, hogy ezzel a nem túl hízelgő állathasonlattal önmagát is illeti: *„Nagyon sajnálom: száskaarc / Néz rám a kistükörből, / Mikor mögöttem elsuhansz, / A mohóságtól őrjöng."* (NAGYON SAJNÁLOM.)

De ha csók és Bosch, amivel viszont csínján kell bánnunk, a lírikus utasít (a címmel és a borítóval), hogy jusson eszünkbe a kép, s mivel ő maga írja ezt elő nekünk, gyanakodhatunk, hogy ez is a játék része, de mégis eszünkbe villanhat Fraenger tanulmánya az EZERÉVES BIRODALOM-ról és természetesen a szabadságról, a test szabadságáról, arról, hogy a festő a triptichon középső részében nem a test bűneit, hanem épp a meztelenség áhitatát ábrázolja, s talán nem képtelenség ezt az elemzést is csókként említeni, egy kép, egy tanulmány, mely a kép (e része) mondandójának a szabadságot tekinti, egy kötet, címe a képé, állítása (részállítása) a szó testének szabadsága.

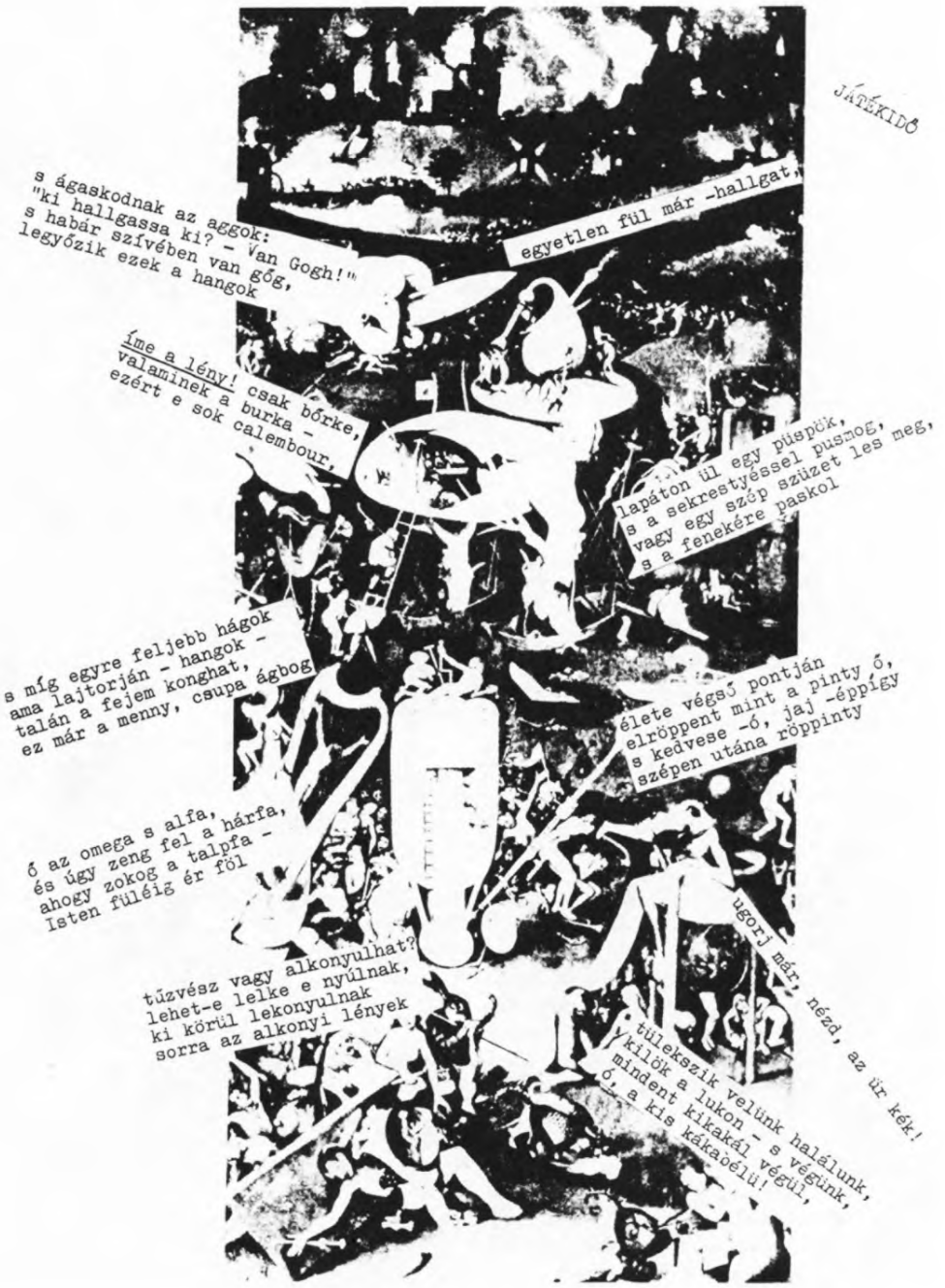
JÁTÉKIDŐ
egyetlen fül már -hallgat,
s ágaskodnak az aggok:
"ki hallgassa ki? - Van Gogh!"
s habár szívében van gőg,
legyőzik ezek a hangok
Íme a lény! csak bőrke,
valaminek a burka -
ezért e sok calembour,
lapáton ül egy püspök,
s a sekrestyéssel pusmog,
vagy egy szép szüzet les meg,
s a fenekére paskol
s míg egyre feljebb hágok
ama lajtorján - hangok -
talán a fejem konghat,
ez már a menny, csupa ágbog
élete végső pontján
elröppent mint a pinty ő,
s kedvese -ó, jaj -éppígy
szépen utána röppinty
ő az omega s alfa,
és úgy zeng fel a hárfa,
ahogy zokog a talpfa -
Isten füléig ér föl
ugorj már, nézd, az úr kék!
tűzvész vagy alkonyulhat?
lehet-e lelke e nyúlnak,
ki körül lekonyulnak
sorra az alkonyi lények
tülekszik velünk halálunk,
kilök a lukon - s végünk,
mindent kikakál végül,
ő, a kis kákaóélű!

CSÓKSZÜNET VOLT!
JÁTÉK PIHENÉSKÉPP
VERS-KÉP-TEREM
SZÖVEG VAN MÉG, MOZGATHATÓK EZEK IS
A KÉP ADOTT
MINDENKI KIRAKHATJA A MAGÁÉT

Visszakomolyítva a szót, ha már csókokról szólunk, s ez a szó testét éri, akkor illendő beszélni Szilágyi Ákos korábbi kötetéről, a FEJ ÉS TUDAT-ról (melyben a GYÖNYÖRÖK KERTJE II. és III. is megjelent), ahol a nyelv, a szótest szabadsága már teljességgel megvalósul, nincs kegyelem *„megfojt s temet / mellém temeti / elfojtottamat"*, a szó, ritmus, dallam örvényéből és varázsából kell állandóan visszahuppannunk az értelem keserűségébe: *„betűtetem / betű-tetem / betűvé-tetetem"*, *„te temess engem! / te temess! / tam-tam-üteme / tam-tam üteme / tudod a költség / tetemes"* (TEMETÉS).

S ha már összefonódott csók, nyelv és halál, a forma is említődjék meg, a végtelenül egyszerű (épp, mint a halál) négysorosok, melyek követhetetlenül bonyolult (csak mint a halálig vezető út) rímhálókon vezetnek keresztül. Folytonos játék, kancsalrím, kizökkentés, ami a köteten belül többször is magyarázatot nyer: *„íme a lény! csak bőrke, / valaminek a burka – / ezért e sok calembour! / ugorj már, nézd, az űr kék!"* (5), vagy *„kínomra kín kell, kínrím"* (186). S a költő ezt is megindokolja (szintén a dedikálásban): a „szóvégek *kínos összecsengése, vagyis a* végkicsengés *egyszerre utal az összeomlásra, a káoszra, a katasztrófára és a feltámadás, az újjászületés, a harmónia ígéretére".*

S ha már csók, és korunké, akkor természetesen nem szocreál (milyen kár!), bár unalmas, de megjegyzendő, itt a poszt a posztmoderné, van játék, és annak magyarázata, van Kirké, és van Carmen, van Van Gogh, van ótest, újtest, van József Attila- *„légy ami lennél: semmi"*, van Ady-parafrázis: *„elődöm is utódom"*, van konnektor, van autó, van Samsa, van Don Quijote, van kín, és van annak a kiröhögése, és itt minden, mert minden a halálról szól, komoly, és mindennek korlátja van, és *csak azért is* minden és mindent szabad, az egész fuldokló kacagás: *„játékom ez, jótékony, / időtlen, édes önkény- / legördül: könny ő, könny én, / kő kínja enyhül könnyé / kell ide kín még, kell könny, / tubusból kicsi alkony, / nehogy valamit elkenj! / tudod: fele könny, fele árny"* (221–222).

Megjegyzem, ha itt van ez a ragyogó kötet (és van, kiadta a Holnap Kiadó, '91-ben, ára 67 Ft), érdekel még valakit, kié az a nyavalyás csók?

VÁDOLOK (FELMONDLAK MINTHA ÉTLAPOT) (194) „VAKOSKODIK A ZSELÉSCUKOR"

Parti Nagy Lajos: Szódalovaglás

vádpontok 0
vádolok, vádolom, hogy le engem akar vinni, engem is önmagába, ahol pedig olyan nagyon kicsikék az összes angyal, a hideg nyirokba (0), s lopózni egyre beljebb, hogy orcám se jegelhedd (8)

vádpontok 1
vádolok, vádolom, hogy úgy töri szét az egységet, úgy állítja a szétesést, hogy újabb egységet teremt, az önmaga egységét, hogy az egész eltöröttből világot állít, állít össze, törött lábakkal járni megtanul (190)

vádpontok 2
vádolok, vádolom, hogy nem tagadja meg, de nem is tiszteli, hogy nem átall parafrázisokat pufogtatni, travesztálja a költészetet, hagyományunkat, hogy mindent beépít, hogy petőfi, arany, tompa, józsefa., pilinszky (etc.) nem képeznek számára egy zárt, megalkotott, tisztelni halott tért, ahogy a próza, pl. joyce sem, vonzabronz (26), sőt, ő maga sem, magát is átalakítva, jelölések (csillagok) által, mintegy utalásképp beereszti az újjáépített, újrateremtett közegébe, hogy mintha ezektől majd ő maga (saját régebbi szövegei) mássá válhatnának. értsed, sehol, sehol se virrad kenyérke hallalibban (276)

vádpontok 3
vádolok, vádolom, hogy a tárgyát nem hajlandó eltávolítani magától, hogy nem ír másról, hogy elmondja, hogy fájdít, hogy csumá-

zik csak egy szomorúságot (194), hogy idelöki a fájdalmát, a szerelmét, a halálát, hogy nem zavarja, hogy érzeleg. tíz évem volt tíz évedé, nem tartozol, örökös tartozásomé, nem tartozom. nem tartozol. már mindig hozzád tartozom. (158) halálsikoly, hogy tapsikolj? (50)

vádpontok 4
vádolok, vádolom, hogy mégse érzeleg, hogy játszik, hogy vitriolban pácolja fájdalmát, tán összedrótoz bennünket az isten (194), hogy a formát is erre használja fel, a szavakat kiforditja önmagukból, az ember lassan úgyis hurkasüt (193), hogy a szavak új formájába kapaszkodva merül föl fájdalmából, hogy ez lenditi véres kacagásba, ez lenditi élni, talán még lenne néhány korszaka, még lenne forma s mit ráerőszakol (174)

vádpontok 5
vádolok, vádolom, hogy olvastakor nem tudhatni eldönteni, tragikus vagy komikus-e a világa, könny vagy kacagás, hogy felhozzon a szomorúságából, vagy hogy még mélyebbre taszitson, könny, könnyű, könnyed, kérődzés minden mondata (112), lépnék én úgy már mintha döng a föld, de mind muszáj magamat elröhögnöm, és elsirnom, hogy úgy lépnék a földön, mintha csak én őt s engem nem a föld (169)

vádpontok 6
vádolok, vádolom, hogy szétzúzza a megszokott versgrammatikát (ha egyáltalán, vagy valaha, lehet „megszokott" versgrammatikáról beszélni), hogy kontaminál, mért kell mindig elittmaradnom innen (182), hogy kihagy, az üresség csak némaséghiány (290), hogy nem ragoz, tiszteletlen a nyelv szabályaival szemben is, tereptárgyaink van (79), nem egyeztet, hogy arra kényszerit, többféleképp kódoljam a sorait, szerelmes vers, nincs vers, van szerelem – szerelmes, vers nincs, vers van, szerelem – szerelmes vers nincs, vers van, szerelem – (302), hogy nem hagy álmokban lazitani, álmok lazitják szétfelé (325), hogy mintha a nyelve is a kín és gyönyör kettősségét formázná, váltaná és görgetné, s mert nem bonthattam magam senkinek, hát fölkapartam a grammatikát, feszes kötést a higgadt mondaton, ..., ..., alkatból vérehulló alkalom (176)

vádpontok 7
vádolok, vádolom, hogy már a címet is érthetetlenné teszi, szóda, óda, szó, dal, lovag, lovagol a szavakon, veri, mint szódás a lovát, veri a szavakat, mint lovas a lovát, ódából dallovaggá üti sorait, komor ódabánatát édesbús dallá lovagolja, szódalovaglások a hajnali ponyván (151), hogy mintha elvárná, ha a címlap játékát már elfogadtam, elfogadjam ezt az eltorzított nyelvet is, minthamondatait, mint a mondatait, mintha ezzel már bebújtatna a mondatai a mondái(?) tokjába, szövegölés (96), mintha ez most már az én világom lenne, továbblapoztam, s mert lapoztam, vállaltam, hogy van utcarim, van mintamondat, vakirás, mámormímelő (77), van kudarcpokróc, medveszó (78)

vádpontok 8
vádolok, vádolom, hogy versbe szedi a tartalomjegyzéket, versszámokkal, nem oldalszámokkal, mintha már a könyv térszabályait sem ismerné el, mintha már az is az ő játéktere lenne, mindezt felduzzasztva a ciklusáró kézirásos tartalomhívószavakkal, mintha az olvasót érdekelhetné, hogy a költő hogyan rezümézi saját sorait, van jajteknő, van tárgyaink (78), egy erős bicigliváz keletről (79)

vádpontok 9
vádolok, vádolom, hogy ugyanúgy a saját háza, tornya, pincéje egy hirdetés, egy gyerekdalocska, latin mondás, költő verse, hogy minden az övé, nincs lenézés és nincs tisztelet, minden bárhonnan jött sor költőivé válhat általa, mindent magává alakithat, egy pohár színes ceruza, ha az ember végighúzza a plafonon, nem lát a szivárványtól (243)

vádpontok 0
vádolom – hull rám e sűrű mézsör általad? (324) –, és ezzel véget ér a sor, feszes kötél a semmiben a vége, egy pohár vízzel egyensúlyozol, hogy víz-e, jég-e? (157)

KÜLÖNFÉLE PIKNIKEINK

a piknikre hozott elemózsia:
Kukorelly Endre: A valóság édessége
evőeszközeink:
J. M. Lotman: Szöveg, modell, típus
H. R. Jauss: Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja

Iser idézi (*Helikon*, 1980/1–2.) Northrop Frye hallatlanul szellemes megjegyzését Jakob Böhméről, miszerint Böhmét olvasva egy pikniken érezhetjük magunkat, ahová Böhme hozza a fogalmakat, az olvasó pedig a magyarázatot. Nem maga a Böhmére vonatkozó kijelentés az igazi bölcsesség, hanem a hozzáfűzött fél mondat, hogy mindenféle irodalmi mű értelmezésekor eljárásunk hasonló. Az adott fogalmakat adottnak vélt magyarázatokkal hozzuk közel magunkhoz. Sokszor valóban az értelmezés folyamatában irodalomelméleti iskolák képviselőjeként szerepelünk, figyelmen kívül hagyjuk a mű hozta lakmároznivalót, pedig sok esetben a nagykanál *és* tortavilla együttes használata volna a legkönnyebb, mivel az adott szöveg épp ilyen.

Az elemzés, mellyel megközelíteném a kötetet, két jeles szerző, Lotman és Jauss, a tartui strukturalista, illetve a hermeneutikai iskola neves szószólóinak műveiből lesz ötvözve. Lotman válogatott írásaiban természetesen sokkal többről van szó, mint amit most kiemelnék belőle, de a mai piknikhez ezt tűnt hasznosnak be-, ill. kicsomagolni. A művészi szöveg többféle konstrukciós szinten való építkezésére gondolok, a szövegen belüli struktúrát teremtő fonéma, szintaxis és szemantika szintjére, és arra, ahogyan a mű beágyazódik az őt körülvevő más művek kultúrájába. Lotman nem feltételezi a Tinyanovféle irodalmi tények automatizmusát, ennél sokkal szabadabb gondolatra, a kulturális kapcsolatra utal. Jauss viszont a formalista-strukturalista iskola szemére veti, mintha olyan olvasót tételeznének fel, aki elsősorban formák és írói eljárások felismerésére törekszik. Jauss szerint mind az irodalomtörténeti, mind a marxista, mind a formalista iskola egyoldalú, s feltűnő elemzői szerénységgel állítja, a világról szinte mindent tudnunk kéne ahhoz, hogy akár egy művet képesek legyünk elhelyezni benne. Nincs történelmi objektivizmus, szubjektív olvasatok vannak, a mű *„nem emlékmű, amely monológ formájában hirdeti saját időtlenségét"*. Vagy ahogyan Escarpit fogalmaz: *„a mű diffúz hálózat, melyben megszámlálhatatlan pont aktivizálódik, stimulálja egymást, válaszokat közvetít végtelen számú és rendű úton, egyesek brutálisan fizikai, mások finoman szimbolikus módon"*. (*Helikon*, 1981/2–3.) Ezt az információs hálót Jauss szerint három szinten közelíthetjük meg, szinkronikus, diakronikus és valamiféle pragmatikus szinten. Vizsgálnunk kell a mű keletkezésekor fennálló elvárásokat, milyen játékszabályokat betartva építkeztek az akkor keletkezett művek, ahogy a hatástörténettel is tisztában kell lennünk, a kritikai visszhanggal, hogy észrevehessük a distanciát elvárás és megvalósulás között, horizontváltás történt-e, ha igen, miben. A valóság miféle másképp való megragadására kényszerítette a szöveg olvasóit.

A kiragadott tételek ezek. A behabzsolandó mű érdekessége nem a színvonalában van, mentségére legyen mondva, hogy első kötet, kiérlelt Kukorellyért forduljunk például az ÉN SENKIVEL SEM ÜLDÖGÉLEK című könyvéhez. Itt viszont érdemes odafigyelni a módszerre, egy teljességgel szokatlan módszer alkalmazására. Ha szinkronikus-diakronikus sorokba próbálnánk elhelyezni a költőt, történetileg az „ironikus nemzedéknek" (még ha nemzedéknek nem igazán nevezhetjük is őket) sok köze van a Nagy László–Juhász Ferenc-vonulathoz. Korántsem a hagyomány továbbvitelében, hanem a tételes tagadásban. Sem a mechanikus igazmondás, sem a dagadozó metaforák nem rikatják meg az irónia látásmódjával megvert költőket, akik közé bátran odailleszthetjük Kukorellyt, még ha ez a szinkronikus sorunk durva és elnagyolt lesz is, sőt ha ezzel megkerüljük az avantgárd – nem avantgárd hagyomány szétválasztását is (mellesleg nem olyan biztos, hogy ez a kettő élesen szétválna). A harmadik jaussi síkról csak annyit, bár per a külső teret tekintve lehetett volna belőle (a kötet '84-es, a MAGYAR NEMZETI TÉGLA, az AZ KÖLTŐISÉG AHOGY SZAVAZNI VONULNAK A MAGYAROK című versei jó falatkák lehettek volna), nem lett, ahogy akkoriban a kötetek, ez is szép finoman úszott be az irodalmi térbe.

Hogy a kötet módszere miben volt új, annak feltérképezéséhez segítségül hívnám Lotman szintjeit, átalakítva őket elváráshori-

zonttá. Tehát elvárásaink fonemikus, szintaktikai, szemantikai és kulturális szinten lehetnek, és ezekkel összekapcsolódik egy formai szint. Fonemikus-szintbeli elvárásunk például vonatkozhat a rím meglétére, illetve meg nem létére. Rímhelyzetben elvárjuk, hogy a fonemikus összecsengés erejét az ebben a helyzetben álló szavak hordozzák. A költő ehelyett egészen mást játszik:

„Ismerős ahogy egymást nézik
ezek csodálatos tárgyak
leltárt róluk senki se készít
mert ez itt valódi tárlat"
(ELŐCSARNOK)

Hiába az elvárt rím, erősségét elnyomja egy másik hanghatás, mely a leltár-tárlat szavak között válik hallhatóvá. A következő példában a rímhelyzet bár megteremtődik, hangsúlyos is marad, de az összecsengő szavakat lefosztja, a rímből szó-enjambement-t farag akkor, amikor erre „szüksége" semmiképp nem volna, mivel a szétszedett szó önmagában is jelentő:

„és megtanulom az oroszt
lemosom térdemről a koszt
és nem vágok senkit az oszt
ályban pofán."
(A TEHERVONAT BEFÉR)

Formai elvárásaink meghiúsítására akár az előbbi példa szó-enjambement-ja is idézhető, de Kukorelly nem rest fonémát is szétdarabolni:

„ugye egészen vakító lá
ugy ugye egészen vaki
ugye ugye ugye egészen
ugye ugye ugye ugye eg
ugye ugye ugye ugye ug"
(A CSALÁD BEJÖN)

A szintaktikai elvárás kizökkentésére egy kivételesen tartalmilag is elsőrangú példát mutathatunk be:

„és rángass el uram a síkos
rángass el engem erről a sima
és fejezd be ha kell a mondataim"
(CSENDES FORMA – nyitóvers)

Szemantikai elvárásaink be nem teljesülésekor az a furcsa érzésünk támadhat, mintha Kukorelly éppen Lotmannal vitatkozna eljárásában. Lotman ugyanis egy Okudzsava-verset elemezve érdekes következtetésre jut. A költészetben bármiféle fonemikus, illetve szintaktikai ismétlés a szemantikai mezőt nézve egy dolog jelölésére nem szolgálhat, s ez a mechanikus ismétlés. Tehát egy szó háromszori felsorolása háromfélét jelent, mindegyik szó konnotációja más. Kukorelly épp ezt csavarja meg:

„Fordulj meg. Megfordulok. Megfordulok
Megfordulok
Ez már piruett nekem"
(TÖRTÉNELEM 2.)

Az utolsó sor magyarázatul szolgál, miszerint a szóismétlés csak szóismétlés. De ismétel a szerző úgy is, hogy a szó újraelőhozásával veszítse el eredeti jelentését, forduljon ellentétébe:

„Leülök és billentek másképp
Sokféleképp kell zongorázni
Ha másképpen kell zongorázni
Akkor hát zongorázzunk másképp"
(AZ KÖLTŐISÉG AHOGY...)

Kulturális elvárásaink kizökkentése a mai líra eszköztárának fontos eleme. Kukorelly él pozitív (ahol az eredeti hangulatot megtartva parafrazeál) és negatív módszerrel is (ahol ezt irónikusan, az eredeti hangulatot megbontva teszi). Egy József Attila (vagy Kosztolányi) – *„Számontartanak"* – és egy Pilinszky ihlette sort – *„Már elkövettem szépen vétkeim / és elengedtem akit nem szabad"* – idéznék a pozitív átvételre. Negatívra pedig Berzsenyi, Vörösmarty és Arany travesztálását: *„a ligetünkre nem emlékszem / mert hol van már a ligetünk"* /// *„Most tél van és csend és hó és a hóban kiskutyák / szaglásszák egymás végeit."* /// *„egy darab vasdarab áll az emelvényen / kicsit rozsdás és kicsit letört / igaz a milói Vénusz is emelvényen / áll és az is egy kicsit letört // Ha most valaki azt hiszi gúnyolódom / vö. ezt a verset Arany Jánoséval"* – ez utóbbi példa a költői *módszer* travesztiájára.

Végül egy meghökkentően merész és igen összetett példát idéznék:

„elpirul sőt befogja a po száját"
(KIVILÁGÍTJÁK A LÁTVÁNYOKAT... – nyitóvers)

– a sor megtörik, formai elvárásunk meghiúsul

– nem ugyanazzal a szóval folytatja, szintaktikai és szemantikai kizökkentés

– de az új sor kezdőszava és az előző sor befejezetlen szava + kezdőszó egy szemantikai mezőbe tartozik, tehát vagy finomít

– vagy, mivel az f-sz fonémacserének önmagában is jelentése van, nem finomít, hanem épp az ellenkezője, de hát szegény pösze

Szemezgetni lehetne tovább. Találhatunk még finom csemegéket. Napi ajánlatunk például a *„szemlesütve – zsemle vajjal"* sorpár összecsengése, vagy az *„Egyedul vagyunk / mint a porcukor"* sorok. Amit pedig a piknikkészítő remél, az az, hogy a kötet ezekkel az evőeszközökkel is izlett. S talán e két evőeszköz együttes használata példa lehet arra, hogy az irodalmi iskolák módszerei, ötletei sokszor segítenek bennünket az elemzés, a mű közelhozása folyamatában. Irodalomelméleti iskola szószólójává szegődni egy elemzés kapcsán viszont épp magától a műtől foszt meg bennünket. Iskolák azért vannak, hogy a felhalmozott tudásanyagból szabadon választhassunk, hogy a szöveg maga határozhassa meg, mivel szeretné, ha elfogyasztanánk. Előre kiszemelt evőeszközök használatakor ugyanis megtörténhet, hogy a rántott csirkét nagykanállal, a csokoládét pedig villával akarjuk belakmározni, ami ugyan nem lehetetlen, de valljuk be, kissé nehézkes vállalkozás.

Valamit még a szalvétára:
s hogy legyen bár nehézkes vagy bármily könnyed egy elemzés, de mégis mire jó? Fogalmam sincs, csak

„Ilyen izgalmas dolog egy lélek
Két kis keskeny ezüst
kanállal kanalazunk
Viszont-Az-Ember-Néha
Megkockáztatna-Egy-Falat-Csülköt"
(VOE LEGEENY)

Ambrus Judit

FIATALSÁG, AGGODALOM

Solymosi Bálint: A műnéger
JAK–Pesti Szalon Könyvkiadó, 1992. 101 oldal, 99 Ft

Schein Gábor: Szavak emlékezete
HungAvia–Kráter, 1992. 82 oldal, 86 Ft

Simon Balázs: Minerva baglyát faggatom mégis
Liget Könyvek, 1992. 192 oldal, 78 Ft

Vannak kétségbevonhatatlan tehetségről árulkodó könyvek, melyek annyira kétes alapelveket valósítanak meg, hogy maguk rejtik el, szinte megközelíthetetlenül, tulajdon értékeiket. Már-már a másik végletet, a rutinos kézzel megformált sablonműveket kívánjuk vissza bosszúságunkban. A kilencvenkettes év jórészt az ilyesféle, minden hagyománytiszteletük mellett is az önfejűségig következetes vállalkozásoké volt; legalábbis ekkorra érett be a vaskos regények és karcsú verseskötetek mögött egyaránt ott sejthető sok-sok nehéz munka gyümölcse. Az alaposság azonban éppúgy kockázattal jár, mint a rögtönzés. Ez a gyümölcs is gondolkodóba ejt, mi lett belőle: még aszú vagy már borecet?

Solymosi Bálint MŰNÉGER-e reprezentatív kötet. Nem is lehetne más, hisz a *JAK-füzetek* legendás sorozata indult vele újra, Eperjesi Ágnes pompás szürke borítójával a régi, hivalkodó narancspiros helyett. Solymosi világából csakugyan hiányoznak a rikító színek. Elmosódott, szomorú és esőverte táj odakünn, bent pedig az ébredéstől kávéivásig húzódó nyomott félálom – mondhatnánk, ha nem lenne mind kevesebb értelme a „külső" és „belső" megkülönböztetésének. Sok műveiben a nemzedéki vonás; közös erények, mint bátorságuk a kifejezően torz környezetrajzhoz, és közös fogyatkozások, mint sokat emlegetett hajlamuk egyféle sterilitásra. Közös vonzalmak és tagadások, visszavonások. Még jellegzetesen egyéni megoldásaiban is ott hatnak a generáció törekvései, de a tőlük megszokottnál jóval keményebb radikalizmussal. Solymosi szinte hihetetlenül komolyan vesz sok mindent, legelsősorban az érzékenység új programját. Ez utóbbinak csak pozitív oldalát merném dicsérni: a költő –

mondja az ars poeticát is tartalmazó számos vers egyikében, az ALFAFŰ-ben – nem figyel többé *„a ritmusára belső / tudatzajnak, halálnak, / az is túl jól érthető / ma már –, kisebb dolgok csönd / rejtett fogalmaira / inkább, a fagyfehérre"*. (A bevezetőben említett regényóriások egyike, Márton Lászlóé is eszünkbe juthat itt, szubtilis kalandozásaival a nosztalgiakék és a sötétség, a semmisség és nemvanás alfajai közt. Márton nagy előnye, hogy legalább ismeri ellenfelét: ő a karteziánus analitikus gondolkodásmód ellen veti be annak saját eszközét. A „jól érthetőség" viszont megfoghatatlan ellenfél, fölötte nagy az esélye Solymosinak a pirruszi győzelemre.)

A különbségek az igazán fontosak, ha sorozatbéli párjával hasonlítjuk össze. Szijj Ferenc a legjobb novelláiban (mint EZ AZ ÓRIÁSI SZABADIDŐKÖZPONT... vagy a KIRÁNDULÁS HELLAUBA) mindig érzékelteti, hogy van a világban elmondásra méltó történet, ha nem is az ő vagy egy konkrét másvalaki számára. A maga részéről megelégszik pillanatnyi rálátással a Szereplőre, míg egy Kívülállót követ tekintetével, de épp ezzel a finoman jelzett lehetőséggel lódítja meg olvasói fantáziáját, s ezáltal marad az epika határain belül járványszerűen lírizáló korunkban. Solymosinál szintén előfordul ugyan a divatos, bármikor novellává alakítható verstípus (ESŐ), valójában mégis a fordítottjára törekszik: arra, hogy a lírát tisztítsa meg az epikumtól. A folytonos visszatekintés így, megfosztva az emlékeket kerekded cselekménytartalmuktól, mindennapi értelmüktől, különös változata a réges-régi problematikának: az emlékekben őrzött és a jelenvalóként észlelt Énképek állandó összeütközésének. (Ez történik a Te-képekkel is. A második személy azonban csak ürügy itt, leplezi le magát a költő szemérmetlen nyíltsággal: *„azért egy hölgyet / rögzítek e szörnyövezet- / ben, legyen ki körül egyet / lejteni, ejteni néhány / végzetszerű szót a magány // csendjében"*.)

A versek Énje tehát passzív: átengedi magát a sugallatoknak, melyeket meglepő bizalommal fogad. (A tudatban elsőként fölmerült sorok vagy utánzataik ott büszkélkednek kurziváltan a kész művek fordulópontjain.) A tevékeny élet eszményét tagadásra se méltatja: *„ki vagyok téve / használhatatlanságomnak; igencsak hosszú / szó, igencsak hosszú távlat"*. Fekszik, de járhat is vagy tehet bármit, mindegy: *„úgy élek itt, hogy az ébren- / lét elfelejtette a nevem, és most csak / találgat..."* – fullad el a felejthetetlenül szép UTCA, ALKONY közepén. Leginkább az idő másféle, hétköznapok fölötti tapasztalata foglalkoztatja, mikor *„egy emlék holt / idejébe jutsz"* – vagy épp a legkorábbi emlékek előttről derengő időtlenségbe, melyet a teremtő Atyáról alkotott, homályos és megilletődött képzetekkel népesít be: *„mintha egy fel / bomlott folyamban lennék, egy* férfi / méh *kellős közepében"*. A vallásközeli élmény homályossága átitatta az életút *cselekménytelenített* emlékképeit – bár ez fordítva is történhetett volna.

Az emberiség úgy reméli uralhatni az időmúlást, hogy formába kényszeríti. Az ókoriak eposztöredékként gondoltak elfolyt életükre, a kiszámíthatatlan istenek kegyével és gáncsaival; a középkoriak moralitásként, a keresztutaknál ágáló Bűnnel és Erénnyel. A XIX. század embere megfontoltan hömpölygő nagyregényt látott, és ezért ma sóvárabban irigyeljük, mint a biztató arcát mutató tudományért vagy a tiszta levegőért. Azóta az élet ideje legnagyobbrészt ellopódott, ahogy egyperces novellák sorozatává, majd poéntalan rövidtörténetté, mészölyi „videoklippé" rövidült a múlt. Uralni, ha valahogy, inkább naivan lehet; aki olyan látványosan küzd a holt idővel, mint Solymosi, az saját vereségére játszik. A spekuláció legyűri, de helyettesíteni már nem képes a hagyományosan négerhez illő dolognak tartott ösztönösséget: erre utal a kötetcím, és a folyamat eredményére is – az Én idegenkedésére korábbi önmagától és produktumaitól. Mintha egy bértollnok, „néger" írta volna és írná e műveket – tódít a kiadói kedvcsinálók játékos paródiája (ELŐKÉSZÜLETBEN).

Hasonló megfontolásnak esett áldozatául az általánosan elfogadott impresszionisztikus célkitűzés, hogy a vers, mintegy szóbeli fényképként, rögzítse a pillanatot – támogatva, ugyanakkor félrekormányozva az emlékezetet. Ezúttal egy maniroktól mentes költőt, kivételesen kedvderítő párhuzamot ajánlhatok a párhuzamok kedvelőinek: a felkavaratlan FOLYÓVÍZ szépségét felidéző Mesterházi Mónika igéretes kötetében láthattuk ennek hasonló megtagadását. Solymosi – akár a működő időérzékéről – a szemléletességről se

mond le alibi-küzdelem nélkül: megfogalmazza benyomásait, csakhogy vissza is vonja azonnal: *„a lappangó / sötét spórolt asztallal és székkel // vagy éppenhogy elszenesítette / őket, mindegy már..."* (A TETT HELYETT).

A visszavonásokból és érvénytelenségekből emelt labirintus igen veszélyes terep. Minél nagyobb lendülettel veselkedik a létösszegzésnek Solymosi egyik-másik verse, annál enigmatikusabban zárkózik végül önmagába. A feltörésüket célzó erőfeszítés, persze, nem hiábavaló – legfeljebb sikertelen. A részletek többnyire élvezhetőbbek az egésznél, kevés kivétellel; ilyenek elsősorban a középső ciklus, úgymond, helyzetdalai. Könnyű azonban eltévedni a gondolatok (s más egyebek) menetében. Önmagukban korántsem végzetes hibák hatóerői adódnak össze, és a végeredmény a belső ritmus versgyilkos összezavarodása.

„Már nehezen nyitom / ki szám... a szóremény világi / lárma lehetne csak, értelmetlen / zaj, éji tornahang a halál tükör / termében. Átkozott motor-émelygés...!" Elsőrangú kép ez az *„éji tornahang"*; mitologikus képzeletről árulkodik, a kockázatos mitológiagyártásban mégsem merül el a költő. Az ehhez hasonló pompás találatok után viszont rendre ott jönnek a *„motorémelygés"*-féle titokzatos fordulatok. Ez egyszer már megtudhattuk a *Magyar Napló* interjújából (1993. január 8.), hogy Solymosi egy motorbaleset alkalmával jutott legközelebb a halálélményhez; a személyes utalások nagy többségét azonban csak egy leendő kritikai kiadás jegyzetei világíthatnák meg, annál pedig a lovasszoborra is több egy magyar költő esélye. Szemlátomást némi nem lírai személyesség is keveredett igen sok versbe, mégpedig olyanokba, melyekről aligha lehetne bizonyítani (ami egyébként előfordul, máskor és másoknál): hogy szükségük volt az így elérhető átlátszatlanságra.

Félelmetes gyorsan gyarapodó jelentésrétegeket halmoz egymásra a szerző; az adott, elég szűk tárgykörön belül ritkán hagyja el az ötleteket. *„– úgy éljek, sok szépen szárnyanyílt / jegy a zúm-zúm papíron!,* röglégy */ mind, a fölfoghatatlan* révhit / jele...; *palackfényű szurokjég, / zizzenése és csendülése / a vers visszhangja...; de reggelre / a vers már szavamon fog (élni)"* – írja a READY MAN-ben. Ritka találékonysággal dúsítja föl a jelentést mindenféle törmelékkel – frappáns szójátékoktól (mint a *„hebehulla", „lázárnyék"*) a műveltség kínálta utaláskészletig. Másfelől, találatai mögött mindig érezhető valamelyes keresettség. A képzőművészettől nyert inspiráció, részben legalábbis, felelhet A MŰNÉGER legkevésbé szerencsés vonásáért; kedvenc költőjével, Marnóval pedig biztosan osztozik ebben, a fönt említett ritmushibában.

Mintha azt hinné a költő, hogy az ő munkáján éppoly szabadon kalandozhat a tekintet, mint egy képen, és nem, ahogy az olvasás halad: lineárisan. A szöveg jelentéssűrűsége annyira lassú tempót kényszerít az olvasóra, hogy zenei elemei tökéletesen kárba vesznek, hangok egymásutánjává hullik szét a dallam. Az idézett READY MAN-nek például rendkívül izgalmas quartinákkal kezdődnek a strófái, melyekben a merész asszonáncok a rím látványos visszavonásával és tulajdonképp nem rímelő, de az elmében mégiscsak összecsengő szópárokkal váltakoznak: *énmód-folyton, rajtam-kiszáradt, szeretet-kegyelmi,* sőt *pártot-pára, trükk.* Vagy a jelentést értjük meg, vagy ezek hatnak ránk, de semmiképp nem egyszerre és egymást erősítve a kettő. De a jelentés rétegén belül is elvész az egymásra következvén egymást erősítő vagy kétségbe vonó asszociációk finom ritmusa. A klasszikus vers olyan szellemvasút, ahol elszisszen fejünk fölött a halál kaszája, majd egy kiszámítottan rövidke sötétség, és már zúdulunk is az ördögök kavarta ústbe; Solymosinál a két kép közt kiengedik az embert egy oldalajtón a sörök, perecek és léggömbök ragyogó világába, s csak fél óra múlva várják vissza a pókhálós sátánok elébe. Képzelhető, micsoda eredménnyel...

Folytatva az összehasonlítást, szembeötlik, mennyire paradox az ilyesféle sűrítés. A minduntalan visszaforduló, önmagukba egyre újabb értelmet magyarázó szövegek alkalmasint nem éreztetnek többet, mint amennyire a másik verstípus is képes volt a maga elegánsabb eszközkészletével. Tulajdonképpen *továbbmentek* egy lépéssel, de a végeredményt nézve éppúgy lehetnének még a letisztulás *előtti* stádiumban. *„Eltelik jónéhány (rossz)év, és nem csinálsz mást, javít- / gatsz, próbálsz jóvátenni(írni) egynémely dolgodat"*; ér-e annyit ez a döcögős megoldás, mintha csak a *„jónéhány"* szót olvashatnánk, és mégis tudná

mindenki, hogy mennyire pocsékul teltek azok az évek?

Solymosi talán azt mondaná, hogy eszében sem volt konvenciókhoz alkalmazkodni, sőt mond is hasonlót – néhány remek, csípős élccel: *„»csak hűljön meg benned a vér, / amíg a szakmádról beszélsz!« / csak mint magányos mészárszék / én, te meg mint tüzes rózsa, / néznénk, melyikőnk új arca / lepi meg jobb' a másikat"*. A szétesésig fegyelmezetlen szerkesztésmódjával viszont attól szabadult meg elsőként, amitől utoljára sem lett volna szabad.

Schein Gábor tehetségében erősen biztam, míg csak folyóiratokban publikált néha. Azóta megjelent kötete a *Fekete-piros füzetek* sorozatában. A címlapon elhanyagolt falrészlet, nyilván zsinagógáé, szégyenkezik a (nem tehetek róla!) lilásrózsaszínű fényben. Az apját templomba kísérő gyerek áhítata, amit a költő felidézni vágyik, de – aminthogy az ilyesféle jelenetekben mindig összefolynak a hit és a puszta jólneveltség külső jelei – inkább csak a *kései* költészettel: Hölderlinnel, Pilinszkyvel szemben érzett elfogódottságát tette nyilvánvalóvá. Paradox letisztultságával emlékeztet Solymosi paradox sűrítésére. Jellegzetes BEATI című darabja: *„Magányom hívja magányod. / Egymásban viselt árvaság. // Veszteglünk / egy lezárt állomáson // egymásba kapcsolt / üres vagonok."* Ez nem a világon túljutott, hanem világ előtti kopárság; inkább igyekvő, mint hiteles, és inkább magabiztos, mint megalapozott.

Puritanizmusukkal kérkedő darabjai többnyire csak apró és eléggé közhelyes hasonlatok, képzeletjátékok – amilyeneket mindennap százszámra fogalmaz meg önmagának, elevenít fel örökségéből bármely civilizált ember. A MENÜETT című az izgalmasabbak közül való: *„Testem / még kitapintható, / vagyok. // Pincezugban / fonnyadt hagymafej, / nedv itt elég, / csirázgatok."* Többségük nem éri el a verssé válhatás küszöbét. Legfeljebb azt hozhatnánk föl védelmükre, hogy a költő érdeklődése, a művé emelés teszi érdekessé mindezt – de hát ez a levitézlett modernista gesztusművészet szokásos kibúvója. (Scheinnek egyébként van saját elméleti alapvetése; ebből mindössze két mondatot idézek: *„A szavakban, a szavak kimondásában [...] a teremtés aktusa ismétlődik mindig, talán épp az ellenkezője; itt a szó válik testté. [...] Szavaink a csönddel állnak szemben."*)

Szerencse, hogy nem ez szerzőnk összes műve; hogy itt is próbálkozik, noha csak egyszer, más hangütéssel – az ŐRÖKTŐL FOGVA legalább sanzon –; hogy az appendix fordításai közt akad egészen másféle költő, méghozzá maga Celan. Szerencsére egyszer leír egy birsalmát, és az igazi birsalma. Időközben megjelent második kötete, a CAVE CANEM már tartalmasabb. Óvakodjunk az elhamarkodott ítélettől!

Simon Balázs megint csak komoly tehetség – de nem költő. Ez talán sajnálatos, ám semmiképp se szégyen. A tudományos és művészeti ágak soha, egyetlen kultúrában sem fedték le a szellemi képességek egész tartományát, még ha voltak is e szempontból szerencsésebb korok. (Például a XVIII. század kalandorvilága vagy közelebbről a *pop art* nagy évtizede.) Ő egy kicsit filozófus, kicsit vallástörténész és mégsem az; kimondottan irodalmi érték pedig egy oldalnyi van a könyvben, Márton László fülszövege. Ez viszont túlságosan jó; csaknem elhiteti az emberrel, hogy Simon meg is valósította, ami csak szándékában állt. Szerinte a szerző lemondott a megvetőleg emlegetett költői leleményről, szerintem az sosem volt a birtokában – épp így került ide, harmadiknak.

Ami elkészült: mély és fárasztó mitoszértelmezések, mitoszteremtések. Egy-egy emberi lehetőség metaforái, szereplőkre aggatva több vagy kevesebb önkénnyel. Nem azzal a könnyelműséggel csapong az ősképek közt, a művész ösztönére hagyatkozva, mely amúgy is a legeslegkevésbé utánozható Ovidiusból – inkább a kommentátíró Hölderlin módjára keresi a rejtett lényeget állandó, elszánt komolysággal. Simonnál az átváltozás mindig gonosz. Alapérzése, hogy az eredeti lét nem lehet ez az árnyszerűen fakó, melyben élünk; ha pedig, menthetetlenül romlottan, „már" nem emlékszünk másmilyenre, az csak megerősíti elveiben a reményét vesztett gnosztikust. *„Ez a világ, a száműzetés földje, / [...] / Meg kell szokni tehát, noha / Nem lehet, és minden egyéb / Álom, noha igaz csak az lehetett."* Számtalan változatban festi fajunk kiszolgáltatottságát: saját múltunknak (TESTAMENTUM, PRÓFÉCIA) és a sorsnak, melynek sejtelme szüntelenül gyötri hőseit, Héraklésztől a másik, a mágus Simonig.

Hosszadalmas leírásaiból csakugyan ki-

érezni valami ősi, biológiai iszonyatot. AZ A LEVES..., írja, *„már / Sohasem készül el –"* valakinek, pontosabban Valakinek a távollétében: *„A répa mandragóra lett / A sötétben, / A petrezselyem egy őspáfrány / Lenyomata a kőben, / A kallódó tárgyak / Démonai táncolnak körülöttem"*. Témáinak szerencsés megválasztásában különös, leginkább prédikátorinak mondható adottsága érvényesül. Nem csoda, hogy filozofikus példabeszédeket is közöl, többek közt a teremtésben érvényesülő véletlenről.

Hogy mi nem sikerült? Semmi, ami a nyelvvel kapcsolatos. A HANGOD című vers szerint ideálja *„a süketek hallása"*... de vannak még ép fülek, és fizikai fájdalommal reagálnak a következőkhöz hasonló sorokra: *„Úgy pihen bennem a lelkem, / Mint anyjában a gyermek. / Hallgatni tanítom, / Hogy csend és béke legyen benne."* Még gyakoribbak lennének az efféle inzultusok, ha Simon nagyobb igénnyel válogatná a szavait; legtöbbször azonban beéri a kézenfekvő megoldással. Néhány jelzős szerkezete: a diófa *„öreg"*, a patak *„csobogó"*, a szem *„kiguvadt"*, a seb *„gennyedző"*. A szél *„hatalmas"*, az üledék *„zavaros"*. Talán nem az?

A Liget kiadványa egyébként tipográfiai remekmű, ha Parák Andrea tervét nézzük és nem a kivitelt. Csak ne tették volna a borítóra azt a Dürer-metszetet, mely mindössze három éve, a költőnek majdnem utolsó kívánságára, Sziveri kötetét díszítette! Legyünk precizek: ez a világért sem hullarablás.

Hajdú Gergely

„A TÁVOLI BARÁT"

E. M. Cioran–Constantin Noica: L'Ami lointain. Paris–Bucarest
Criterion, Paris, 1991. 79 oldal

A címben jelzett távoli barát: Constantin Noica. Az ő dicsőségét szolgálja e kis kötet, amelyben valójában két barát levélváltását, azaz levélbe foglalt esszéjét olvashatjuk: Cioranét és Noicáét. Majd egy-egy portrét, amelyet egymásról írtak. Kiteljesedik a barátság, és oly közel kerülnek egymáshoz, hogy a távolság áthidalhatatlanabb lesz, mint valaha. És nem mindennapi szellemi párbajnak lehetünk a tanúi. Olyanok vívják, akiket elszakíthatatlan lánc fűz össze. Mint ama bizonyos filmben a két fegyencet, akik időnként egymásnak esnek...

A könyvecske persze inyenceknek készült, vagy inkább beavatottaknak. De lehetünk-e eléggé beavatottak? Azt már az első mondat után felismerjük, hogy az 1957-ben kelt kezdő LEVÉL EGY TÁVOLI BARÁTNAK Cioran 1960-ban megjelent TÖRTÉNELEM ÉS UTÓPIÁJának első fejezete. És a fülszövegből megtudjuk, hogy ezért Noica, miután ő írt először, huszonöt évet kapott, és hetet le is töltött. Ezt a levelet viszont nem közli kötetünk, pedig a két esszélevél valamiféle flórából emelkedik ki magányos tölgyként. És a flóra nélkül nem teljes a tájkép. Hiányzik valamiféle eligazító előszó is. Igaz, Cioran nem szereti a nyersanyagot, és úgy tűnik, a bevezetéseket sem. Ugyanakkor Romániában egyre-másra jelennek meg olyan hiteles magánlevelek, amelyek fényt vetnek arra, hogy végül is miért maradt Párizsban, és miért viszolyog az előszavaktól. Egyik hajdani levelében felrótta Noicának, hogy nem fogadta el a franciaországi ösztöndíjat, és helyette azt választotta, *„hogy visszahúzódjon a Duna torkolatainak mellékére, ahol minden óhatatlanul dalba hullik vissza, és a Miorita kurva lesz"*, őt pedig, ha egyszer visszatér, *„emlékeztetni kell »oláh írnoki« kötelességeire és az új nemzedékben elfoglalt helyére (mely csiricsáránál a nominalisták és a realisták közötti vita frissebbnek tűnik)"*. (*Manuscriptum*, 1990. 3–4. sz. 33. o.)

Vajon Noica eme ciorani magánlevélre válaszolt, amikor 1957-ben – mint Cioran esszéleveléből megtudjuk – azt firtatta, miért maradt kinn az egykori barát, akit renegátnak is minősített, és vajon továbbra is ragaszkodik *„kis nyugati szomszédunkkal szembeni előítéleteihez"*?

Vajon mi indította Ciorant gyónásra? Mert a LEVÉL EGY TÁVOLI BARÁTNAK gyónás, még akkor is, ha e szót nem használja Cioran, aki egyébként gyakran vallott az írás gyógyító-tehermentesítő szerepéről. Az örök gyónási kényszert érezzük a sorok mögött, mert mintha nem vallana be mindent. Az *otium in exaltationibus et furoribus* természetéből fakad, hogy a dolgok optikája számára más,

mint az oknyomozó köztörténész számára, aki még ráadásul nem is szégyelli az *aurea mediocritas*szal összefonódó középszerűségét, sőt még büszke is, hogy autodidakta módon kényelmesen el tudja helyezni magát a régi Hungaria eme horatiusi hagyományában. Igaz, Ciorant éppen ez taszítja: a megtörtént dolgok vizsgálata (csak azért való vizsgálatuk, mert megtörténtek) és a középszerűség. Megvallja, hogy ifjúkorában likvidálni szerette volna a negyven év fölöttieket. És azért vallja meg, mert úgy tudja, hogy aki hazájáért rajong, szíve mélyén honfitársai felét ki akarja irtani... Ilyenkor az értelmiségi felelősségre szoktunk apellálni, és a megtörtént borzalmakra, amelyek végül is középszerűek a ciorani program célkitűzései mellett, hiszen a lakosság felét azért nem sikerült kiirtani egyetlen országban sem, még ellenséges segédlettel sem. Ilyenkor – a verbális genocidium kapcsán – ötlik fel az olvasóban, hogy szeretne többet tudni Cioran vasgárdista kapcsolatairól, amelyeket végül is bevallott és zseniálisan megkerült. Hiszen úgy nyilatkozik, hogy frenetikus megnyilvánulásai indítékainak feltárásához véget nem érő beszélgetésekre lenne szükség, amelyek titkát a Balkán birja.

Cioran pontosan tudja, hogy kinek válaszolt, mint ez 1990-ben írt Noica-portréjából kiderül. Olyan charmeurnek tartja, akinek kifinomodott civilizációban kellett volna felbukkannia, és nem a Balkán teljében. Csodálókat gyűjtött maga köré, és gyötörte őket, *„a középkorban kitűnő kínzó lett volna, mint mindenki, aki sokat érdeklődik mások iránt"*. És ismerve Noica mély nemzeti elkötelezettségét, hitét a román nép küldetésében, Cioran olyan önkínzó gondolatokat vetett papírra, amelyek a címzettnek talán több fájdalmat okozhattak, bár tompította azt a gondolatserkentő intellektuális öröm és önnön fölényének tudata. Mert amit a magyarokról írt, inkább a románokat sérti, bár hagyományt csináltunk abból, hogy megbotránkozzunk. A sokat idézett magyar csendőrről van szó, akinek az elnyomót jelképező látványa pánikot váltott ki Cioranban, és emiatt a magyarokat magyar szenvedéllyel gyűlölte. Valószínű, hogy Noica valamit írhatott '56-ról, mert Cioran ezek után azt fejtegeti, hogy nem a rabszolgák lázadnak fel, hanem a volt zsarnokok, akik szolgasorba kerülnek. *„De mi, kedves barátom, akiknek eddig nem adatott meg az esély, hogy elnyomók lehessünk, nem juthatott ki a lázadók esélye sem. E kettős örömtől megfosztottan, korrekt módon hordjuk láncainkat"*... És a továbbiakban ne az érvelés ellentmondásosságát próbáljuk tetten érni, hanem csak azt a mozzanatot emeljük ki, hogy nekünk, magyaroknak tulajdonítja *„a legrosszabb megaláztatást: a szolgának születést"*... Magát szkitának nyilvánítja, hangot adva ama kísértésének, hogy megváltoztassa őseit, olyanokat válasszon, akik gyászt hoztak a nemzetekre, és érezze magát az utolsó mongolnak. Nincs terünk annak részletezésére sem, hogy a levélben miként tűnnek fel a ciorani parateológia elemei, a gnózisnak való elkötelezettsége, az abszolútumról és a viszonylagosról, a szabadságról és a toleranciáról vallott felfogása. Csak az utolsó mondatba foglalt éles vágást idézem vissza: a privilegizáltak, akikhez tartozik, *„irigylik a nagy többségtől azt az előnyt, hogy az tudja, miért hal meg"*.

Noica válaszát azonnal megírta, bízva abban, hogy maga Cioran fordítja le. De ez utóbbi nem közölte a *Nouvelle Revue Française*-ben, mert nem akart neki rosszat. 1974-ben került Noica kezébe saját levele, és olvastán – naplója tanúsága szerint – felötlött benne mindaz, amit lelkileg belefektetett és ami történt, hogy így fakadjon ki: *„Ördög vinne el, élet, de gyönyörű vagy!"* Cioran TÖRTÉNELEM ÉS UTÓPIA című művének minapi román kiadása függelékében olvashatjuk ezt, a Noica-levél eredeti román változatával. Nem derül ki francia kötetünkből az sem, hogy ki fordította A TÁVOLI BARÁT VÁLASZÁ-t; aki nem tud a román eredetiről, azt hiheti, franciául írta Noica. Márpedig a kettőt összevetve úgy érezzük, olykor el-elsikkad egy-egy gondolat, olykor el-elmaradt egy-egy szó, amelynek több mint stilisztikai értéke volt. Noica szerette a kétértelmű vagy inkább többféleképpen értelmezhető kifejezéseket. Minderre néhány példát a gondolatmenet ismertetése során próbálunk felhozni.

A kiadó alapvetően arra figyelt, mint ez a fülszövegből kiderül, hogy miként látják Európa lényegét és jövőjét. Cioran az új, ipari fogyasztói tömegtársadalomra panaszkodik, Noica attól fél. Félti *„törzsünket"*, hogy olyan kockázat vagy veszély (románul: *risc*, francia fordításban: *danger*, holott lehetett volna

risque) vár rá, amelyet eddig nem tapasztalt, és amelynek mértékéhez nem ér fel (franciául szó szerint: *amellyel nem tud megbirkózni*): *„ez a nagyszabású átmenet, ami bekövetkezik a világban, a földművelő társadalmakból más típusú világba"*. A román kultúrának minden teljesítménye a folklorisztikus típusú kultúrához kapcsolódik. És a géták óta *„a falu volt az egyetlen dolog, amit fel tudtunk ajánlani a világnak"*. Száz év múlva egyesült Európa lesz, nyolc-tíz nyelvvel, de a román nem lesz közte. Ha pedig az elkövetkező fél évszázad során a román kultúrában nem történik valami rendkívüli, mint a századvégi oroszban, ha *„»az objektív szellem«, azaz nyelvünk a közeli halál félelmében nem leli meg mélyebb és váratlanabb kifejeződését (miként mindaz, ami mély és váratlan e világon, abból az emberi érzésből bukkant fel, hogy veszendő lény), akkor hiába vonultunk át a történelmen. Hogyan maradhat ettől távol Cioran, aki annyiféle halálba szeretett bele? Hogyan adhatod el ezt a privilégiumot, az agóniáét, cserébe a kifejezés ünnepélyességéért? Hogyan utasíthatod el a halál stílusát [stilul mortii* románul; a francia szövegben: *style des mourants = halottak stílusa], egyszerűen és röviden? Engedd meg, hogy emlékeztesselek arra, amit évekkel ezelőtt írtál nekem, abban az órában, amikor először lettél boldog a szerelemben: »a négy fal közötti dicsőség (gloria) felülmúlja a birodalmak dicsőségét (slava)«, mondtad. Ilyen négy fal közötti dicsőséghez hívlak vissza, amikor arra szólítalak fel, hogy találd meg újra a nyelvet. Gyere, próbáld meg egy pusztuló nyelv homokjába írni a kimondhatatlant."* Persze tudja, hogy nem jön. Mert *„Franciaország nagyon mélyen átitatott téged a józanság és bölcsesség mérgével"*. Ezért maga Noica oldozza fel Ciorant az öregek Szent Bertalan-éjének bűne alól. Hiszen, mint mondja, senki sem értette felhívását betű szerint, hanem valamennyien a problémát érezték: *„a korai halálra ítéltnek a vigasztalanságát, tiltakozási szükségletét minden ellen, ami steril és száraz"*. És *„amit szidalmaid terminusaiban mondtál, az mai bölcsességünk lényege, a gyötrődés vagy a beletörődés terminusaiban; utolsó esélyünk, vagy most – józanságunk formája"*.

A Nyugat józanságával azokat a jelentéseket állította szembe Noica, amelyeket *„a halállal való történelmi közelségünk bennünk felébreszt"*. A francia nyelv pedig bármilyen kifinomult is lehet, nem tudja a mai ember érzelmeit kifejezni. Nincs terünk annak a kifejtésére sem, hogy az a Noica, aki a harmincas években nem emberközpontú eszmék jegyében tájékozódott (mint írta: *„az embert magyarázzák, ahelyett hogy ő magyarázná a világot"*), miként kezdte fellelni a román nyelvben a mélyebb jelentéseket, akár korábban Heidegger (amikor a német faji fölény eszméjét nyelvi-filozófiai síkra helyezte át). Igaz, míg Heidegger a görögöt nevezte ki a filozófia első nyelvének, hogy megkerülje a zsidó-keresztény kulturális örökséget, a román filozófusok JÓB KÖNYVÉ-ből és a PRÉDIKÁTOR KÖNYVÉ-ből táplálkoztak, gnózisukból és bogomilizmusukból következően kerülve vagy elvetve az ÚJSZÖVETSÉG-et. Ennek megfelelően az emberhez szóló jelentések keresése szervesen épült rá a fiatalkori tájékozódásra. És talán ha Noica, *„a távoli barát"* válasza megjelenik, egy értelmesebb ügyész a vádlott védelmére kelt volna az államilag felbérelt védőügyvéddel szemben...

Mert milyen jelentésekről is van szó? Ennek firtatásán, pontosabban Noica félelmetes dialektikáján keresztül jutunk el az ő, *„a távoli barát"* rejtett, ám nyilvánvaló üzenetéhez. Noica hihetetlennek tartja, hogy amikor mi a Nyugat felé fordulunk, nem azért, hogy kérjünk, hanem csak szemléljük őt, *„hogy lássuk Franciaország arcán, miként fest egy történelmi közösség tíz évszázad dicsősége után – akkor ők, általad és mások által azt válaszolják: mit bámultok bennünket? Kicsik vagyunk, csúnyák és visszataszítók"*. (Abban a korban vagyunk, az ötvenes-hatvanas években, amikor Nyugaton a keleti turistákat is a szovjet bevonulás lehetőségének emlegetésével döbbentették meg. És a keleti disszidensek képviselték a kombattáns honvédelmet.) De Noica is a nyugati értékeket karolta fel. Onnan jöttek, Nyugatról – hangsúlyozza – a ma világszerte diadalmaskodó értékek. Bandungot európai kérdésnek érezzük – fejtegeti –, sőt Mao Ce-tung szavai európai módon hangzanak, *„és ez a kommunizmus, amely annyira nyugtalanít benneteket, magának Európának az üzenete, és bizonyos értelemben az orosz lélek fájdalmas feloldódása a fausti lélekben"*. Persze mindebben egy lakoma maradványait látja, *„a színes népek felszabadulási eszményei a szabadság európai pátoszának egyszerűen maradékai, a keleti humanizmus válasz az ember nyugati problematikájára, technicizmusuk és materializmusuk egyszerű kölcsönvett növények* [a

francia fordítás szerint *„materializmusuk kölcsönvett technika"*] *még ennek a kommunizmusnak is, akár spekulatív, akár alkalmazott, milyen maradvány jellege lehetne valakinek a szemében, Hegel és a nyugati kultúra bankettjéhez képest – oly mértékben, melyben nem tudná megmutatni, hogy útjuk végét jelzi! De ha mindezek csak maradékok, hol van a lényeg?"* A *miezt* adtuk vissza a *lényeg*gel, franciául: *szívnek* fordították, a legjobb lenne a latin *succus*. De a francia fordítás annyiból jobb, hogy a továbbiakban Noica Európa szívét keresi, mint Jób a bölcsességet, ami: sehol sincs – válaszolja a mély. Európa olyan, mint Izrael, nem ismeri fel a Messiást. És miközben a finom szellem Európáját siratják, győz a másik, a geometriai szellemé. Durva geometria ez, mérnöki szellem az élet spontaneitásával, az individualizmussal, a szabadság kifinomultságával szemben. Igaz, *„az átélt marxizmus ellen a legsúlyosabb, ami elmondható, az, hogy nem az emberi méltóság világát nyújtja, hanem olyat, amelyben senki sem önmaga"*... Viszont mint egy francia barátja helyesen mondta, nincs mit szembeállítani a marxizmussal. Az számít, ami van. *„Vannak közöttünk emberek, akik őszintén vagy kényszerből részt vesznek – ahogy itt mondják – az »építés«-ben, amikor pedig felismerik erőfeszítéseik siralmasságát, amelyek nem szívükből és elméjükből fakadtak, melléjük lépünk, mi, akik nem csinálunk semmit, hogy megmondjuk nekik »hagyjátok, van valami, lehet, szép, abban, amit veletek csinálnak«."* (A levél franciául kiadott változatából hiányzik a szívről és az elméről szóló mellékmondat, végül a román eredetiben *szép* helyett pedig *mély* áll, ami jobban megfelel a jelentéseket fürkésző noicai felfogásnak.) Az okfejtés vége pedig már csak egy mesteri fordulat, amikor azt üzeni Ciorannak: *„olyannyira velünk vagy, mint soha nem voltál"*.

Óhatatlanul felötlik az olvasóban a kérdés, vajon valóban csak azért nem közölte ezt a levelet Cioran, mert nem akart ártani Noicának, vagy inkább azért nem, mert akkor újra szembe kellett volna néznie hajdani, ám oly sok vonatkozásban csodálatosan továbbélő önmagával. Újra gyónnia kellett volna, például arról, hogy miként dicsőítette a maga módján ő is egykor a kommunizmust. És talán politikai szempontból sem lehetett kellemes a baloldali illúziókat erősítő noicai megnyilatkozás. Abban a történelmi helyzetben, úgy tűnik, a levélváltás döntetlenül végződött. A benne foglalt történelem később döntött egyértelműen. A Cioran–Noica szellemi párbaj azonban nem ért véget. Egymás portréjának felvázolásával folytatódott. Finom kétértelműségek felsorakoztatásával. 1985 augusztusában Noica arról írt, hogy Ciorannak, amikor moralista lett, csak egyvalamiből sikerült kiugrania: a filozófiából. És mint a szellem minden csodagyereke, a szeretetet kereste. (Ami úgy igaz, ha tudjuk, hogy Cioran egyik kulcsszava a gyűlölet, és ennek jegyében játszotta el az Isten elleni lázadást is...) Noica szerint Cioran lemondott arról, hogy megírja azokat a nagy műveket, amelyeket önmagában hordott. Így hangzik az utolsó mondat: *„teljesen őszintén tanúsítom, hogy Cioran négy fal közötti dicsősége felülmúlja az általa elért sikert"*. Cioran 1990 szeptemberében válaszolt. A csodálat hangján. A noicai vitalitás titkát abban látta, hogy organikusan képtelen veszíteni. Azért húzódott vissza Păltinişre, erre a Nagyszeben melletti, mintegy ezerkétszáz méter körüli magasságban fekvő településre, és ott egy kis szobácskába, hogy onnan hódítsa meg a világot. *„Magányossága nem lemondás, hanem diadal"*, hiszen tanítványai révén *„Noica Románia szellemi központja lett"*. De az olvasó az utolsó ciorani mondat láttán csak töprenghet, mit ért el Noica, *„aki kortársait a legfeddhetetlenebb finomságokkal tudta megsemmisíteni"*. *„Ki volt tehát ő, hogy minket félresiklottaknak tekintsen, anélkül hogy kételkedhetett volna abban, hogy a félresiklás neki is megadatott, egy egész népnek ez a negatív aureolája?"*

A két barát levélváltása Janus-arcú műremek. Olvastán eltűnődhetünk azon, hogy talán nem is olyan érdektelen az, ami történt, bár utáltuk és undorodtunk tőle. Mégis, ebben a könyvecskében, két hatalmas gyötrődő és egymást gyötrő szellem párbajában az a legszebb, hogy nem ér véget. Ahogy a történelem sem.

Miskolczy Ambrus

A TEST KIFEJEZŐKÉPESSÉGE

Tim Marlow: Schiele
Fordította Kada Júlia
Corvina, 1992. 112 oldal, 1300 Ft

A tízes évek nagy bécsi mestereinek mindenekelőtt grafikai alkotásain oly mérvű az erotikus *megszállottság*, hogy a néző hajlamos lehet arra, hogy a művekből inkább a korhangulatra, a kulturális érzékenység természetére következtessen, s kevésbé az egyedi művészi karakterre. E föltételezést megerősíti a témaválasztás, a hangsúlyok hasonlósága, amely az érett Klimt, Schiele vagy mondjuk Kokoschka lapjait összekapcsolja: a női meztelenség erotikus fokozása a ruhadarabok *fétiseivel*, a szeméremtest főszereplővé változása, a széttárt lábak vagy a guggolás póza, a leszbikus ölelkezés vagy a maszturbáció jelenetei, a felfokozott érdeklődés a pubertás korában megmutatkozó nemiség iránt. Mintha egy erotikus *nyelv* születne itt, amelyen különböző művészek beszélnek.

Kézenfekvő volna az erotikus nyelvet a művészetnél tágabban is értelmezni, hiszen ugyanekkor s ugyanebben a városban fejti ki működését a nagy tanár, aki egy – a publikum előtt rendre a pornográfok rossz hírébe keveredő – tudósnemzedék előkészítő munkája után nemcsak „felfedezi" a szexualitást, hanem a pozitivista felvilágosító szcientista öntudatával s rejtett, de félreérthetetlen pátoszával a nagyközönség elé is tárja: szavakat és nyelvet ad neki. Olyat, amely minden tudományos önkorlátozása ellenére alkalmas arra, hogy köznyelvvé váljon, s ezzel nyilvánosan megbeszélhető tárggyá a szexus, mint az emberi lét legfőbb hajtóereje, s a szenvedés fő oka; a gyermek mint szexuális lény; a biszexualitás és a maszturbáció mint természetes állapot és cselekvény; a perverziók. Persze távol legyen Freud eszméit és a freudista köznyelvet azonosítani, mint ahogy az is, hogy magából a föltedezésből vezessük le az erotikus érdeklődés és érzékenység nyilvánossá válásának folyamatát. A terep elő volt készítve. S noha kínálkozik a bécsi festők erotikus nyelvét freudi terminusokban interpretálni, s még inkább a freudista köznyelvet, valamint a különböző mesterek rajzainak közös vonásaiban megmutatkozó művészi köznyelvet sok egyéb forrással együtt a XX. század egyik éppen keletkező nyelvezeteként valamifajta egységben felfogni (melynek determinációját csak erősítené, hogy Freud és a festők között semmiről filológiailag bizonyítható hatás nem mutatható ki), én nem ezt fogom tenni.

Hanem megpróbálom annak az erotikus természetnek az *individuális* sajátosságát feltárni, amely Egon Schiele (1890–1918) művészetének legfőbb jellemzője. Ehhez azonban világosan kell látni a bécsi erotikus grafikai köznyelven belül a különbségeket. A legcélravezetőbbnek az tűnik, ha Schielét mesterével, Gustav Klimttel (1862–1918) vetem össze.

Azt persze mindenki tudja, hogy Klimt és Schiele *festészete* mennyire különböző – amennyire csak az esztéta és a tragikus szemben állhat egymással. Schiele korai klimtiádái, valamint több későbbi jelentős és megható Klimt-hommage-a (A REMETÉK és a GYÖTRELEM 1912-es kettős ábrázolásai [20. és 76–77. o.], az ugyanebben az évben készült BÍBOROS ÉS APÁCA CSÓK-parafrázisa, az 1918-as Secession kiállítás színes litografált plakátján a bizonyára Klimt hiányára utaló üres szék [86. o.]) ellenére nyilvánvalóan radikálisan új látásmód képviselője, aki – mint ez oly gyakori a művészetek történetében – éppen a jelentős előddel és mesterrel *szemben* határozta meg magát. Nem ilyen éles és hangsúlyos az ellentét azonban a grafikus Klimttel. Az ő rajzolói életművéről – amióta Alice Strobl négy hatalmas korpuszából alig néhány éve áttekinthetjük – megállapítható, hogy igencsak különbözik saját festői oeuvrejétől. Klimt több ezer rajzának státusa: vázlat, följegyzés, magánpasszió, a kéz készségének állandó fenntartása – mindenesetre semmiképpen sem „mű" az alkotó szándéka szerint. S éppen ez, ami megkülönbözteti őket Schiele legtöbbször határozottan önálló műnek szánt rajzaitól, csökkenti a festményeken oly szembetűnő különbséget, hiszen az a stilizáció, ami mindennél jellemzőbb a festő Klimtre, ritka kivételektől eltekintve az alkotófolyamatnak csak e skiccek *után* következő sza-

kasza. Ezért nyomul itt előtérbe a téma, a sujet, a beállítás említett rendkívüli hasonlatossága.

A meztelen vagy a meztelen testrészt drapériával körülvéve s így föltárva ábrázolt nőalakok – Klimt rajzművészetének szinte kizárólagos tárgyai – sajátos erotikus *redukción* mennek keresztül ebben a művészetben. Testük mintegy nemiségükre, vágykeltő testrészeikre s nemi szervükre, magára a kitárulkozásra kevesbedik. E redukcióval különös ellentétben áll egy másik, a testeket körülvevő tér megszüntetése, hiánya. Ez pedig a laza, meg-megszakadó körvonalú és ugyanakkor a testet a fetisisztikus ruhadaraboktól és az anyagszerű fanszőrzettől eltekintve csak e körvonalakkal jelző ábrázolással együtt bizarr testetlenséget kölcsönöz alakjainak. Ezt az ellentétet talán egy harmadik redukció magyarázza, a figurák feltűnő öntudatlansága, majdnem mindig lehunyt szeme, amely a kitárulkozásban esetleg benne rejlő aktivitás lehetőségét elhárítja, a testi tér mellett a szellemi teret is redukálja, s végül rámutat e rajzok igazi természetére: szexuális férfifantáziák, vágyképzetek, erotikus éberálmok remek felidézései. Az obszcenitás testetlenségének paradoxonát ez értelmezi. A magányos erotikus képzelgés végtelen szabadságát, tetszésszerintiségét, *tárgyával* való bármit megtehetését egy bizonyos kívülrekedtséggel kell megfizetni, egy újabb redukcióval, a művészével, illetve a nézőével, amely mutathatja a polgári úriember „nappali" vagy „éjszakai" oldalát, az érzékeken uralkodó, „férfias" távolságtartást, rezervációt vagy a test gyötrelmeibe és gyönyöreibe belebonyolódni nem akaró kéjlesést. Gottfried Fliedl, aki kitűnő 1989-es Klimt-monográfiájában (1992-ben megjelent magyarul is: Benedikt Taschen, Adamik Lajos fordítása) külön fejezetet szentel e kérdésnek „MAGÁNYOS PÁRBESZÉDEK". AZ (EROTIKUS) RAJZOK címen, erre mutat rá kiegyensúlyozott, találó jellemzéseivel, jó idézeteivel. *„Klimtet az érdekelte, hogy hogyan éli meg a nő az erotikumbeli elszemélytelenedést. A távolságnak és az elszigetelésnek ekközben egyebek közt az a szerepe, hogy mind a (férfi) nézőt, mind a művészt megóvja ettől az élménytől."* A marburgi irodalomtudóst, Gert Mattenklottot idézve *„az erotikumnak ezt a világát semmilyen tiltott gyönyör, semmilyen perverzió nem teszi bonyolulttá. Még barátnői vagy a magukba feledkezve maszturbáló nők sem akarnak igazán megbotránkoztatni. Egy csak magával törődő, szolipszisztikusan magába merült világ képei ők, s e világot a férfi mindig kívülről, leselkedő voyeurként bámulja sóváran vagy megigézve; izgalma a kívülálló izgalma".*

E jellemzés nem egy eleme Schiele erotikus művészetére is áll. Nem tudom, s amennyire látom, senki nem tudja, hogy mennyi szerepe volt ebben Klimt közvetlen hatásának, s mennyi a kor szellemének. Mindenesetre a fetisizmus, a kitárulkozás, *„a genitális szféra hangsúlyozása"*, ahogy az erotikus kép klasszikus történésze, Eduard Fuchs mondja Klimtről, a néző tekintetének odairányítása s ennek Fliedl által leírt módszerei, a fragmentálás, a perspektíva, a rövidítések, a *„leleplezés és eltakarás"*, valamint az alakot körülvevő testi tér hiánya s nemkülönben számos meghatározott téma és beállítás (például a felöltözött vagy meztelen alak széttárt combjai között a kép centrumában sötétlő vagina, nők önkielégítése, erotikus ölelkezése stb.) Schielére is jellemző. Sőt az említett státuskülönbség a Klimt- és a Schiele-rajz között is egy párhuzamot erősít, hiszen míg Klimt rajzainak túlnyomó többségét nem közszemlére s közcélra szánta, soha nem adott el belőle, addig Schielének *vevőköre* volt, s aligha lehetnek kétségeink, hogy a vásárlók nagy része voyeur volt. Erotikus képeinek hatásában, befogadásmódjában mindig is megmarad egy bizonyos eleme a kéjlesésnek. Gyanítom, ha ezt nem tisztázzuk magunkban is, és nem ismerjük el, ha ragaszkodunk az érdek nélkül tetsző műalkotás fikciójához, nem is juthatunk el a hatás mélyebb szintjeire.

Ezekhez most azzal közelítünk, hogy tőszavakban bemutatjuk a fundamentális különbségeket Klimt és Schiele között. Hiszen minden imént jelzett hasonlóság ellenére ez a néző nyilvánvaló tapasztalata. Azonnal tetten érhető Schiele rajzainak festészetére is kiható rajzosságában, vastag és határozott körvonalaiban, az e körvonalak közötti testmodellálás plasztikus hatásában, a gyakori és mindig erős effektusokra törő rajzszínezésben. Megmutatkozik – ha nem testfragmentumról van szó – az aktív, ha nem is öntudatos, de mindenesetre öntudatánál lévő tekintetben; az arccal s – ez már a fragmentumokra is vonatkozik –, ha lehet, még inkább a

testtel való *karakterizálásban*. Az életmű egészére gondolva kitetszik ez a női aktok mellett a férfiaktok (önarcképek) az egész művészettörténetben páratlan mennyiségében – Klimt kevés írása egyikében viszont programatikusan elzárkózott az önarcképtől, s rajzain alig ábrázolt férfit. Végül Schiele grafikusi és festői munkásságát ugyanazok az elvek vezérlik, s így erotikus, szexuális tárgyú festményein is ugyanazokkal a problémákkal foglalkozik, mint rajzain. Klimt nagyon is nyilvánvaló festészeti erotikája nemcsak az allegorikus vagy mitologikus *ürügyben* (BEETHOVEN-FRÍZ, JUDIT, DANAÉ, LÉDA stb.) különbözik rajzaitól, hanem az ornamentizáló, dekoratív szépségeszmény stilizáló energiájában is. Rajzai és festményei osztoznak a kétdimenzionalitásban, de a rajzok legföljebb csak jelzik azt, ami a festmények legfőbb, a figuralitást az aranyban felolvasztó tárgyaformája lesz: a feldíszítettségben munkáló utópisztikus esztéticista kiegyenlítődést, megbékélést, összhangot, olvatag feloldódást.

Ha mármost Schiele munkásságát az összehasonlítás segédlete nélkül vesszük szemügyre, akkor föltűnik egy olyan jellegzetessége, amelyet nem az egyes művek, hanem az egész *életmű narratív természetének* neveznék. Ha szorosabb értelemben nem sorozatok is Schiele képei, de a mániásan ismétlődő azonos tematika a szüntelen gazdagodás s nem az ismétlés érzetét kelti a befogadóban; mintha egy *ismeretlen* történet világítaná meg újra meg újra különböző oldalakról a karaktert/karaktereket. S noha a művek egymás általi gazdagodásának s a stiláris egységnél szorosabb egységének központja a férfi- és a női test, a test egésze által való portréábrázolás, Schiele más tematikájú művei is – fái, virágai, házai, enteriőrjei vagy a csodálatos ROMOS MALOM (36–37. o.) – szellemi portrék. Másfelől az a tény, hogy Schiele a művészettörténet legtermékenyebb önarcképalkotója, s női aktjainak, egyéb portréinak is gyakran életrajzi vonatkozása van, arra vezetheti az értelmezőt, hogy az ismeretlen narratívát magával az életrajzzal azonosítsa, a művész egyéni életének tényeiből interpretálja a műveket, s a művekből következtessen az életrajzra. Közismert példája ennek az egyik utolsó festmény, A CSALÁD (108–109. o.) jóserejű balsejtelmet feltételező szentimentális összekapcsolása azzal, hogy e mű megfestése után nem sokkal Schiele várandós feleségét, Editht, majd néhány napra rá magát a festőt is váratlanul sírba vitte a spanyolnátha.

Tim Marlow nem tud a kínálkozó biográfiai módszer csábításának ellenállni, s egy egész erotikus életrajzot rekonstruál az adatok és a képek hermeneutikus kölcsönkapcsolatának mozgósításával. Eszerint a tizenhét éves Schiele és tizenhárom éves húga között *„szinte bizonyos, hogy volt némi szexuális kapcsolat"* (amit „bizonyosan" tudunk: az apa nélküli családi ház szabadosabb légkörében Schiele meztelenül rajzolta húgát, és szabadjegyükkel néhányszor elutaztak együtt Triesztbe, ahol *egy* szállodai szobában laktak), ez után *„fejlődő libidója a jelek szerint csak maszturbálás révén elégült ki"*, első tartós heteroszexuális kapcsolata modelljével, Wally Neuzillel volt, házasságának első évei szexuálisan kielégületlenek, majd *„házastársi elégedettsége egyre növekszik"*. Tudni kell, hogy mindezek következtetések, amelyeket azon kívül, hogy Wallyval valóban együtt élt, semmiről életrajzi adat nem igazol. Másfelől a képek erotikus túlinterpretálására, az alkotó és alkotás az önarckép bátorította túlzó, közvetlen azonosítására példa az egyik AKT KÉPMÁS (59. o.) leírása: *„...az orgazmus lüktetésében ráng Schiele teste, pénisze orgazmus utáni ernyedtséggel csüng, szinte cáfolva a művész nemi identitását..."*

A helyzet valójában úgy áll, hogy Schiele életrajza, amely Christian M. Nebehay hatalmas dokumentációjában 1979 óta publikus, az aprólékos gonddal összegyűjtött adatok és rekonstruált részletek, valamint a majd kétezer levél, visszaemlékezés, illetve egyéb dokumentum ellenére döbbenetesen csekély eredménnyel szolgál, ha a művész személyes karakterét akarjuk elképzelni. Alig tudunk meg valamit érzéseiből, eszméiből, műveltségélményeiből, emberekhez, könyvekhez, szellemi ösztönzésekhez, művészi tradíciókhoz vagy jelenségekhez való viszonyáról. Nem állapítható meg például, hogy ismerte-e Freud munkásságát, olvasta-e Otto Weininger NEM ÉS JELLEM-ét, forgatta-e Karl Kraus *Fackel*jét, hallotta-e Arnold Schönberg zenéjét (akiről pedig – a korszak legtöbb jelentős osztrák festőjéhez hasonlóan – ő is több portrét készített), mint ahogy azok sem találnak semmi kapaszkodót, akik teozófiai ismereteket feltételeznek egyes művei hátterében. Ugyanígy, ha művészetének értelmezéséhez

az önreflexió fogódzóit keresnénk, akkor is alig találunk valamit. Néhány sokszor idézett aforizmát egy máskülönben gyerekesen kekk s a helyesírással is hadilábon álló *(„herausgabte")* 1911-es leveléből: *„Mindig is azt gondolom, hogy a legnagyobb festők alakokat festettek." – „Az erotikus műalkotás is szent!" – „Képeimet templomszerű épületekben kell felállítani."* Vagy egy 1910-es rövid költői szövegének utolsó mondatát: *„Alles is lebend tot" („Minden élve halott").*

Schiele esetében tehát az értelmező rákényszerül arra, hogy a műveket és csak a műveket elemezze. Ennek első lépését tettük meg, amikor művei belső, narratív összefüggésére utaltam, s elvetettem azt a lehetőséget, hogy e narratíva maga az életrajz legyen. Vannak önéletrajzfestők, például a mi Ripp-Rónaink – Schiele nem az, bármennyire különös divattá vált is ezt éppen az ő esetében erőltetni. Életrajzának pontos megismerhetősége s magánemberi valójának kiismerhetetlensége nyilvánvaló összefüggésben áll a mindennapi életben szinte kimondhatatlan fájdalommal, démonikus szenvedéssel, amelyet nem tudhatunk, hogy érzett-e, de amelyet önelemző művei mániákusan felidéznek. Nyilvánvaló összefüggésben áll művei belső, egymással való szenvedélyes kommunikációjával.

A következő lépés az önaktképek és a női aktok összefüggésének tisztázása. Schiele kombinálta az európai képzőművészet két jelentékeny hagyományát, az aktábrázolást és az önportrét. Ez korántsem magától értetődő. Hamarjában az egész alakos önaktkép példájára a régiségből csak Dürer pazar 1503-as weimari lapját tudnám említeni, közvetlen előzményképpen pedig a fiatalon öngyilkos lett jelentős osztrák festő, Richard Gerstl (1883–1908) 1908-as festményét. Schiele első AKT ÖNARCKÉP-e (14. o.) 1909-ben keletkezett.

Az akt a testre irányítja a figyelmet. A test szenvedésére, mártíriumára, semmisségére. A test heroikus aktivitására, eszményiségére. Nyugalmára, ártatlanságára, paradicsomi békéjére. Erotikusan ajzó vagy ajzott voltára. Az önportré a lélekre kérdez. Nyelvújítás kori magyar megfelelője árulkodó: *arc*kép. Az önarckép a „Ki vagyok?" kérdésével a leginkább lelki testrészt, az énnel leginkább azonosuló arcot faggatja. S ha e kérdés kiegészül egy másikkal – „Ki vagyok a világban?" –, akkor éppenséggel ruhának kell fednie a testet, s reprezentálnia a jelenlétet. A test-lélek (szellem, tudat) dualizmus metafizikájának modern felbomlása – s ennek olyan nagy, egymástól gyökeresen különböző tudatosítói működtek egy időben, s származtak egy helyről Schielével, mint Freud és Wittgenstein – lehetett az előfeltétele annak, hogy valaki önportrék százaiban saját mezitelen testét analizálja. Hogy ne tulajdonítson a testtel szembeállított jelentőséget az arcnak, hanem test és arc egyneműségét hangsúlyozza, hogy – egyetlen formulába foglalva – a test jelenjék meg *mint* lélek. Patrick Werkner, aki PHYSIS UND PSYCHE címen érdekes könyvet írt az osztrák kora expresszionista képzőművészetről (Herold Verlag, Wien–München, 1986), azt mondja, hogy Schiele *„radikalizmusa a phüsziszt és a pszuhét elválaszthatatlanul összekapcsoló kifejezésmódot abszolutizálta".*

Ezek a művek szakítanak az önarcképfestészet kontemplatív hagyományával. Gesztusok, grimaszok, görcsök, üvöltések, drámai és kicsavart taglejtések, pózok, a vonalvezetés elszánt lendülete és a színezés erőszakoltsága, a kivágások szokatlansága, a tér (világ) hiánya, a nyomatékos elszigetelés aktivizálják és dramatizálják e képeket. Mintha a művész a test expressziójának minden *heves* lehetőségét végig akarná kutatni. Nyilvánvaló – s nemcsak az olyan tematikájú képek bizonyítják, mint a MASZTURBÁLÓ ÖNARCKÉP (61. o.), hogy a szexualitás ezekben a művekben az én legfőbb drámai meghatározójává válik. Maga az akt-önportré ikonológiai újítása is ebbe az irányba mutat. S legtöbbször mégsem eroticák ezek a lapok. A hímvessző ábrázolásának bizonyos anaturalizmusa vagy elfedése (az előbb említett képen például a magához nyúló kézzel), a körvonalakat elbizonytalanító festői effektus – e rajzos művész esetében feltűnő – visszatérése ezen a testtájon erre vall. Oka semmiképpen sem lehet a konvenciónak tett engedmény,* hanem inkább expresszív jelről van szó: a szexualitás az ön-

* 1911-es EROS című képén a halottszürke arccal, testtel és kontossel kísérteties ellentétben vérvörös, meredő fallosszal ábrázolja saját magát. Mutatóujja az Ecce homo gesztusával érinti meg makkját.

elemzésben nem korlátozódik szervére, hanem szétsugárzik az *egész* test-lélekre.

A férfiaktok a női aktokkal lépnek párbeszédre Schiele életművének narrativájában. Az utóbbiak erotikák, gyakran pornográfok. Az értelmezőnek két végletet kell elkerülnie. Az egyik erotomániával vagy – különös tekintettel a pubertáskori lányok aktjaira – a perverzió valamilyen formájával magyarázná e képeket, a másik az ily tárgyú művek iránt mutatkozó kereslettel. Ez utóbbi esetben a művész mesteri rajztudásával pusztán a jól fizető megrendelőknek akart volna megfelelni. Ezek a magyarázatok azonban nem elegendők e képek sokrétű és mély hatásának indoklására.

Mindenesetre az 1910-es LÁNYAKT-tól (41. o.) a FEKVŐ NŐ-ig (100–101. o.) vagy a kései, zöld inges prágai képig (ÜLŐ NŐ FELHÚZOTT BAL LÁBBAL – 106 o.) grafikák és vegyes technikájú művek százain és számos (részben ma már elveszett) olajfestményen tér vissza a női meztelenség ábrázolására. E képek főszereplője vagy legalábbis egyik főszereplője majdnem mindig a „genitális szféra", a szeméremtest és/vagy a fanszőrzet. A legbrutálisabb hatást bizonyára a másképpen felöltözött, széttárt combú (ritkán reprodukált) alakok keltik, gyakoribb a torzó vagy a kép centrumába helyezés valamilyen művészi eljárással (perspektivarövidüléssel, frontalitással, szemmagasságba emeléssel, színezéssel való kiemeléssel). Végül bizonyos értelemben a legfigyelemreméltóbbak a néző orientálásának azok az esetei, amikor célját tárgyi értelemben eltakarja: például a különös szelídségű és semmiképpen sem kihívó zöld inges képen a felhúzott és széttárt lábak között az alsónemű redői mintegy felnagyítva utánképzik a kagylós formát.

Éppen ez a híres, kötetünk címlapján is szereplő s – félő – a sok használatban kissé megkopó, önmaga közhelyévé váló mű is arra mutat, hogy a genitális szféra főszerepe nem szükségképp azonosítható a szexuális meg- vagy felszólítással. Ez utóbbival definiálnám a pornográfiát, amit persze eszem ágában sincs kizárni a művészet területéről. Vannak nyilvánvaló felszólítást tartalmazó művei Schielének, például a FEKVŐ AKT (52–53. o.), ahol a passzív póz nyomatékosítja ezt, vagy az említett FEKVŐ NŐ, amely jóval bonyolultabb kép. Az arc nem ránk tekint, de a karmolásra görbült ujjak és a test felénk fordul. A nézőhöz közelebb eső láb vízszintesen kitárt helyzete és a másik láb vagy az ellenkező irányba szétvetett, vagy felhúzott – a térbeli szituálás hiánya miatt eldönthetetlen – helyzete a nézőre irányuló teljes, kihívó nyitottságot sugall. E hatást fokozza, hogy a testet körbevevő mozgalmas drapéria (egy sárga háttér előtt lebegő festőien gyűrött lepedő) a mons Veneris elfedi, a finom naturalizmussal megfestett kissé szétnyíló szeméremajkakat viszont szabadon hagyja. Mindez a kitárulkozásmotívum négyszeres megismétlésével (az említetteken kívül a mellek és karok kitárulkozásával), valamint a modell ezúttal hangsúlyozott szépségével együtt ezt a ragyogó (bizonyos tekintetben párdarabjánál, az ÖLELÉS-nél esztétikailag megoldottabb) festményt már-már a giccshatárhoz közeliti.

A test szépségének keresése vagy hangsúlyozása ugyanis az önarcképekhez hasonlóan a női aktképeknek sem általános jellemzője. A vonal karakterizálóereje elvileg is ellentétes az idealizálással, a szexuális értelemben vett idealizálással is. Schiele nőalakjai jóval gyakrabban esendők, mint eszményítettek, s miközben inkább az utóbbiaknál sejthető a megrendelés bizonyos szerepe, az előbbi sem csökkenti a művek erotikus töltetét. Amely azonban nem redukált, mint Klimtnél, hanem sokféle, aurája a tragikusan sűrűtől a melankolikusan oldottig terjed. Az alakok néha kommunikatív kapcsolatba lépnek a nézővel, néha önmagukba mélyednek, néha nyugalmi állapotban vannak, néha dinamikusak, olykor megközelítve az önarcképek szenvedő és szenvedélyes paroxizmusát.

Ez a változatosság fontos figyelmeztetéssel szolgál az értelmezőnek, aki azt sem felejtheti, hogy minden album válogatása szükségképp torzít, különösen az olyan művésznél, akinél a művek egymással való összefüggésének kiváltképpeni jelentősége van. Schiele nem híres festményeinek és néhány divatos rajzának mestere, hanem annak a háromszáz festménynek és sok ezer rajznak, akvarellnek, gouache-nak az alkotója, amely túlnyomó részben önportrékból és erotikus nőábrázolásokból áll. Ez utóbbiak publikált vagy bemutatott részén képzeletben végigtekintve rendkívül durva beállításnak tűnik, hogy

Schiele *„elsősorban szexuális állatokként, a vágy tárgyaiként ábrázolja a nőket, vagy néha csak serdületlen kislányokat, a kép középpontjába helyezve sokszor nagyon valószerűen megfestett nemi szervüket"* (17. old.). A mondat második fele természetesen igaz, de az első fele éppen az a redukció, amely meggyőződésem szerint inkább egy lehetséges, felszínes befogadásmódra jellemző, mint magukra a művekre. Schiele nőalakjai szembeszökően nem tárgyak, nem a *„szexuális képzelgés"* ködalakjai, hanem valóságos lények, önerejüket és önmozgásukat a forma hangsúlyozza – igaz, úgy, ahogy az (erotikus) férfi látja őket.

Valóban a (férfi) művész tekintetét érezzük ezeken a lapokon, de a vágy, a kéjlesés vagy máskor – mint a KÉPMÁS A FESTŐRŐL, AKI AKTMODELLT RAJZOL A TÜKÖR ELŐTT (43. o.) című bámulatosan elegáns grafikája mutatja – a megfigyelés és rögzíteni akarás emfázisát mintegy maga alá rendeli egy még nagyobb hevület, az önértelmezés, önkeresés, önmagyarázat tragikus lírai szenvedélye. Ebben a mélyebb értelemben párdarabok, ugyanannak a kutatásnak a művészi dokumentumai az önarcképek és a női aktok. Schiele rendkívüli intenzitású önmagára való kérdezése, önelemzése – ami talán összefüggésbe hozható korai halála árán örök állapotúvá váló fiatalságával is – olyan világot konstruál, amelynek nemcsak alapja, hanem majdnem kizárólagos szereplője az én mint férfi és a nő mint nő. Hogy úgy mondjam, a szexuális differencia számára a legfőbb ontológiai differencia.

Ennek a világnak egyik szereplőjét – saját magát – belülről tudja ábrázolni. Ezért a külsőleges nemi jegyek az önazonosságot megerősítő ikonszerű ábrázolásai akár el is maradhatnak, mint ahogy – említettem – valóban némileg elbizonytalanítottak. Tim Marlow érdekes megfigyelése, hogy a MASZTURBÁLÓ ÖNARCKÉP alakja *„olyan mozdulattal fogja nemi szervét, amely nemcsak tagadja a szexualitását, hanem háromszögbe fogott ujjaival szeméremajkat formáz, vagyis szexuális kétértelműséget sejtet és az én megtagadását"*, semmiképpen sem egy szexuális életrajz adaléka, hanem az önmegfigyelés eredménye – a férfiszexualitásban a biszexualitás *felfedezése*. A női szexualitás ikonja azonban, a szeméremtest tényleg a középpontba kerül.

Ha szabad itt egy másik nagy erotikus művész egykorú művével, Ady Endre 1910-es A SZERELEM EPOSZÁBÓL című verséből vett idézetekkel megvilágítani értelmezésemet, akkor kettőt választok: *„De a harctér: Harctér és az élet: Élet / S az asszony-test néha sokkal-sokkal mélyebb, / Mélyebb az Életnél, mélyebb a Halálnál, / Mélyebb az álmodnál, mellyel vágyva hálnál."* *„Hajh, igen, emlékszem: mindig az a fűző, / Omló, habos szoknya, vérünket fölűző, / Parfümös kis nadrág, finom batiszt-játék, / De mindig az a cél, mindig az a szándék."* Ady lírai személyiségének e két szakaszban megmutatkozó vonásaiban párhuzamot érzek a Schiele-féle nőábrázolással. Az, hogy *„az asszonytest"* *„mélyebb az álmodnál, mellyel vágyva hálnál"*, pontosan annak a különbségnek a megfogalmazása, amelyet Klimt és Schiele asszonytestei között látok: az utóbbiak *nem* vágyképzetek, álmok szolipszista kivetítései. S ahogy az Ady-versben is az alsóneműknek a célt, a szándékot leplező-feltáró „pikantériája" nem teszi a nőalakokat puszta vágytárgyakká, szexuális állatokká, úgy Schiele képein sem.

Értelmezésem harmadik és utolsó lépése azokkal a jóval kisebb számú, de jelentős művekkel foglalkozik, ahol a nő és a férfi találkozik a műalkotásokban. A HALÁL ÉS A LÁNY (1915 – 92–93. o.) című festmény szoros ölelésének lemondó pózával vagy a talán még megrendítőbb, ugyanazon évben született ceruza-, gouache-technikával készült mű, az ÜLŐ PÁR (kötetünkben ÖLELÉS címen – 99. o.) kétségbeesett gesztusaival áll szemben a két kései páros aktkép, az 1917-es ÖLELÉS (102–103. o.) és a valamivel későbbi CSALÁD (108–109. o.)

AZ ÖLELÉS, amelyen a FEKVŐ NŐ-höz hasonló lepedő-drapérián hever a pár, kétségtelenül *„a fizikai szerelem és szexuális összefonódás legnagyobb ábrázolásai közül való"*. Itt is a test kifejezőképességére van a legtöbb bízva. Ám tudjuk már, ez Schielénél sohasem a test–lélek ellentétét fejezi ki. A nemzőszervek ezúttal nem láthatók, a férfi háttal fekszik (félig ül?), s – a FEKVŐ NŐ-vel ellentétben – a lepedő a nő Vénusz-dombját hagyja fedetlenül. A tér itt is bizonytalan, ám a sárga háttér nem egynemű: folytatja az izmok játékának, a test körvonalainak és a lepedő (itt kissé szépelkedően ornamentális) gyűrődésének, a hosszú női haj fekete csigáinak dinamikus hullámvo-

nalait. A nagy formátumú, széltében majdnem kétméteres téglalapon a drapéria átlós oválisát ismétli a testeké, a férfitest szögletesebben, a női lágyabban; a legtávolabb az ölek vannak egymástól. A kép egyszerű szerkezete és nyilvánvaló tárgya ellenére is rejtélyes, mert nyitva hagyja a kérdést, hogy az Előttet vagy az Utánt ábrázolja-e. Ez a bizonytalanság némiképp denaturalizálja a képet, megfosztja pillanatkarakterétől. A szexuális konkrétság csökkentése elmélyíti erotikus tartalmát. A fejek és karok szoros egymáshoz simulásában inkább valami fájdalmas összetartozás és egymásrautaltság van jelen, mint akár a fellobbanás, akár a kioldódás. A férfihát és comb izmainak feszültsége még inkább a szenvedés, mint a szenvedély eksztázisát idézi fel; mindenesetre a kettő kivételes együvé tartozásáról árulkodik Schiele antropológiájában. A HALÁL ÉS A LÁNY vagy az ÜLŐ PÁR *üres* tekintete helyett itt nem látható a tekintet, a férfi fejét hátulról nézzük, az asszony feje lehajtva. Üres vagy nem látható tekintet: mindkettő egy nagyon általános értelemben a világ kizárását jelenti. A *semmit* jelenti, ami a nőn és a férfin kívül van. A korábbi képek tragikus pátoszát növelte, hogy a férfialak (önarckép) tekintete kapcsolatba lépett a nézővel, s neki (mint a világ részének) szemébe mondta semmisségét. Ám a világnak ezt a kizárását és kizárulását, mint ahogy az alakok szorosabb együvé tartozását az 1917-es ÖLELÉS témája, maga a szeretkezés is indokolja. Ezért alkalmasabb az utolsó évek kezdődő belső átrendeződéséről Schiele legnépszerűbb képével, A CSALÁD-dal kapcsolatban beszélni.

E kép, amely eredetileg az EMBERPÁR vagy a GUGGOLÓ EMBERPÁR nevet viselte, s mai címe nem Schielétől származik, kétségtelenül főmű abban az értelemben, hogy benne a művész nagy problémáit és témáit, az aktönarcképet, a női aktot, az emberpárt és a *portrét* szintetizálta. A más embereket bemutató portrékban Schiele az 1910-es excentrikus kísérletek (ERWIN OSEN, 15. o.; ARTHUR ROESSLER, 72. o.; EDUARD KOSMACK, 73. o.; OTTO WAGNER; MAX OPPENHEIMER) után már 1913-ban az Otto és Heinrich Beneschről készített nagyszerű KETTŐS KÉPMÁS-án (78–79. o.), majd az utolsó évek csodálatra méltó portréin (JOHANN HARMS, 82. o.; ARNOLD SCHÖNBERG; ANTON WEBERN; DR. FRANZ MARTIN HABERDITZL; TANULMÁNY „A MŰVÉSZ FELESÉGE" CÍMŰ KÉPHEZ, 105. o.; A MŰVÉSZ FELESÉGE, 104. o.; DR. HUGO KOLLER; ALBERT PARIS VON GÜTERSLOH, 85. o.) egy az önarcképekhez képest kevésbé drámai, mintegy a tragédián túli, melankolikus ábrázolásmódot választott. Míg az érett művész korai képmásai rejtett önarcképek, s enynyiben befelé zárulók (így vélekedik Marlow is: *„önmagát vetítette az idősebb, megállapodott férfi testébe"*), addig a későbbiek kinyílnak, s a világot kizáró fűtött, kereső, izgatott önelemzések mérsékelt, a biztos karakterizálásban, a hasonlóságban megnyugvó ellentétévé válnak. Az önarcképeknek pszichológiai mélysége, a portréknak a harmóniája nagyobb. A férfi- és nőábrázolást itt az emberábrázolás váltja fel.

A CSALÁD is a tragédián túli kép. Az önportré-férfiakt a néző szemébe kulcsolódó és a meztelen asszony semmibe merülő tekintete a megszenvedettség különböző fokain rezignációt sugall. *„A nő és a férfi geometrikusan egymásba írt csoportja, a fizikai közelség ellenére »lélekben« nincs együtt"* – írja Sármány Ilona BÉCS FESTÉSZETE A SZÁZADFORDULÓN című könyvében (Corvina, 1991). Hozzátehetjük, éppen a fizikai közelség, a testek harmonikus egymásba kapcsolódása, egy kompozícióba épülése bizonyítja, hogy itt nem a férfi és nő tragikus viszonyáról, hanem a lét rezignációjáról van szó. Holott a szexuális differencia jelentősége nem csökken – maga a meztelenség, a férfi- és női test eltérő színezése is erre vall. Mindkét alak helyzete frontálisan guggoló-ülő, a lábak széttárvák, de a férfi szeméremtestét az asszony, az asszonyét takaró fedi. Ám a férfi testének szögletessége, az izmok vad hullámzása, mely mintha visszaemlékezne a korábbi önarckép-aktok démoniájára, anélkül hogy újra azt fejezné ki, a női fej és test oválisával, a testfelület gömbölyűségével és simaságával kiegészítő ellentétben áll. Werner Hoffmann, korunk egyik legjelentősebb művészettörténésze, aki kismonográfiát szentelt e képnek (Reclam, Stuttgart, 1968),* erről a tojásdad formáról a következőket írja: *„Schiele utolsó alkotói szakaszában a meztelen testet kényszeredetlen állapotában mutatja be. Csak ekkor használja fel pogány módon az ikonszerű mandor-*

* Zay Balázsnak köszönöm, hogy felhívta rá a figyelmemet

*la-motívumot. Talán nem tévedés ebben a vagina metaforáját sejteni. S ha így van, akkor az orsóalakzat diszkrét csíráját a Poldi Lodzinsky-portré (1908) kezei között észlelhető »szeméremajak«-formában lehetne megtalálni."**

A közös póz egzisztenciális gyámoltalanságával, kiszolgáltatottságával, testi reminiszcenciáival – amelynek számos előképe van Schiele művészetében – sajátos ellentétben áll a női test magába záruló nyugalma s a férfitest kiterjesztő, óvó gesztusa, amely formálisan is és szellemi értelemben is egybekapcsolja, emberpárrá teszi a melankolikus, külön bánatú figurákat. S ez a kapcsolat maga sem világ nélküli. Figyelemre méltó újítás Schiele életművében a konkrét – nem üres és nem szimbolikus – tér megjelenése a figurális képen. A testek most is világító módon emelkednek ki a háttérből, amely sötét és ezúttal is alig tagolt. Így a művész félreismerhetetlen stílusának folyamatossága biztosítva van. S mégis fölsejlik ebben a háttérben az ágy és a szék. Ilyen módon a Schiele-alakok térbeli meghatározatlansága, bizonytalansága – amely például az ÖLELÉS férfialakjának statikáját is megingatja (attól kell tartani, hogy kizuhan az űrbe) – itt megszűnik. A különös elhelyezkedés, hogy a guggoló férfi a nő fölé magasodik, konkrét térbeli magyarázatot nyer: a férfi az ágyon gubbad, az asszony pedig az ágy előtt, a földön.

S van még egy jelentős, *tartalmi* újítás a képen, a kisgyermek az asszony jobb térdhajlatának hídja alatt, fejével az öle előtt. Tartalminak nevezem, s ezzel több mindent akarok kifejezni. Először is azt, hogy formailag ez a motívum megoldatlan. Megoldatlan a kompozícióban, megoldatlan az apához és különösképp az anyához való lélektani viszonyában, pontosabban annak tökéletes hiányában, de megoldatlan magának a kisgyermeknek a portréjában is. Szinte csak feje van, s arca üres. Méghozzá nem a kisgyermekek titokzatos, „senki földje"-tekintetének metafizikai mélységű üressége ez, melyet az idő majd megelevenít, hanem meglepő módon valami pufók, ajakcsücsörítő, kétdimenziós képeslapüresség. Érezhető, hogy Schiele valamilyen okból utólag illesztette a képbe.

* E festményt később 1910-re datálták. Nem azonos Poldi Lodzinsky e kötetben szereplő ceruza- és gouache-portréjával. (75. o.)

Ez az ok talán rekonstruálható. Említettem, hogy ez a kép a Schiele-életmű belső *történetének* több tradícióját szintetizálta: az aktönarcképet, a női aktot, az emberpár-ábrázolást, a portrét. Hozzáteszek ezekhez most egy ötödiket. A művész újra meg újra visszatért az anya-gyermek páros ábrázolásához, s e képek legtöbbjének már a címe is (HALOTT ANYA I. [18. o.]; HALOTT ANYA II.; TERHES NŐ ÉS A HALÁL [90–91. o.]; SZENTCSALÁD; FIATAL ANYA; ANYA KÉT GYERMEKKEL [95. o.]) tanúskodik a tragikus beállításról, a születés halállal való párosításáról. Tartalmilag világos a szándék, hogy Schiele művészetének ezt a hagyományát is fel akarta oldani, meg akarta váltani A CSALÁD szintézisében. De ami szellemileg szintetizálta a többi tradíciót, a rezignáció, az itt csak kioldotta a rémképet, a halott anya hasában a meg sem született gyermeket, az anya lárvaszerű halottszürke arcát, de nem teremtette meg az ábrázolás új spirituális alapját. Mégis, hogy Schiele *erőltette* ezt a motívumot, noha nem talált megoldást, sejteni engedi, hogy a rezignáció nem lett volna utolsó szava művészetének, ha a sors megengedi megélnie az érett férfikort.

*

Az első magyar Schiele-album, amely egy 1990-es angol kiadványt formahíven vesz át, gyönyörű. A magyar könyvforgalomban kapható német képeskönyv, Ludwig Schmidté (Artbook International, 1989) a duplájába kerül, s reprodukcióinak minősége gyengébb. A másik mostanában itthon is megvásárolható külföldi Schiele-könyv, Reinhard Steineré a Benedikt Taschen kiadásában (699 Ft) igen jó minőségű képekkel szolgál, és érdekes válogatással, de nem tartozik ugyanabba a kategóriába, mint a Corvina kiadványa – reprodukciói általában jóval kisebb méretűek. Marlow válogatása, amely kommentárjaival sajátos ellentétben nem az időrendet, hanem a témaköröket követi, kitűnő, s külön dicséretes, hogy az olajfestmények mellett nagy teret szentel a grafikának, akvarellnek stb. Az persze vaskos üzleti túlzás, amit a fülszöveg állít, hogy *„ez a kötet a festő oeuvre-jének valamennyi jelentős darabját tartalmazza"* – nem tartalmazza például a NÉGY FA című remekművet vagy DR. HUGO KOLLER arcképét. Sajnos sok a sajtóhiba, s a rutinos fordításban egy kínos félreértésre is fel kell hívnom a fi-

gyelmet. Az angol eredetivel ellentétben a magyar szöveg a 42. oldalon Schielének tulajdonítja Klimt híres kijelentését („*Nekem nincs önarcképem*" stb.), amely abszurd állítás volna éppen Schiele szájából. A Klimt-szöveg egyébként a szaporodó magyar Klimt-kiadványokban – Bernáth Mária és Szabadi Judit korábbi tanulmányai, a Helikon Kiadó 1987-es emlékkötete és Sármány Ilona 1989-es monográfiája után csak tavaly két nagy album jelent meg – rendre megtalálható. Súlyos hibája a kötetnek, hogy a bibliográfiát kritikátlanul átvette az eredeti kiadásból, amely Nebehay említett dokumentációján kívül csak angol nyelvű kiadványokat tartalmaz – még Rudolf Leopold nagy műjegyzékét is az angol kiadás szerint adja meg az eredeti német helyett –, s rendkívül hiányos. A korszaknak és témakörnek kitűnő magyar specialistája van az említett Sármány Ilona személyében – fel lehetett volna kérni a lektorálásra s megfelelőbb bibliográfia összeállítására. Mint ahogy tán az sem a hazafiságot túlzásba hajtó óhaj, hogy az első magyar Schiele-albumban a festő magyar vonatkozásairól is olvashassunk valamit. Hadd zárjam recenziómat ezeknek a kapcsolatoknak a rövid felsorolásával.

Már 1912-ben kiállít Budapesten a Von Gütersloh rendezte *Fiatal bécsi festők* kiállításán Kokoschkával, Arnold Schönberggel és másokkal együtt. Schiele különtermet kap. 1913-ban újra kiállít, majd halála után, 1920-ban az Ernst Múzeumban nyolc rajzát mutatják be. 1912 végén a gazdag likőrgyáros és mecénás Lederer Ágost meghívására Győr mellett vendégeskedik. Ott-tartózkodásának legfőbb művészi eredménye A HÍD című kép, amely az egyik győri Duna-ág Schiele által „japánosnak" tartott fahídját ábrázolja. Halála évének nyarán is jár Magyarországon, ahol feleségét látogatja meg egy Esztergom környéki szanatóriumban. Edithtel közös síremlékét 1928-ban Ferenczy Béni alkotja meg, s ugyanebből az évből való Schiele-érme is. A budapesti Szépművészeti Múzeum grafikai gyűjteménye öt Schiele-művet (és egy valósznűsíthetőt) őriz, köztük az 1915-ös KÉT EGYMÁST ÁTKAROLÓ LÁNY című remekművet.

Radnóti Sándor

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

I

Tisztelt Főszerkesztő Úr!
Köszönöm a levelét, hogy megkeresett. Nos, a *Holmi* előfizetését nem tudtam meghosszabbítani. 1992. április 1-től a férjemet is leszázalékolták, el kellett adnunk a félig kész házat, mivel az én rokkantsági nyugdíjam akkor 5200 Ft volt, az OTP-be ment, jelenleg az én nyugdíjam 6400, a férjemé 7682 Ft, majd most lesz valami emelés, és a két gyerekre (8 és 6 évesek) a családi pótlék 7200 Ft. Szóval nagyon nehéz a megélhetésünk, minden emelkedett, gáz, villany, víz stb. Olyan munkahelyet sajnos én sem találok, ahol nekem is, mint beteg is, naponta 5-6 órát dolgozhassam, nem akad. Ne haragudjon, nem tudom megrendelni 1993-ban. Ne haragudjon, de nem tudom megrendelni!

Tisztelettel

X. Y.-né
Érd

II

Tisztelt Főszerkesztő Úr!
Nem szeretném, ha abból, hogy 1993-ban nem fizettem elő a *Holmi*-ra, önökre nézve kedvezőtlen következtetéseket vonna le.

Lapjuk megnyerte tetszésemet, szívesen olvastam, mindig érdeklődve vártam az esedékes számot. 1992. december 31-ével nyugállományba vonultam, és mivel egyedül élek, itthoni költségvetésemet kénytelen voltam „átrendezni". Őszinte sajnálom, hogy lapjukat a jövőben nélkülöznöm kell.

Kívánom, hogy előfizetőik létszáma – az enyémhez hasonló okok miatt – nagyon ne csökkenjen.

Szívélyes üdvözlettel

dr. N. N.-né
Debrecen